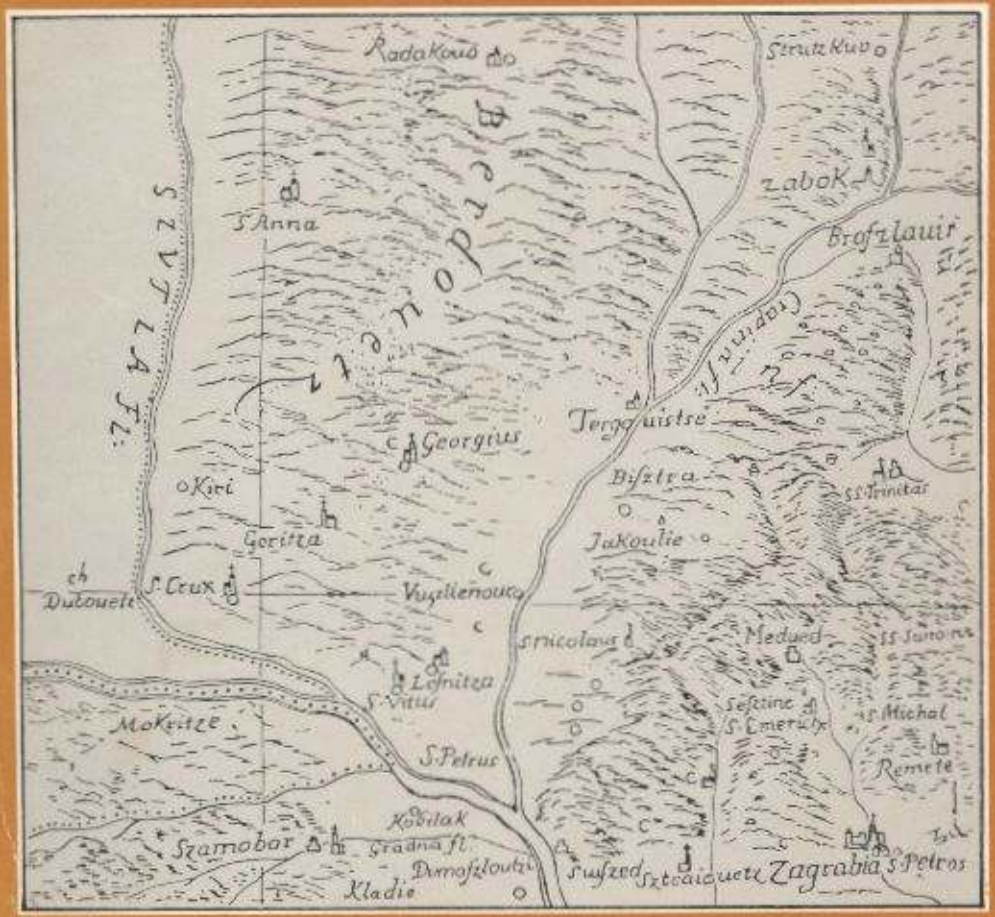

ZAPREŠIĆKI ZBORNIK

PUBLIKACIJE MUZEJA U BRDOVCU
SVEZAK II

ZAPREŠIĆKI ZBORNIK

Narodno sveučilište Zaprešić
Muzej Brdovec
Brdovec, 1988.

muzej
brdovec
HC/kuj 955
0-53

Pripreme za izdavanje Zaprešićkog zbornika započele su prije četiri godine. Inicijativa se javila i ranije, u povodu dvadesetpete godišnjice postojanja općine Zaprešić. Prvobitno je bilo zamišljeno štampanje reprezentativne monografije o prošlosti, razvoju i prirodnim ljepotama Zaprešića. Nedostatak stručnih radova koji bi prethodili monografiji i materijalna oskudica utjecali su da u međuvremenu težište bacimo na stručne i znanstvene radove o prošlosti ovog kraja. Za obradu širokoga vremenskog raspona od prethistorije do NOB-a angažirani su radnici Narodnog sveučilišta te vanjski suradnici.

Uz već objavljene rezultate sistematskih istraživanja Muzeja u Brdovcu, ovaj bi Zbornik trebao omogućiti buduće sinteze. Nadamo se da ćemo biti u mogućnosti da novim izdanjima Zbornika i drugim publikacijama Muzeja popunimo eventualne praznine u ovom Zborniku.

Tekstove smo grupirali kronološki, nastojeći obraditi sva ključna mjesta i događaje iz bliže i dalje prošlosti. Poštovali smo pristup i zaključke svakog autora, cijenjeći da su, kao rezultat istraživanja, korisni za daljnje bavljenje dotičnom problematikom. Vjerujemo da će odabir tema, ilustracije uz tekstove (posebno karte) biti interesantni podjednako za stručnjake, naše goste i mještane koji se pitaju o prošlosti ovog kraja.

Zalaganje svih članova redakcije u pripremi Zbornika bilo je podjednako. Svaki je član pomagao njenu nastanku vlastitim prilogom, prikupljanjem fotografija, kontaktima s vanjskim suradnicima.

Zbornik ne bi bio štampan bez financijske pomoći USIZ-a kulture grada Zagreba i Skupštine općine Zaprešić, koji su omogućili njegovo izlaženje te im na ovom mjestu zahvaljujemo. Objavljivanjem Zbornika obilježavamo i 30-godišnjicu djelovanja Narodnog sveučilišta Zaprešić te 15-godišnjicu postojanja Muzeja u Brdovcu, u njegovu sastavu.

Tihomir Žiljak

U Zbornik su uvrštene reprodukcije dokumenata i fotografije iz: Muzeja Brdovec, JAZU, Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Arhiva Hrvatske, AIHRPH, HAZ, Povijesnog muzeja Hrvatske.

Željko Škoberne

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA NA PODRUČJU OPĆINE ZAPREŠIĆ (1980-1987)

Na mjestu gdje se srednjoevropske planine spuštaju u Panonsku nizinu, koridorom koji je probila rijeka Sava, bujao je život u svim razdobljima ljudske povijesti. Doline Save, Sutle i Krapine te obronci obližnjih brda i sjeverozapadni dio Medvednice, a to je područje današnje općine Zaprešić, posjeduju sve pogodnosti za razvoj života.

No unatoč tome, ovaj je teren stjecajem okolnosti izbjegao većoj pažnji arheologa, iako on to, bez sumnje, ne zaslužuje. Na to ukazuje i nekoliko slučajnih nalaza s tog područja, među ostalim dvije kamene sjekire pronađene u Brdovcu i dvije, od kojih jedna bakrena, u Mariji Gorici, korištene u neolitiku i eneolitiku (neobjavljeno). Posebno treba istaći ostavu iz Ivanca Bistranskog (Vinski-Gasparini, 1973, 180, T. 113), koja zajedno s ostavom iz Miljane čini IV. horizont kasnobrončanodobnih ostava sjeverozapadne Hrvatske, kojeg treba apsolutno kronološki opredijeliti u 10 st. pr.n.e. (Vinski-Gasparini, 1983, 662). Nedavno je Muzej Brdovec otkupio dvije brončane šuplje sjekire koje su pronađene kod kopanja šljunčare u blizini Savskog Marofa, a pripadale bi ovom istom horizontu (neobjavljeno).

Vremenu rimske kolonizacije pripada simpulum (Arheološki muzej, Zagreb) koji je početkom stoljeća pronađen u »savskom prudištu« kod Brdovca. Simpulum je grabilica za tekućinu za određene zapreminske mjere, kojom se služilo i u kultu (pogrebni obred npr.) i u običnom životu. Brdovečki primjerak ima dosta osebujan ukras, rađen je od brončanog lima, a datira se široko u 1. i 2. st. (Hoffiller, 1903/4, 115, sl. 62, 5; Radnoti, 1938, 97, 103, 104, T. 28, 9).

Tom vremenu pripada možda i kontraverzni kipić iz Jablanovca, kojeg J. Brunšmid dva puta objavljuje i različito datira (Brunšmid, 1898, 201 i 1912, 189).

Muzej Brdovec započeo je 1987. godine s prvim probnim istraživanjima na Sv. Križu. Ovaj lokalitet nalazi se iznad lijeve obale Sutle, između Vukovog Sela i Križa Brdovečkog. Prva probna sonda bila je u neposrednoj blizini crkve. Tom prigodom pronađeni su ostaci starijih dijelova crkve, koja je prvobitno imala oblik križa. Ispod kasnosrednjovjekovnih grobova naišli smo na fragmente prethistorijskih (halštatskih) posuda. To nas je učvrstilo u uvjerenju da se na ovom terenu nalazilo i prethistorijsko naselje, pa smo nastavili s istraživanjem. Otkopane su tri sonde ukupne površine 52 m^2. Mnoštvo keramičkih ulomaka i ostaci metalnih predmeta ukazuju na vrijeme starijeg željeznog doba. Pronađeni su i podovi prethistorijskih kuća.

Smatramo da je gradina na Sv. Križu jedan od najznačajnijih lokaliteta tog tipa na području grada Zagreba, pa bi njezino istraživanje trebalo nastaviti to više što je stalnim izoravanjem terena izložena neprestanoj devastaciji.

Od 1983. godine, kada smo započeli detaljno rekognosciranje ovog područja, do danas sakupili smo mnogo novih podataka i ubicirali 27 novih lokaliteta iz različitih vremenskih razdoblja, o čemu ćemo pisati drugom prilikom. Ali upravo gustoća naseljenosti lijeve obale Save između Sutle i Krapine u rimsko doba i veličina antičkih objekata u Drenju i njegovoj bližoj okolici, ponukala nas je da uz ovu izložbu kažemo nešto više i skrenemo pažnju javnosti i stručnjaka na ovo, dosad slabo istraženo, područje.

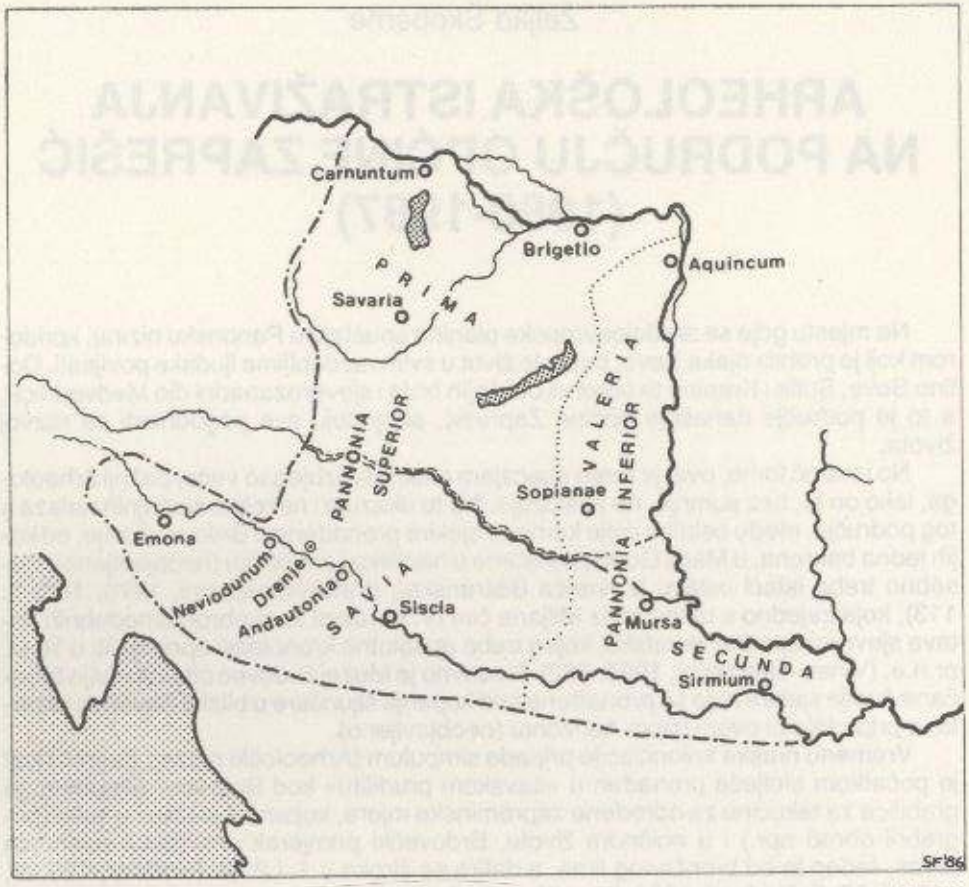

Karta 1

granica provincije Panonije
podjela za Trajana
podjela za Dioklecijana

prema: Sopron, 1980

POVIJEST U ANTICI

Iako se godina 11. pr.n.e. smatra službenim datumom osnivanja i pripojenja rimske provincije Panonije Carstvu, vjerojatno je godina 35. pr.n.e. najvažniji datum u njenoj povijesti. Te je godine car Oktavijan s velikom vojskom (8-12 legija) krenuo na Ilirik, gdje se rimski utjecaj nakon Cezarove smrti gotovo potpuno izgubio, s izuzetkom nekoliko gradova na jadranskoj obali. Porazivši Japode krajem navedene godine, Rimljani osvajaju vrlo važnu stratešku točku – grad Segestiku (Siscija, Sisak), koji im je kasnije služio kao baza za daljnje operacije u Iliriku. Tada su i panonska plemena u dolini Save bila pokorena pa, iako je nešto kasnije Tiberije dovršio osvajanje čitave Panonije, s prisutnošću Rimljana uz rijeku Savu moramo računati već od zadnje decenije 1. st. pr.n.e.

O tome da osvajanje i uspostavljanje rimske vlasti u Panoniji nije bio brz, lak i jednostavan posao za Rimljane, svjedoče i brojni sukobi s lokalnim stanovništvom. Jedan takav sukob 12-9. g. pr.n.e., kojem je mjesto okršaja bilo između Save i Drave, krvavo je ugušio Tiberije. Nakon pobjede mladež je prodao u ropstvo, što je bila nehumana metoda pacifikacije, koju je August rijetko primjenjivao. Tiberije je zbog tih pobjeda primio i trijumfalnu čast (Mocsy, 1974, 34, s bilješkama).

Posljednji veliki sukob Rimljna i ilirsko-keltskih plemena zbio se 6-9. g. n.e. za vrijeme velikog panonsko-dalmatinskog ustanka (Batonov ustanak). U vrijeme Augustove smrti u Panoniji su bile stacionirane tri rimske legije: VIII. Augusta u Petoviju (Ptuj), XV. Apollinaris u Emoni (Ljubljana) i IX. Hispanica u Sisciji. Nakon toga pacifikacija Panonije odvija se relativno brzo, jer je već Tiberije pomaknuo rimske granice na Dunav. Zadržavanje leg. XIII. Gem. u Petoviju do pred sam kraj prvog stoljeća naše ere, možemo tumačiti kao drugu liniju obrane rimskog limesa. No vjerojatno je njeno dulje zadržavanje u Petoviju bilo uvjetovano ovim velikim ustancima lokalnog stanovništva, to više što i u Dalmaciji leg. VII. Claudia u Gardunu (kraj Sinja) te leg. XI. Claudia i njena nasljednica leg. IV. Flavia u Burnumu (Ivoševci kraj Kistanja) ostaju tamo do druge polovice prvog stoljeća, pa je očito da Rimljani nisu željeli ostaviti ova područja bez vojničke kontrole. S odlaskom leg. XIII. Gem. iz Petovija u Vindobonu (Beč) nestao je i posljednji ostatak starijeg augustovskog obrambenog sistema (Sarija, 1939, 131).

Romanizacija Panonije može se promatrati u dva vala: prvi, vojnički, i drugi, civilni, koji je započeo s flavijevcima, odnosno krajem šezdesetih godina 1. st. n.e.

U vrijeme Trajana (98-117) povećava se broj legija na Dunavu, pa se dotadašnja jedinstvena provincija Panonija podijelila u dvije vojničke oblasti: Pannonia Superior – (Gornja) i Pannonia Inferior – (Donja) (karta 2). Nakon Trajana na vlast dolaze Hadrijan (117-138) i Antonin Pio (138-161). Razdoblje njihove vladavine u Panoniji obilježeno je relativnim mirom, što je omogućilo brz razvoj i predstavljalo vrijeme najintenzivnije romanizacije provincija. Za M. Aurelija (161-180), nasljednika Antonina Pia, 166. g. provaljuju u Panoniju germanska plemena – Markomani, Kvadi i dr. – i teško je poharaju. No već 171. M. Aurelije opet stiže na dunavske granice, pa čak prelazi Dunav i osniva dvije nove provincije – Marcomaniju i Sarmatiju. Njegov sin Komod (180-192) vraća tim provincijama status savezničkih država, odnosno vraća se starom sistemu kojim su Rimljani osiguravali svoje granice.

Komod nije ostavio nasljednika, te je nakon njegove smrti izbio građanski rat. Za cara je izabran Lucije Septimije Sever (193-211), koji je došao na vlast upravo zahvaljujući pomoći panonskih legija. Iako je za njegova carevanja u Panoniji bilo mirno, gotovo cijelo treće stoljeće puno je kriza i borbi, koje prestaju tek dolaskom na vlast cara Diklecijana (284-305). On donosi mnoge reforme kojima je svrha ekonomsko i političko učvršćenje Carstva. Rezultat ovih reformi bila je i nova podjela Panonije na četiri pokrajine (provincije): Pannonia Prima, Valeria, Savia, Pannonia Secunda (karta 1). Vladavina Konstantina Velikog (306-337) predstavlja i nastavak Dioklecijanovih reformi. On priznaje kršćanstvo (313), koje nakon Nicejskog koncila (325) postaje privilegiranom vjerom u Rimskom Carstvu. Konstantinovi nasljednici nisu uspjeli sačuvati jedinstvo Imperija; prodori barbarskih plemena i međusobne borbe za prijestolje potpuno su oslabili Carstvo. Po smrti Teodozija (379-395) Carstvo je podijeljeno na Istočno i Zapadno i, premda historiografija uzima 476. kao godinu propasti Zapadnorimskog Carstva, ovaj kratki povijesni prikaz rimske vladavine u Panoniji možemo završiti i ranije. To bi moglo biti nakon sloma panonskog limesa oko 400, možda nakon upada Zapadnih Gota pod Alarikom 403, a svakako do sredine 5. st., kad nestaju i zadnji tragovi administrativne strukture rimske države u Panoniji.

No vratimo se još trenutak na sam početak i recimo nešto o vrlo osjetljivom pitanju etnosa koji je živio na ovom području. Glavni povijesni izvori o rasporedu panonskih plemena su Plinije Stariji, 1. st., i Ptolemej, 2. st. (Mocsy, 1959, 15). Osim

Karta 2

plemena koja su poznata prije osnutka provincije (Boii, Taurisci, Breuci, Andizioti, Amantini, Scordisci i Latobici), Plinijeva 3. knjiga Prirodoslovlja (Naturalis historia) navodi cijeli niz plemena koja se prvi put spominju u doba Carstva. Znatan broj plemena na njegovu popisu ima latinska imena, koja nameću misao da se tu radi o novim skupinama koje su organizirali Rimljani (Mocsy, 1974, 53). Neka od tih »novih«

plemena dobila su ime prema većim mjestima oko kojih su se nalazila, kao Cornacates – Cornacum (Sotin u istočnoj Slavoniji), druga prema imenima rijeka oko kojih su živjela, kao Colapini – Colapis (Kupa). S obzirom na geografski položaj lokalitetâ koji se spominju, za nas su najzanimljivija plemena Varciana, za koje se smatra da su nastavali područje kasnijeg municipija Andautonije (Ščitarjevo kraj Zagreba), i Latobica, područje municipija Neviodunuma (Drnovo kraj Krškog).

GEOGRAFSKI POLOŽAJ

Antički lokalitet u selu Drenje nalazi se na 140 m nadmorske visine, otprilike 500 m od ušća rijeke Sutle u Savu. Neznatno izdignut od okolnog terena, nalazi se između sjeveroistočnih obronaka žumberčko-gorjanskog masiva s južne i jugozapadnih obronaka Brdovečkog prigorja sa sjeverne strane. Treba istaknuti da je smješten u uskom koridoru (Brežička vrata) koji dijeli Krško polje od Savske doline, koja se lagano širi prema istoku (karta 2).

Odmah upada u oči na kakvom se važnom strateškom i komunikacijskom mjestu nalazi lokalitet – na prijelazu preko Save (Jesenice na Dolenjskem – Drenje), na raskršću putova dolinama rijeka. To mjesto svojim položajem čini prirodnu vezu između Panonske nizine i predalpskog, odnosno jugoistočnog alpskog prostora. Također i smještaj u sredini plodne ravnice bez sumnje je odredio i karakter lokaliteta u razvijenoj antici.

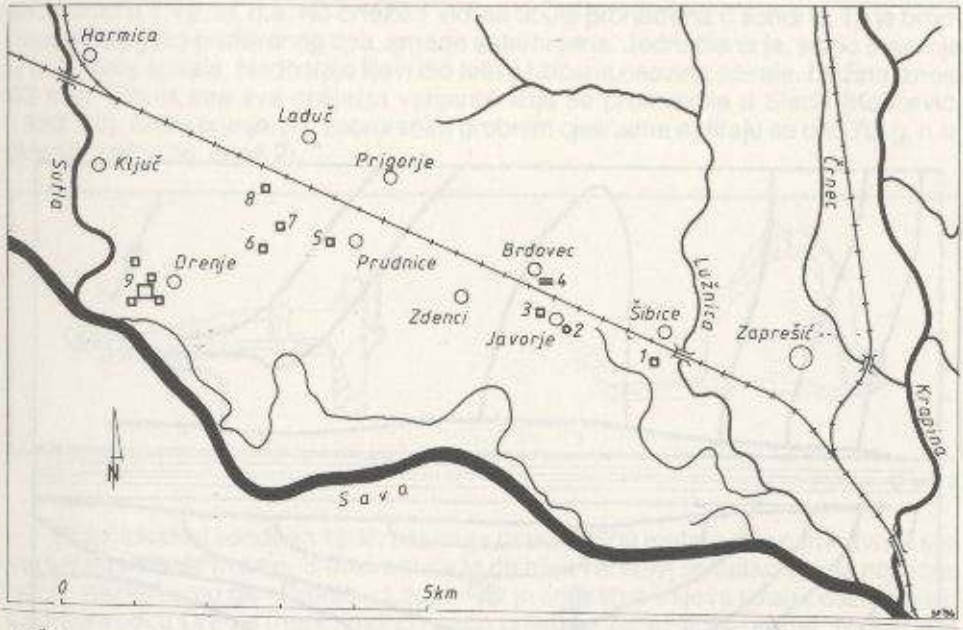

1 Šibice
2 Brdovec - Javorje
3 Brdovec - Javorje
4 Brdovec - cesta
5 Prudnice
6 Zadrugarska
7 Zadrugarska
8 Drenje - Laduč
9 Drenje

naseobinski objekti
nekropola
cesta
železnička pruga

Plan 1

Karta 3

POVIJEST ISTRAŽIVANJA

Arheoloških iskapanja u općini Zaprešić do 1980. godine nije bilo. Te je godine Muzej Brdovec, u suradnji s Odsjekom za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, iskopao u dvorištu Milana Landrpeta (Brdovec, Javorje, I. odvojak Savske 4) ostatke rimskog groba s nekoliko ulomaka rimske keramike. Još je ranije M. Landrpet poklonio brdovečkom Muzeju jednu rimsku posudu koju je pronašao kopajući u vrtu.

Nakon toga započela su prva sondažna istraživanja u selu Drenje na lokalitetu »Gorica«, gdje su pronađeni ostaci rimskodobnog graditeljstva. Otada se radovi u Drenju izvode svake godine, s izuzetkom 1982, uz pomoć studenata arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Prvim iskopavanjima 1980. i 1981. rukovodio je Aleksandar Durman. Od 1984. na istraživanjima u Drenju surađuje i Odjel za arheologiju Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

Rekognosciranjem terena s lijeve obale Save između Sutle i Krapine došlo se do još nekoliko novih podataka o prisutnosti Rimljana na ovom terenu (karta 3). Već sada znamo da se u neposrednoj blizini građevine koju istražujemo u Drenju nalaze barem još tri objekta: jedan 80 m sjeverno, drugi 100 m zapadno-jugozapadno i treći 80 m u smjeru istoka. Osim njih, 250 m na sjever, u dvorištu Krste Hutinca (Savski put 26) pronašli smo još barem tri zida, koji se pružaju u smjeru sjever-jug. Usmeno anketiranje stanovnika Drenja ukazuje na tragove rimskog graditeljstva na još nekim mjestima u selu, no to nije provjereno sondiranjem, a površinska situacija ne omogućava nam da to sa sigurnošću i ustanovimo. To, međutim, ne možemo reći za »Za-

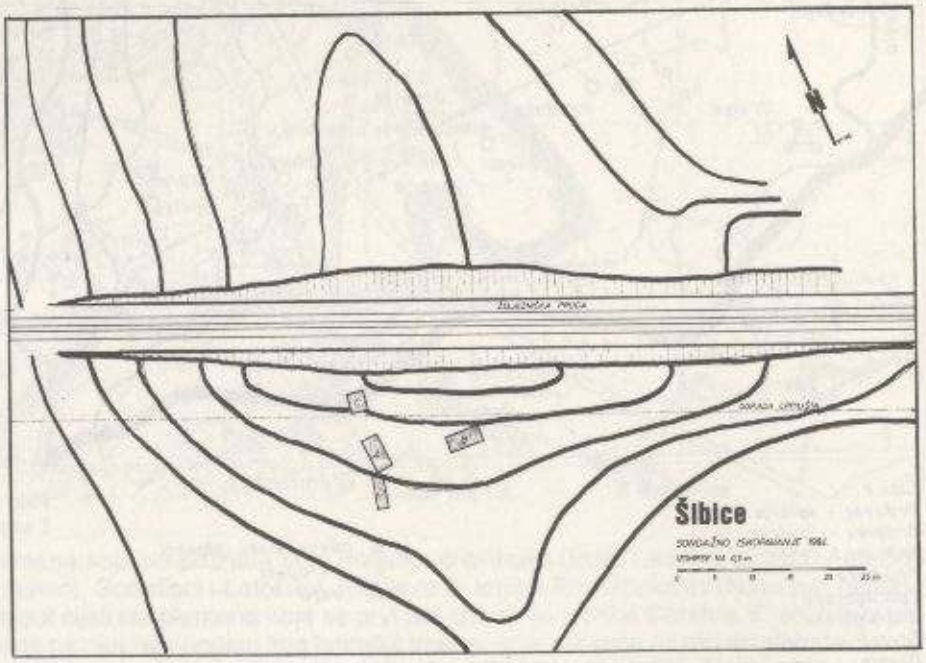

Plan 1

drugarsko« – toponim na istočnom rubu sela (karta 3), gdje već površinski nalazi pokazuju da se ovdje nalaze dvije građevine udaljene jedna od druge oko 200 metara. Isto vrijedi i za njivu Stipe Mandića (Ivana Huline 28) na zapadnom rubu sela Prudnice.

Uz već spomenute nalaze iz Brdovca, trebalo bi ukazati i na tragove pretpostavljene rimske ceste koji su uočljivi na njivi Jože Koprivšeka (Brdovec, I. Gregorića 83) između željezničke pruge Zaprešić–Dobova i ceste Zaprešić–Dobova (karta 3). Osnovana je i pretpostavka da u temeljima župne crkve sv. Vida postoje ostaci antičkog graditeljstva. Prema informaciji dobivenoj od župnika Mirka Cigrovskog, prilikom kopanja poda crkve zbog uvođenja grijanja, pronađeni su tragovi neke ranije gradnje. Opis šute, kamena, a napose opeke koja je pritom iskopana, dopušta pretpostavku o postojanju antičkog objekta. Svi ovi nalazi i indikacije obavezuju nas da istraživanju antike u samom Brdovcu posvetimo još veću pažnju.

Ovaj kratak prikaz povijesti istraživanja antike između Save i Brdovečkog prigorja završit ćemo s još dva velika rimska lokaliteta. Prvi se nalazi u selu Šibice, neposredno uz desnu obalu potoka Lužnica, presječan napola željezničkom prugom Zagreb–Ljubljana. Sondiranje (plan 1) izvršeno 1984. otkrilo je vjerojatno ostatke vile – ladanjskog dobra – koja se nekoć ovdje nalazila. Širina lokaliteta iznosi 60 m (to je, nažalost, otkrio iskop za kanalizaciju koji je prešao preko lokaliteta) i na tom području uspjeli smo registrirati devet zidova postavljenih u smjeru sjever-jug. Njegova duljina bi mogla biti, prema površinskim nalazima, između 120 i 150 m. Vrlo dobro sačuvan pod u sondi C (sl. 1) ukazuje na to da je lokalitet sa sjeverne strane pruge dobro očuvan, to više što je teren na toj strani viši nego s južne strane pruge. Uz keramiku pronađeno je i dosta drugog sitnog arheološkog materijala. Većina tih nalaza može se datirati u 1. i 2. st. n.e. Na crtežu 1 vidi se fibula pronađena u sondi B. To je brončana fibula jako profiliranog tipa, smeđe zatamnjena. Jednočlana je, sa po 5 navoja u oba dijela spirale. Nedostaje lijevi dio tetive i žičana osovina spirale. Dužina iznosi 62 mm. Fibula ima sva obilježja varijante koja se proizvodila u Sisciji (Koščević, 1980, 20). Slični primjerci u zatvorenim grobnim cjelinama datiraju se oko 70. g. n.e. (Marić, 1968, 36, crtež 2).

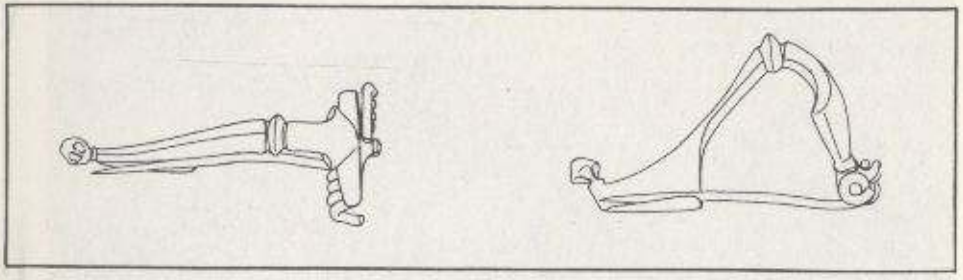

Crtež 2

Drugi lokalitet sondiran 1986. nalazi se nepunih 600 metara od prvih kuća na sjevernoj strani sela Drenje. S obzirom na to da njiva na kojoj se nalazi nema poseban naziv, nazvali smo ga »Drenje – Laduč« jer je smješten s lijeve strane ceste koja iz Laduča vodi u Drenje (neposredno nakon prijelaza željezničke pruge). Naša bojazan da je uglavnom uništen oranjem (sl. 2) pokazala se neopravdanom. Sonda koju smo otkopali otkrila je dva zida u smjeru sjever-jug i sačuvan pod hipokausta

U usporedbi sa sondama u Drenju i Šibicama, u ovoj je sondi broj pronađenih predmeta (keramika i sitni arheološki materijal) veoma malen. Samo nekoliko fragmenata keramike (uglavnom sive pečatne) govori u prilog dataciji 1-2. st. No veličina lokaliteta (200 x 150 m) i visina temelja (do dubine 140 cm) navode na pomisao da se ovdje radi o veoma velikoj i značajnoj građevini.

ISTRAŽIVANJE U DRENJU

Prvih šesnaest sondi iskopano je na zemljištu Jure Pasarića (I. Jurmana 76), sonde 17 i 20 na zemljištu Štefa Perića (I. Jurmana 78), sonda 18 na zemljištu Stjepana Hotka (Hotkova 11), sonda 19 na zemljištu Viktora Hotka (Savski put 21), a segment »A« na njivi Vlade Hotka.

U prve tri godine istraživanja iskopano je 20 sondi (plan 2) koje su u dubinu kopane do razine temeljnih zidova (sl. 3). U prvoj smo fazi, prateći zidove, nastojali ustanoviti veličinu objekta (sl. 4), odnosno opseg rasprostranjenosti cijelog lokaliteta. Ali pokazalo se da je objekt (odnosno objekti) mnogo većih dimenzija nego što smo prvobitno pretpostavljali. Godine 1984. segmentom A (sl. 5) mogli smo konačno odrediti do koje se daljine objekt pruža u smjeru zapada i pretpostaviti njegovu veličinu. Građevina je dimenzija 95 x 45 m (plan 2), a svojim se zapadnim krilom naslanja na zid s kojim zajedno pripada jednoj većoj, još neodređenoj, cjelini. Osim ove zapadne još ni jedna strana objekta nije u potpunosti istražena (pogotovo sjeverna), no ipak se već naziru konture građevine. Svi dosad otkopani zidovi u Drenju građeni su na sličan način i uglavnom se razlikuju samo po širini (55-80 cm). Jedini izuzetak čini zid u sondi 9, koji je uži (40 cm) i plići, a s obzirom na to da su u toj sondi pronađena i tri novčića (svi Valentinijana I), možemo ga pripisati nekoj kasnijoj dogradnji u 4. st. n.e.

U iskopani rov položen je sloj krupnijih rječnih oblutaka debljine 40 cm, koji je u pravilu bio 20-30 cm širi od temeljnog zida slaganog na njemu. Zidovi su građeni u tehnici »opus incertum«, s dosta vezivne žbuke, a prostor između dva lica ispunjen je krupnijim lomljenim kamenom i šljunkom, također obilno zaliven zidnom žbukom,

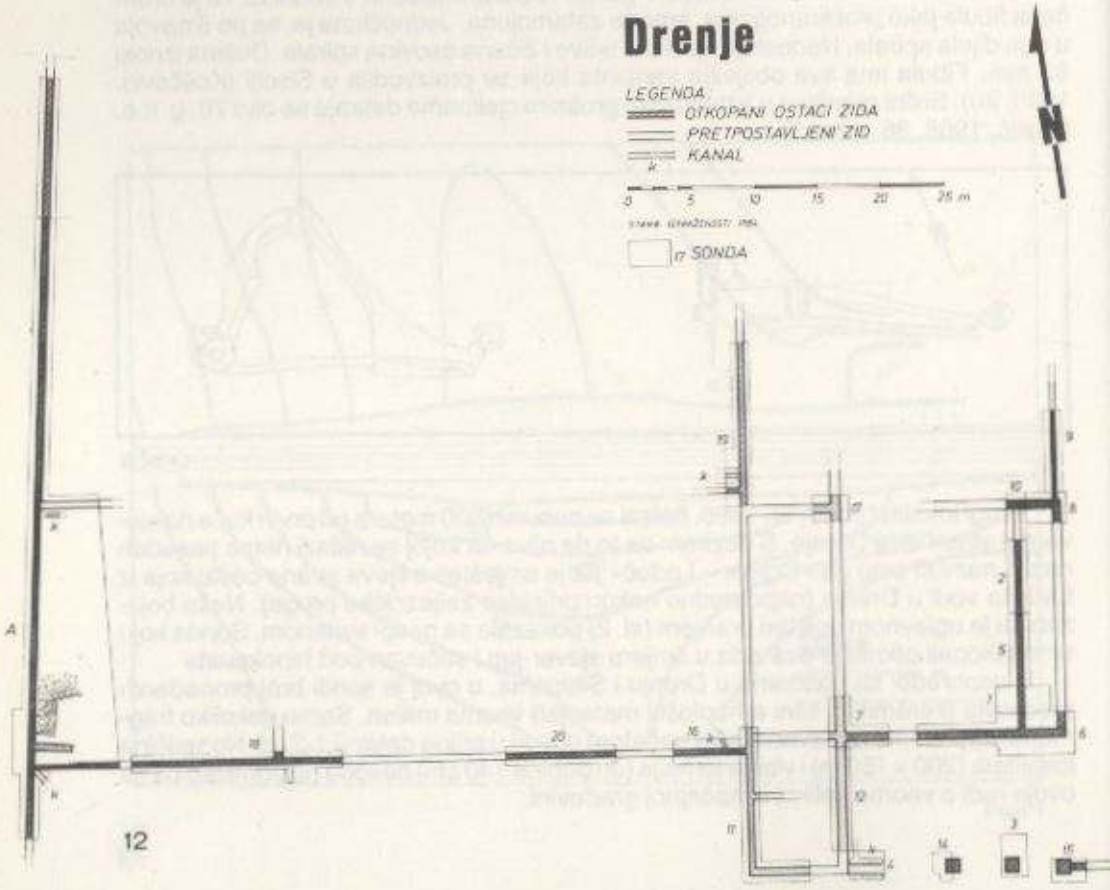

Slika 1

Slika 3

Slika 2

Slika 4

Slika 6

Slika 5

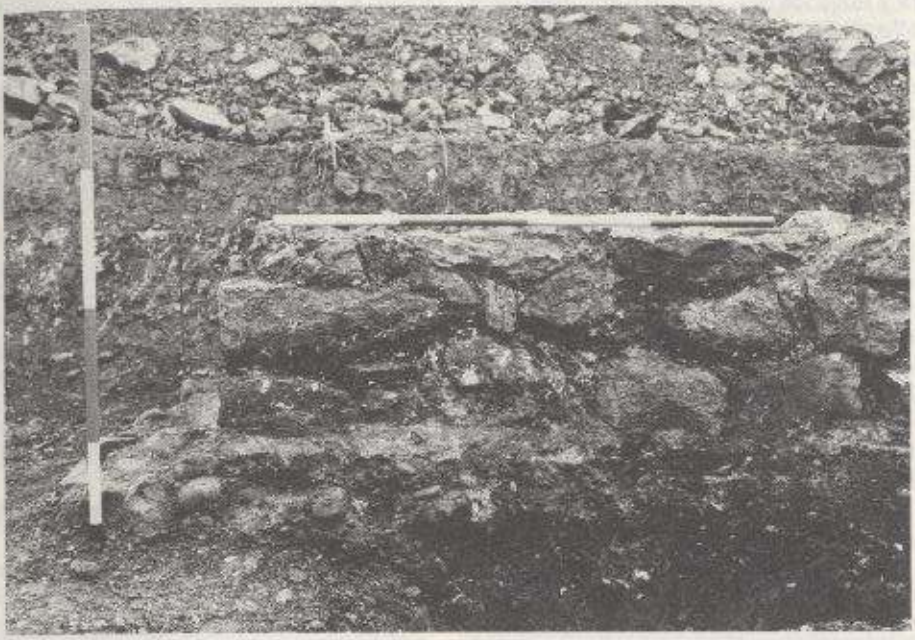

Slika 7

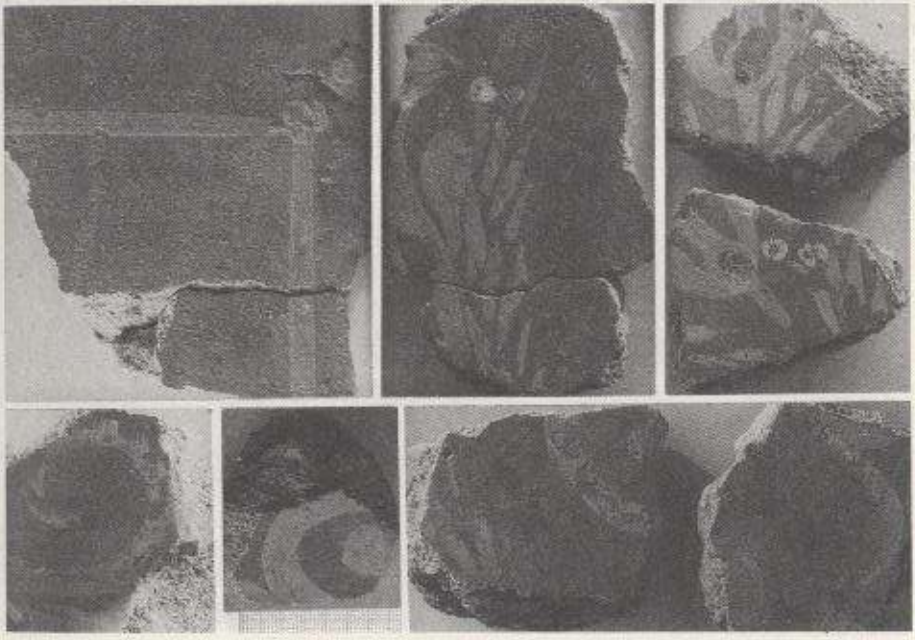

Slika 8

ali grublje fakture od one u licu zida (sl. 6). Uglovi zidova izvedeni su od vrlo pravilno tesanih kamenih blokova (sl. 7). Zidovi su građeni od poluobrađenog kamena (uglavnom vapnenac, rjeđe pješčenjak) te žbukani. Podovi u segmentu A bili su izorani, no njihova se niveleta ipak mogla pratiti uz zidove. Ali u sondama 17 i 19 (1983) sačuvani su podovi u potpunosti, što je omogućilo da vidimo i strukturu njihove gradnje. Na sloju rječnih oblutaka i krupnijeg šljunka nalazi se sloj vezivne žbuke vrlo grube fakture, sa šljunkom, debljine 10-15 cm, a zatim je taj sloj obložen slojem fine sivobijele žbuke debljine 5-10 cm. Ove dvije sonde bile su značajne i zbog toga što je na nivou tih podova pronađeno mnoštvo fragmenata zidnih slikarija (sl. 8) i reljefne štukature (sl. 9). Podloga pronađenih slikarija je tamnocrvene boje, a ukrašene su biljnim ornamentom, motivom girlande i prugama. Ovi ukrasi izvedeni su u svjetloplavoj, zelenoj, žutoj, oker i bijeloj boji. Opis zidnih slikarija Mauzoleja II. iz Draškovićeve ulice čini se sličnim, osim u podlozi, koja je tamo svjetlija (Vikić–Belančić, 1981, 149). Općenito, u posljednjoj trećini 1. st. zidne slikarije u naseljima zapadne Panonije u potpunosti preuzimaju stil i uzorak italske ornamentike (Thomas, 1980, 308).

Reljefna štukatura – jajasti niz (Eierstab), veoma lijepo izrađen, pronađen je na više mjesta u objektu, što nije čest slučaj na dosad istraživanim antičkim naseobinskim kompleksima u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.

U sondama 17 i 19 vidljiv je i zid koji je potpuno prekriven podom, pa su se na taj način vrlo jasno mogla razlučiti dva vremenska horizonta (sl. 10).

Osim žbukanih, u građevini su postojali i mozaički podovi, što pokazuje velik broj sivih pravokutnih mozaičkih kamenčića otkopanih u segmentu A. U njemu smo, pokraj zapadnog zida građevine, naišli i na jednu podnicu od pločastog, a djelomično i okruglog kamena (plan 3), koja bi, sudeći prema njezinoj niveleti (odmah na dnu prvog sloja), morala pripadati posljednjem horizontu gradnje na građevini.

Dosta pronađenih fragmenata prozorskog stakla ukazuje na to da je objekt bio ostakljen, a ostaci tubula (rimska šuplja opeka kroz koju je strujao topli zrak) i da je bio zagrijavan. Velike osnovice stupova – 1,20 x 1,20 m (sl. 11) – na jugoistočnom krilu pretpostavljaju jedan otvoren, ali nadsvođen prostor, koji možda predstavlja i glavni prilaz objektu. Baza interijerskog stupića (dislociran, sl. 12) iskopanog u segmentu A mogla bi ukazivati na peristilni prostor kakav se može i očekivati u ovakvom antičkom objektu. Na planu građevine uočljivo je i pet kanala. Četiri od njih, uz zidove, služili su za odvod oborinskih voda izvan stambenog prostora i jednako su građeni (sl. 13), dok se peti kanal (u sondi 16) razlikuje od njih. Zidan je i nadsvođen opekom (sl. 13a) i odvodi vodu iz građevine te vjerojatno vodi do središnjeg atrijskog prostora.

Slika 9

Na kraju napomenimo da je dosad u Drenju otkopano 730 m^2. Taj podatak sam za sebe ne govori mnogo, ali ako uzmemo u obzir da je to 15% dosad poznate veličine objekta, vidimo da nije mnogo, to više što je samo 3% površine sistematski istraženo.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Najvažniji prometni pravci koji su prolazili ovim dijelom Hrvatske u antičko doba registrirani su u povijesnim izvorima (Tabula Peutingeriana, Itinerarium Antonini) i možemo s dosta točnosti rekonstruirati njihov položaj. To su ceste Poetovio (Ptuj) – Andautonia (Ščitarjevo) – Siscia (Sisak) i Emona (Ljubljana) – Neviodunum (Drnovo kraj Krškog) – Siscia. Za nas je mnogo zanimljivija ova druga cesta, budući da prolazi u neposrednoj blizini Drenja, tj. s desne obale Save, uz zadnje obronke planinskog masiva Žumberak – Gorjanci. Antički izvori navode i imena mjesta koja su se na cestama nalazila, pa tako na dionici od Neviodunuma do Siscije bilježe tri:

NOVIODUNI	
ROMULA	m.p. X
QUADRATA	m.p. XIV
AD FINES	m.p. XIV
SISCIA	m.p. XX

Slika 10

Slika 11

Slika 12

Slika 13

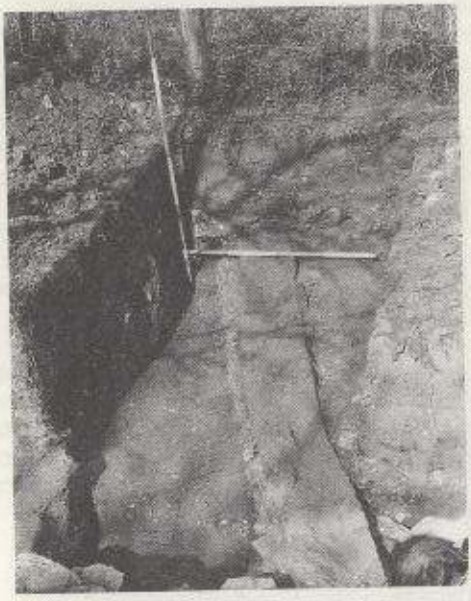

Slika 13a

Slika 15

P. Petru je Romulu ubicirao kraj Ribnice (2,5 km zapadno od Drenja s desne obale Save), dok je pitanje smještaja preostala dva mjesta još uvijek neriješeno (Petru P., 1961, 199). Neosporno je da je naseobinski kompleks u Drenju, zbog blizine ove prometnice i rječnog prijelaza preko Save, imao velik značaj.

Sava je u antici bila plovna do Neviodunuma, gdje se nalazila i jedna od luka. Riječno pristanište otkriveno je i u Andautoniji, a na širem zagrebačkom području registrirano je i nekoliko riječnih prijelaza koji su se koristili još u antici, npr. kod Ivanje Reke, u Trnju, kod Stenjevca, Podsuseda (Gregl, 1984, 10) a i u Drenju. Ovaj posljednji vjerojatno je bio veza ceste uz Sutlu s pravca Emona – Siscia, kao i veza na sada već vrlo jasnu prometnicu Dobova – Podsused.

Ovom terenu iz smjera zapada, osim spomenutih, gravitirale su prometnice iz još dvaju pravaca. Prvi je dolazio dolinom rijeke Krke, a na njega se nastavljao pra-

Slika 14

vac koji možemo rekonstruirati zahvaljujući najnovijim istraživanjima na žumberačko-gorjanskom masivu: smjer Gornja Vas (nekropola; Gregl, 1985, 105) – Bratelji (nekropola, tragovi rimske arhitekture – ovogodišnja istraživanja) – Gradec nad Podbočjem (vila; Guštin, 1985, 148) – Bušeča Vas (rimski grobovi; ANSI, 1975, 249; termalni izvor) – Krška Vas (antički most – ANSI, 1975, 250 – i vjerojatna nekropola).

Intenzivno naseljavanje lijeve obale Save čini logičan nastavak kolonizacije Krškog polja, gdje je moguće nabrojiti preko dvadeset nalazišta naseobinskog značaja (Petru P., 1962, 68). Ova naša istraživanja popunjavaju prazninu koja je na karti antičkih lokaliteta postojala između Dobove i Podsuseda i dokazuju kontinuitet rimskog naseljavanja uz Savu. Ukazuju također na nastavak najvažnije vicinalne ceste koja je sjekla Zagreb poprijeko od Ivanje Reke na istoku do Podsuseda na zapadu (Gregl, 1984, 11). U Podsusedu smo, rekognoscirajući teren, naišli na prometnicu čiji toponim »rimska cesta« govori sam za sebe. Ona nastavlja svoj put iz Podsuseda jugozapadnim obroncima Medvednice i dalje uz Savu prema zapadu. Na krajnjem zapadnom rubu Medvednice račvala se barem u još dva smjera. Prvi se desnom obalom rijeke Krapine uz obronke zagorskih brežuljaka nastavlja prema Petoviju (Klemenc, 1952/3, 82, s bilješkama), a drugi (to bi mogao biti »stari« ili »crkveni« put, cesta koju tako nazivaju stanovnici sela Bistra i Poljanica) sjeverozapadnim obroncima Medvednice kreće preko Kraljevog Vrha, Stubičkih Toplica i dalje do ceste Petovio – Andautonia – Siscia.

Dosadašnja istraživanja antike između Save i Brdovečkog prigorja pokazala su da je antičko naseljavanje ovog područja započelo najvjerojatnije još u prvoj trećini 1. st. n.e. Na to ukazuju, osim najstarijeg dosad pronađenog novca (Tiberije, sonda 11, dubina 70 cm), i ostali pronađen sitan arheološki materijal. Objekt u Drenju, prema današnjem stanju istraživanja, prestao je funkcionirati krajem 4. st. n.e. Smatramo da dosadašnja istraženost objekta ne omogućava donošenje zaključaka u odnosu na konačne vremenske datacije i u odnosu na namjene samog objekta. Bez sumnje je vojno-strateški i komunikacijski položaj uvjetovao nastanak objekta, no njegov karakter i dimenzije još ne možemo sa sigurnošću odrediti.

Unatoč relativno maloj površini koja je dosad istražena, možemo jasno razlikovati tri vremenska horizonta graditeljske aktivnosti u Drenju.

Prvi, julijevsko-klaudijevski (prva polovica 1. st. n.e.), zasad vežemo uz zidove u sondama 11 (sl. 14), 12 i zidove ispod i iznad podova u sondama 17 (sl. 10) i 19 (sl. 15), no vjerojatno je objekt iz vremena prvog horizonta bio i veći. Na to ukazuje i zid u jugozapadnom katu segmenta A, koji je stariji od okolnog ziđa.

Drugi vremenski horizont možemo datirati u razdoblje od Flavijevaca do markomanskih ratova (69-166). To je doba kada se građevina širi i dograđuje. Uzimajući u obzir potpunu arheološku sliku tog horizonta, on svakako predstavlja vrijeme najintenzivnijeg života u Drenju. Naravno da je markomansko haranje Panonije i ovdje ostavilo svoj trag, no normalan život očito je bio nastavljen, pa makar i repopulacijom.

Trećem vremenskom horizontu pripadala bi dogradnja zida u sondi 9, kao i podnica i razrovani pod u segmentu A.

Iako je broj primjeraka novca malen, predstavlja dobar uzorak za njegov opticaj na ovom lokalitetu. (Za detaljnu stručnu i znanstvenu analizu pronađenog novca, keramike i metala vidi: »Drenje« – publikacije Muzeja u Brdovcu, svezak 1, 1987.) Četiri su razdoblja u kojima novac intenzivnije kola:

1. 22/23. g. n.e. 1 komad
   (možda početak gradnje)
2. 98-169. g. 6 komada
   (+ 1 neodređen)
3. 270-280. g. 3 komada
4. 348/350-364/375. g. 7 komada

Za ovo se mogu navesti različita objašnjenja, od kojih jedno pretpostavlja vezu ovih četiriju razdoblja s graditeljskim aktivnostima u Drenju. Izgleda da se razdoblja kolanja novca i graditeljske aktivnosti u Drenju poklapaju.

Usporedimo li naše novčane nalaze s dijagramom novčanih nalaza iz Neviodunuma (Petru P., 1978, 33), primijetit ćemo da novci vrlo slično kolaju i na tom lokalitetu.

Istraživanje antičkih nekropola u blizini područja koje obrađujemo dala su podatke o početku i kraju njihova korištenja. Groblje u Dobavi datira se u 1. i 2. st. n.e., s time da većina grobova pripada 1. st. n.e. (Petru P., 1969, 39). U Mihalovcu kraj Dobove također su nedavno pronađeni ostaci manje nekropole s kraja 1. st. i iz 2. st. (Guštin, 1985, 152). U Ribnici se ukapanje obavljalo, prema nalazima, između prve polovine prvog stoljeća i kraja trećeg stoljeća (Petru P., 1969, 39). Nekropola u Stenjevcu pripada 1. st. i prvoj polovici 2. st. (Klemenc, 1938, 37; Gregl, 1981).

Vrijeme ukopa na spomenutim nekropolama u potpunosti odgovara kronološkim podacima do kojih smo došli istraživanjem naseobinskih objekata, naročito gledе njihova nastanka i vremena najintenzivnijeg života u njima.

»Dosadašnja istraživanja antičkih naselja na području sjeverozapadne Hrvatske ukazala su na činjenicu, da ona nisu nastajala po nekom klišeju, nego da su imala specifične uvjete razvoja koji su prije svega bili uslovljeni geografsko-strateškim položajem, reljefom tla i predrimskom tradicijom. Međutim, ono što je svima srodno i na neki način zajedničko jeste primjena urbanih i građevnih elemenata nove rimske civilizacije – izgradnja u kamenu i opeci, upotreba suvremenih komunalnih uređaja kao: kanalizacija, vodoopskrba, mreža putova, zatim uvođenje hipokaustičnog grijanja, oprema objekata žbukama, zidnim slikarijama i podovima, mozaicima, taracima i sl. Sve to ukazuje da se urbanizacija u ovom dijelu južne Panonije odvijala uspješno i relativno brzo« (Vikić–Belančić, 1975, 44).

Sigurno da je cijelo područje uz najkraći i najlogičniji kopneni put iz Italije u Panoniju bilo i najranije pacificirano. To potvrđuje i činjenica da je Siscia bila u augustovsko doba najznačajnije rimsko uporište – Tiberijev glavni stan u oba ustanka, kao i činjenica da već za Flavijevaca na cesti Emona – Siscia stoje dvije kolonije i dva municipija (Emona, Neviodunum, Andautonia, Siscia). Ovdje je proces naseljavanja započeo još u prvoj trećini 1. st. n.e., za što smo našli potvrdu i u Drenju.

Iskopavanja antičkih lokaliteta s lijeve obale Save između Sutle i Krapine upotpunjuju naša saznanja o naseljenosti ovog područja u rimskom carskom razdoblju, a buduća će istraživanja dati odgovore na probleme koje u ovom radu još nismo mogli sasvim raspraviti.

BIBLIOGRAFIJA

ANSI	1975	Arheološka najdišča Slovenije, Ljubljana.
Brunšmid, J.	1898/9	Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva N. S. III, Zagreb.
	1912	Kameni spomenici Hrvatskoga narodnog muzeja, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva N. S. XII, Zagreb.
Gregl, Z.	1981	La nécropole romaine à Zagreb–Stenjevac, Inventaria archaeologica 26, Beograd.
	1984	Pokušaj rekonstrukcije antičke cestovne mreže na području Zagreba. Iz starog i novog Zagreba VI, Zagreb.
	1985	Gornja Vas, Žumberak, rimskodobna nekropola, Arheološki pregled 24, Beograd.
Guštin, M.	1985	Antične najdbe iz Posavja, Poročilo o iskopavanjih v letih 1974-1982, Arheološki vestnik XXXVI, Ljubljana.
Hoffiler, V.	1903/4	Antikne bronsane posude iz Hrvatske i Slavonije, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva N. S. VII, Zagreb.
Klemenc, J.	1938	Archaeologische Karte von Jugoslawien, Blatt Zagreb, Beograd.
	1952/3	Teodozijev pohod proti Maximusu iz Siscije do Petovija, Zgodovinski časopis VI-VII (Kosov zbornik), Ljubljana.
Koščević, R.	1980	Antičke fibule s područja Siska, Zagreb.
Marić, Z.	1968	Japodske nekropole u dolini Une, Glasnik Zemljaskog muzeja BH XXIII, Sarajevo.
Mocsy, A.	1959	Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen, Budapest.
	1974	Pannonia end Upper Moesia, London and Boston.
Petru, S. i Petru, P.	1978	Neviodunum (Drnovo pri Krškem), Katalogi in monografije 15, Ljubljana.
Petru, P.	1961	Podoba antičnega podeželja na Dolenjskem in v Spodnjem Posavju v luči najdb na avtomobilski cesti, Dolenjski zbornik, Novo Mesto.
	1962	Evidenca najdišč, dragocen vir za reševanje arheološke spomeniške problematike, Varstvo spomenikov VIII, Ljubljana.
	1969	Rimski grobovi iz Dobove, Ribnice in Petrušnje Vasi, Razprave VI, Ljubljana.
Radnoti, A.	1938	Die römischen Bronzegefässe von Pannonien, Dissertationes Pannonicae II, Budapest.
Saria, B.	1939	Doneski k vojaški zgodovini naših krajev v rimski dobi, Glasnik muzejskega društva Slovenije XX, 1-4, Ljubljana.
Soproni, S.	1980	Geography of Pannonia, The Archeology of Roman Pannonia, Budapest.
Thomas, E. B	1980	Villa Settlements, The Archaeology of Roman Pannonia, Budapest.
Vikić–Belančić, B.	1975	Tipovi naselja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Materijali XIII, Beograd.
	1981	Etape urbanog razvitka Andautonije i antičko naslijeđe Zagreba, Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolici, Izdanja HAD-a, sv. 6, Zagreb.
Vinski–Gasparini, K.	1973	Kultura polja sa žarama u Hrvatskoj, Zadar.
	1983	Ostave kulture polja sa žarama, Praistorija Jugoslovenskih zemalja – Bronzano doba, Sarajevo.

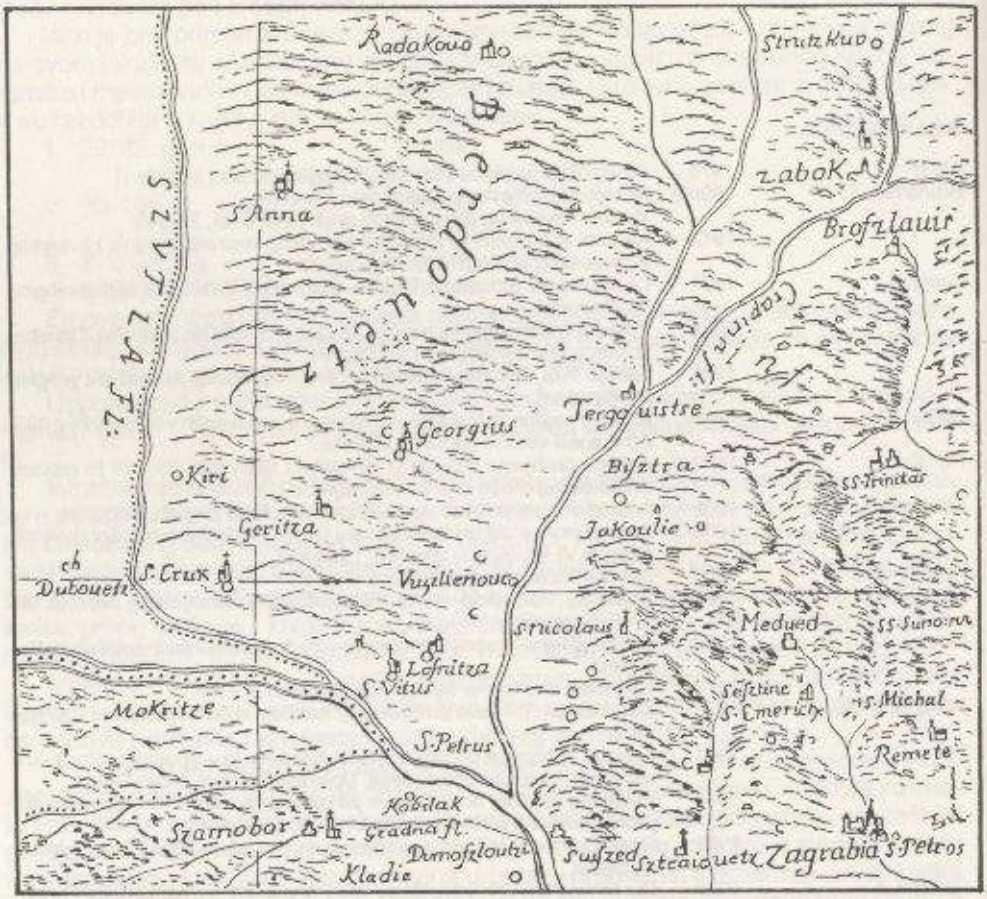

Karta Hrvatske Stjepana Glavača iz 1673. godine (detalj)

Dr.Stjepan Krivošić

PODRUČJE OPĆINE ZAPREŠIĆ U PROŠLOSTI

Iz nepisane povijesti

Najnovija arheološka iskapanja u Drenju pokazuju da je područje današnje općine bilo nastanjeno već u rimsko vrijeme. Prilikom rekognosciranja područja uz rijeku Savu nizvodno od Drenja otkriveno je nekoliko indikacija o postojanju novih arheoloških nalazišta. Drenjski lokalitet nije slučajan, u blizini je prijelaza preko Save iz antičkog doba. Potvrđeno je da je ovaj prijelaz upotrebljavan u XVI. stoljeću, a postoji i danas. Očekuje se nastavak arheoloških istraživanja i konačno valoriziranje svih nalaza. Radove vodi Muzej u Brdovcu, pod stručnim vodstvom arheologa Željka Škoberna.

Za vrijeme velike seobe naroda ovim su krajem prolazili mnogi narodi koji su se u njemu zadržavali dulje ili kraće vrijeme, tako da se ovo područje našlo u sastavu države Istočnih Gota, zatim Teodorikove države, pa avarske države. Iz tih burnih vremena nije do nas došao ni jedan neposredan povijesni izvor ili zapis, ali su sačuvani neki tragovi u toponimima pa i etnicima. Iz tog vremena ostala su imena s osnovom *bez*. Od toponima poznata su vinogorja Veliki i Mali Žbel, iznad Šenkovca; taj se naziv prije pisao i kao Bezel. Od etnika poznati su Bezjak (varijanta Bizjak, Bzik), pa i Bezuh; tih prezimena ima i danas na području općine Zaprešić.

Prve pisane vijesti

O prvih nekoliko stoljeća nakon dolaska Hrvata u ovaj kraj ne znamo ništa. Možemo tek rekonstruirati ono što se dogodilo potkraj XI. stoljeća. Naime, u vrijeme osnutka zagrebačke biskupije 1094. godine ugarski je kralj dao zemlje oko Zagreba mađarskom velikašu Acha kako bi štitio novu biskupiju i biskupa. Taj velikaš dobio je i kraj između Save, Sutle i Zagrebačke gore; to je područje općina Zaprešić i Donja Stubica, bez sjevernih dijelova općine Zaprešić između rijeka Krapine i Sutle. Na području ovih dviju općina razvilo se susjedgradsko-stubičko vlastelinstvo, a dio zaprešićke općine pripadao je cesargradskom vlastelinstvu (današnja sela Rozga, Dubravica, Bobovec, Vučilčevo, Lukavec i Pluska), a dio zabočkom plemstvu (današnja sela: Luka, Vadina i Žeinci), dok je selo Merenje pripadalo lepoglavskim pavlinima.

No najstariji povijesni izvor koji se odnosi na ovaj kraj i u njemu se izričito spominje, jest isprava kralja Andrije (1205-1235) iz 1209. godine. Andrija se upustio u dinastičke borbe sa svojim starijim bratom kraljem Emerikom ne priznavajući neke odredbe njihova oca. Neki slavonski velikaši pomagali su Andriji, a među njima je bio i župan Vratislav od roda Acha sa svojom braćom. U tim su borbama stradala njihova imanja, pa i ona koja su bila na području današnje općine Zaprešić. Kada je Andrija napokon postao kraljem, izdao je spomenutu ispravu, kojom Vratislavu i njegovoj braći vraća njihova stara imanja, osim dijela između Krapine i Sutle, koji je zadržao slavonski ban.

U ispravi se poimenice spominju imanja: Poljanica, Bistra, Hruševec, Pojatno i imanje kasnije nazvano Kupljenovo. Opisane su i međe pojedinih imanja. Tu se spominje i crkva sv. Nikole u Poljanici.

To je sve što je poznato o ovom području u XIII. stoljeću.

Isprava Kralja Andrije iz 1209. godine

Stoljeće bez značajnijih vijesti

U XIV. stoljeću je sačuvano više pisanih izvora. Sredinom stoljeća su nasljednici i potomci župana Vratislava dobili dio koji je u kraljevo ime držao slavonski ban, između Krapine i Sutle. U više izvora taj se dio posjeda zove Zakrapina ili Krapina. Tako i u najstarijem zapisu o župi sv. Vida piše da je u Krapini, a ne u Brdovcu. U jednoj drugoj ispravi piše da ovaj dio vlastelinstva čine »imanja smještena između rijeka Toplice i Sutle gdje se nalaze četiri župne crkve: sv. križa, sv. Jurja, sv. Petra i sv. Vida«. Spomenuta rijeka Toplica je istoimeni potok koji teče uz Stubičke Toplice i utječe u Krapinu. Ne zna se pouzdano gdje su sjedišta tih župa, jer se u ispravi ne spominju. Prva se može smjestiti u selo Sv. Križ iznad Sutle, druga je u Pušći, treća u Zaprešiću i četvrta u Brdovcu.

U ovom se stoljeću ponovno spominju Poljanica i Bistra, ali se razlikuju dvije Bistre; između Bistre i Poljanice spominje se imanje Lubenik, kojemu se zameo svaki trag.

Najstarija naselja i stanovništvo

Sredinom XV. stoljeća ujedinjavaju se sva imanja koja su pripadala dvjema lozama Arlandovih potomaka: jedini vlasnik postala je Doroteja na koju je kralj prenio sva prava muškog nasljedstva. Doru je, prema tradiciji, pratilo neko prokletstvo koje je prešlo na sve potomke, a spominje ga i Šenoa u svom romanu o seljačkoj buni.

Sada već imamo obilje podataka o organizaciji vlastelinstva, o selima koja prije nisu zapisana, a tu su i prva imena i prezimena stanovnika ovog kraja.

Na našem području koje je pripadalo susjedgradskom vlastelinstvu, bile su organizirane tri seoske općine koje su se nazivale i sudčije, jer je na čelu općine bio seoski sudac. Seoska je općina u to vrijeme bila neka vrsta samoupravne organizacije: brinula je o upotrebi zajedničkih pašnjaka, o korištenju šuma, građenju i održavanju putova te odnosima pojedinaca. Seljaci su posredno birali suca: naime, predlagali su tri kandidata od kojih je vlastelin potvrđivao onoga koji mu je bio najprikladniji. Ta-

ko izabrani seoski sudac imao je dvostruku ulogu: na jednoj je strani bio zastupnik seoske zajednice, a na drugoj najniži vlastelinski službenik. Sudac je na području svoje sudčije sudio za sitne prekršaje i brinuo se o zajedničkim interesima svih seljaka, ali je za vlastelina pobirao feudalne daće i raspoređivao odlaske na tlaku.

Te su općine Brdovec, Pušća i Jablanovec. Najstariji popis domaćinstava po selima je iz 1446. godine; riječ je o popisu desetine koju su kmetovi davali zagrebačkom kaptolu.

U brdovečkoj sudčiji spominju se sela: Trstenik, Šenkovec, Ključ, Kraj, Matijaševec, Brdovec, Drenje, Gornji i Donji Laduć, Prigorje.

U pušćanskoj sudčiji su: Hruševec, Križanci, Sela ili Kupljenovo, Pojatno, Šenkovci, Selo kod sv. Jurja, Slavšino, Žirovnica.

U jablanovečkoj sudčiji su: Jablanovec, Novaki, Poljanica, Gornja Bistra (i Jakovlje).

Tijekom stoljeća zbivaju se promjene: javljaju se nova naselja i mijenjaju se granice sudčija. U brdovečkoj je sudčiji 1474. godine selo Subota, a sela Matijaševec i Trstenik prešli su u pušćansku sudčiju; u njoj su i sela Šporonica i Zaprešić. U popisima 1494. i 1496. godine nova su sela: Krapinski Brod (kraj prelaza preko rijeke Krapine) i Ivanec, koja su pripadala stenjevečkoj sudčiji; Zapruđe i Jalševec kraj Sutle te Zdenci u brdovečkoj sudčiji; Oborovo u jablanovečkoj sudčiji.

Treba dodati da je u drugoj polovici XVI. stoljeća postojala posebna zaprešićka sudčija sa selima Zaprešić, Rogoznica i Opačnik.

Zanimljivo je znati koja se prezimena javljaju u popisu 1446. godine; mnogim je domaćinima upisano samo ime. Najstarija su prezimena: Blažić, Blažević, Bendeković, Brlobašić, Bodović; Čipčić, Čebenić, Čudavčić, Čuntić; Dutković, Dvorščak, Drušković, Dunadić, Demlinović; Đurđević, Đurđeković; Filipović, Frančić, Filipčević; Gupčević, Gržančić, Gorupac, Grdešić, Glavačić, Golubić; Horvat, Hrenčević, Hrković, Hrvatić, Hrgarić; Ivanušić, Ivanković, Igrec; Jagatić, Jambreković, Jarnjević, Jagodić, Jakečić; Kotarčić, Korparić, Knezić, Kovač, Kurjavčić; Mikoloušić, Mihalić, Magdić, Medvedić, Marković, Mahnetić; Novačić; Oglaščić; Panšetić, Pauković, Pepelić, Pikačević, Petreković, Pustodolec, Petrinović, Prstečić, Petković, Petrović; Ratković, Rogina, Ribić; Svinjarić; Šipčić, Šugovec, Škrobotić; Tiček; Tiščić, Trutić, Trsličević; Vrbanović, Vuković, Vučić; Zajec; Žabčić, Žirovnik, Žnidar. Neka od tih prezimena postoje i danas.

Tijekom XV. stoljeća bilo je prosječno 45 domaćinstava u jablanovečkoj, 100 u pušćanskoj i 85 u brdovečkoj sudčiji. Na temelju toga možemo računati da je tada na području današnje općine živjelo oko 3.000 stanovnika.

Sutlanski ikavci

Na kraju XV. i na početku XVI. stoljeća nastale su velike promjene, pod turskim pritiskom počele su velike seobe među stanovništvom Hrvatske i Slavonije u pravcu sjevera. No, Turci su povremeno provaljivali i u neosvojene dijelove zemlje, pa su tako dolazili pljačkati i u sutlanski kraj. U jednoj kronici je zapisano da su 1493. godine »provalili sve do Zagreba i opustošili zemlju na veliki strah onih žitelja«. Tako je u sutlanskom kraju bilo prostora za nove doseljenike. I doista, mnogi su se doselili u kraj između Krapine i Sutle; neki su doseljenici generacijama sačuvali ikavski govor, a neki su postali kajkavci. Po broju novih prezimena zaključujemo da je doselilo puno ljudi. A odakle su došli? Sa šireg područja Pounja, najviše iz istočne Like, gdje su u predtursko vrijeme živjeli ikavci.

Nekoliko prezimena, etnika i ktetika, neposredno nam govori o prvoj postojbini doseljenika: Udvinac, Hrastovičan, Cetinec, Cetinski, Slunjski, Pernanski, Zrinjan, Tržački, Hutinec, Obrovački (po Obrovcu na Uni), Pokupac, Vukmanić, Tolić, Bu-

zečki, Kirinčić, Brumnjak, Podvorčić, Bristovski, Klišanin (po Klisu na Uni), Pedljanin.

S doseljenicima su došli i franjevci, jer su »zbog čestih turskih provala stradali mnogi njihovi samostani u kraljevini Hrvatskoj«, kako piše u jednoj ispravi iz 1527. godine. Tadašnji susjedgradski vlastelin Stjepan Zylagy, njegova žena Ana Banffy i njezina majka Martgareta Hennyngh dali su o svom trošku sagraditi samostan za franjevce u današnjoj Mariji Gorici. Gradnja je trajala desetak godina. Samostan i franjevci djelovali su do vremena Josipa II, koji je ukinuo sve crkvene redove.

Povjesničar B. A. Krčelić iz XVIII. stoljeća piše da su marijagorički fratri živjeli, među ostalima, i od pomoći koju su primali iz Štajerske. To su mogli, jer je na štajerskoj strani uz Sutlu živio narod koji se također doselio iz istih krajeva odakle su došli i »sutlanski ikavci« s franjevcima. Poznato je da je preko Sutle živjelo oko 150 obitelji tzv. »starih kmetova«, koji su obrađivali vinograde s ove strane Sutle i za to davali desetinu zagrebačkom kaptolu, iako su bili iz Štajerske. Živjeli su u selima Riglinovec (Rigonce), Mihaljevec, Gaberje, Oroslavje, Obrež, Luka, Sela, Most (Mostec), Logonsko i Rakovec te Brežice. Razumljivo je, dakle, zašto su istražitelji izričito pitali Iliju Gregorića i Miju Gušetića kakve su veze u pripremanju bune imali s hrvatskim seljacima u Štajerskoj. I brežički vlastelin koji je pohvatao neke pobunjenike kaže da je ispitivao one »koji stanuju bliže Sutli i dugo su vremena bili podložni Susjedgradu«.

Brdovec – selo, imanje, općina i kotar

Šesnaesto je stoljeće bogato zbivanjima na ovom području, i o njima znademo mnogo više nego o prijašnjima. Radi lakšeg praćenja izvora i ispravnijeg zaključivanja o pojedinim zbivanjima i poznatim ljudima, treba utvrditi što se može i smije razumijevati pod nazivom *Brdovec*. Naime, to se ime odnosi na selo Brdovec, i još više, na čitavo područje brdovečke sudčije, pa i na kraj između Krapine i Sutle. To je napose potrebno imati na umu kad se susretnemo s oznakom samo »iz Brdovca« ili »u Brdovcu«, dakle, kad ne piše je li to selo, sudčija ili čitav kraj. Tako se, naprimjer, dosta često pisalo da je franjevački samostan u Brdovcu, iako je uvijek bio na istom mjestu, u Mariji Gorici; također se franjevci nazivaju »brdovečkim fratrima«, čak i u saborskim zaključcima. Misli se da je Ilija Gregorić živio u selu Brdovcu, jer je gdješto pisalo da je »iz Brdovca«, ali iz njegovih izjava na saslušanjima znademo da je imao kuću i posjed »kraj samostana u Mariji Gorici«. Povjesničar B. A. Krčelić je i sam ponekad pisao da je »iz Brdovca«, ali ne iz sela tog imena, kako se inače mislilo, jer se rodio u Šenkovcu, kako piše u matičnoj knjizi rođenih/krštenih; njegovi su roditelji i plemićku kuriju imali u Šenkovcu. Razlikovanje značenjā naziva Brdovec pomoći će nam da ispravnije odredimo gdje je bio vlastelinski alod u ovom kraju. Poslije neuspjele opsade Susjedgrada u proljeće 1572. godine ustanici su napali i oplijenili vlastelinsku kuriju, »zajedničku plemićku kuriju u B r d o v c u«, kako u jednom pismu piše sam Franjo Tahy, a u istom je pismu napisao da su »prisvojili dohodak mitnice u B r d o v c u«. No ta mitnica nije bila u Brdovcu; lokalitet Stara Harmica bio je u Laduću. Prema nekim drugim naznakama zaključujemo da je »zajednička plemićka kurija« bila u Laduću. Tu je i lokalitet Stari Dvor, čije nas ime upućuje na starinu, a u kasnijim se ispravama spominje kao Stari Dvor u Brdovcu – iako je bio u Laduću. A ne smije se zaboraviti ni na značenje imena Laduć: korijen su riječi vladati, ladati – vladanje, ladanje, što upravo znači vlastelinski alod. Ne nalazi li se b r d o v e č k a župna crkva sv. Vida u J a v o r j u?!

Kad se u ispravama govori o većim dijelovima vlastelinstva – u vlastelinskoj organizaciji to su ondašnji kotarevi – onda se za dio vlastelinstva – kotar, koji je bio iz-

među Krapine i Sutle, upotrebljava naziv Brdovec, i to je najšire značenje imena. I još nešto. Ponekad, kada se nabrajaju kotarevi na susjedgradsko-stubičkom vlastelinstvu, spominju se samo imena bez oznake kotar, pa bi se bez ovakvog razlikovanja moglo misliti da se radi samo o naselju Brdovcu. Kad kralj Vladislav 1455. godine određuje čazmanskom kaptolu da Doroteju uvede u posjed gradova Susjeda i Želina (u Turopolju), te kotareva Stubica, Kravarsko, Čiče i Brdovec, znači da se *Brdovec* odnosi na cijeli dio vlastelinstva između Krapine i Sutle.

I na kraju, Stjepan je Glavač na svojoj zemljopisnoj karti Hrvatske iz 1673. godine upisao ime Brdovec kao naziv čitavog kraja između Krapine i Sutle, a ne uz crkvu sv. Vida kao naziv naselja.

Nije sporno kada piše selo (villa) Brdovec, ili općina-sudčija (judicatus) Brdovec, ili pak kotar (districtus) Brdovec, ali spor nastaje kada piše samo Brdovec a iz ostalih okolnosti treba zaključiti na što se odnosi i o čemu se radi. Treba imati na umu i to da Brdovec upućuje na brdovit (brežuljkast) kraj, a selo istog imena je u nizini!

Naselja i stanovništvo u XVI. stoljeću

U ovom se stoljeću javlja već 40 naselja na dijelu susjedgradskog vlastelinstva na području današnje općine Zaprešić. Sela su po sudčijama ovako raspoređena:

– brdovečka sudčija: Kraj, Vukovo Selo, Šenkovec Gornji i Donji, Ključ, Laduć Gornji i Donji, Dolac, Trstenik, Prigorje, Drenje, Prudnice, Samoborščak, Zdenci, Zaprude, Javorje, Brdovec; ovoj sudčiji pripadaju i sela Otok i Otočac, preko Save;

– pušćanska sudčija: Kupljenovo, Hruševec, Jurin Vrh, Križanče, Cerina, Žirovnica, Žlabec, Oplaznik, Otovačko, Pojatno, Pustodol, Nova Ves;

– zaprešićka sudčija: Zaprešić, Rogoznica, Opačnik;

– podgorska (prije: jablanovečka) sudčija: Poljanica, Jablanovec, Oborovo, Novak, Bistra Gornja i Donja;

– stenjevečkoj su sudčiji pripadali Ivanec i Krapinski Brod.

Od 40 nabrojenih sela četvrtina se više ne spominje i teško je odrediti gdje su bila. Zanimljivo je da se tada još ne spominje po imenu selo Pušća. Ovaj je popis sela složen prema dvama popisima iz 1565. i 1574. godine, redoslijed je u oba popisa isti, te je zadržan i u ovom prikazu kako bi se moglo uočiti gdje treba tražiti nestala naselja. Za buduću Pušću treba reći da se vrlo vjerojatno našla u Pustodolu, jer su u tom selu kmetovi pušćanskog župnika, a Nova bi Ves mogla biti Pušća Gornja. Na temelju jednog kasnijeg izvještaja, iz XVIII. stoljeća, može se zaključiti da je Otovačko bilo na mjestu današnje Marije Magdalene.

Prema popisu kmetova iz 1574. godine, može se procijeniti da je u vrijeme seljačke bune na našem području živjelo 5.000 do 6.000 stanovnika, najviše na području brdovečke, zatim pušćanske pa podgorske i zaprešićke sudčije.

Više od tri četvrtine stanovništva činili su selišni kmetovi. Isti je odnos, otprilike, i u svakoj seoskoj općini. Selišne kmetove dijelimo prema veličini kmetskog selišta. Veličina je selišta bila različita prema kraju i vremenu. Za naše područje postoji ocjena da je »čitavo selište« imalo oko 40 jutara oranica. No, bilo je vrlo malo onih koji su uživali cijelo selište. Neki su uživali »pola selišta«. Najviše, oko 85 posto, bilo je »kvartalista«, tj. zavisnih seljaka koji su imali samo »četvrt selišta« – oko 10 jutara oranica. Najmanji dio selišta, manje od osmine, imali su tzv. »kunovnjaci«. Seljak bez posjeda, odnosno s malim parcelama zemlje, ali koji je imao svoju kuću, zvao se »želir« ili »kućar«. Na našem je području bilo 16 posto želira. No, značajno je da je četvrtina želira imala i vinograd. Posebna kategorija zavisnih seljaka bili su »gornjaci« (montanisti), koji su obrađivali uglavnom samo vinograd, a i svoje su kuće podizali u vinogradima. Činili su 4 posto stanovnika. Živjeli su u vinogorjima: Sv. Križ, To-

maševec, Dolac, Bukovčak, Zbel, Vrbovčak, Gromačno, Basalica, Trstenik i Kraj u brdovečkoj općini; Oplaznik, Bela Gorica, Celina, Hruševec, Koščakovec, Matijaševec i Kupljenovo u pušćanskoj općini; te Novaki i Jablanovec u podgorskoj općini. Imovinsko stanje gornjaka bilo je vrlo slično stanju želira.

Osim zavisnih postojali su i privilegirani podložnici, tzv. predijalci. Za svoj povlašteni položaj predijalci su bili dužni sudjelovati u privatnim vojnim odredima svojih gospodara. U ratnim pohodima imali su svoju zasebnu jedinicu kojom je zapovijedao kapetan iz njihovih redova. Poznat je kapetan predijalaca Nikola Kralić iz Laduća Gornjeg. Najviše je predijalaca živjelo u Laduću i Šenkovcu.

Predijalcima slični po položaju bili su slobodnjaci.

Privređivanje – vinogradarstvo

Stanovništvo se bavilo uglavnom poljoprivredom – ratarstvom i stočarstvom. No, mnogi su se seljaci već otprije bavili i vinogradarstvom, koje se u XVI. stoljeću uvelike širi i postaje sve značajnije u životu seljaka. Prodaja vina bila je jedna od osnovnih gospodarskih briga koja će izazvati i oružani sukob.

U vinogorjima brdovečke općine bilo je 347 vinograda, u pušćanskoj općini 144 i podgorskoj 42 vinograda – ukupno više od 500 vinograda. O veličini i stvarnoj vrijednosti vinograda ne postoje podaci, međutim, poznata je obveza vinogradara, tzv. »gornica«, koja je izražena u vjedrima vina. Treba reći da je veličina vjedra kao jedinica mjere za tekućine vrlo nestalna, od 62,5 do 125 litara. Na području susjedgradskog vlastelinstva jedno je vjedro sadržavalo 20 pinti.

Gornica je bila od 0,5 do 9,5 vjedara vina. Bilo je nekoliko obveznika i s obvezom manjom od 0,5 vjedra. Za tek posađenu lozu nije se davala gornica. U brdovečkim vinogorjima prosječna je gornica bila 3 vjedra, a u pušćanskim i podgorskim oko 2,5 vjedra. Neki su kmetovi imali dva vinograda, a zaprešićki seoski sudac Mijo Turković imao je tri vinograda u Dolcu te obvezu od 9,5 vjedara vina. Bio je tako jedan od najvećih obveznika.

Svih je gornica u brdovečkom vinogorju bilo oko 1.000 vjedara, u pušćanskom 330, a u podgorskom 84 ili – ukupno 1.414 vjedara vina. S obzirom na neujednačenu veličinu vjedra, može se računati da je gornica bila oko 88.000 litara vina; kako je gornica bila desetina u vinu, to bi prinos svih vinograda trebao biti oko 8.800 hl vina. No, stvarni rod nije poznat, jer je gornica bila fiksna obveza bez obzira na rod, pa se moglo dogoditi da kome bude veća od roda!

Širenje se vinogradarstva može utvrditi na temelju podataka o iskrčenim površinama (šumama i šikarama) koje su pretvorene u vinograde. Tako je u brdovečkom vinogorju bilo 38 posto krčevina, u pušćanskom 18 posto, a u podgorskom vinogorju nisu zabilježene.

Tako je vinogradarstvo postalo glavna privredna grana, a prodaja vina glavni izvor novca kojim su se podmirivale novčane kmetske daće. No, razvojem vinogradarstva nastale su teškoće oko prodaje vina, ne samo stoga što ga je bilo sve više nego i zbog promjena na tržištu nakon turskih osvajanja koja su promijenila trgovinske putove. Na jednoj je strani tržište postalo ograničeno i promet otežan, a Vojna je krajina mogla biti novo tržište. Zato je slobodnija trgovina postala program ustanika pod vodstvom Matije Gupca 1573. godine. Ustanički kapetan Ivan Svrač izjavljuje da će se pobunjenici »sami brinuti za Granicu«. Seljaci su dakle htjeli sami, neposredno, opskrbljivati vojsku na granici potrebnim namirnicama, u prvom redu vinom. Naime, vlastela su prisilno otkupljivala vino od seljaka po vrlo niskim cijenama, a skupo ga prodavala pograničnoj vojsci. Pitanje je još više zaoštrila velika glad 1569-1570. godine.

Događaji na vlastelinstvu prije 1573 godine

Radi lakšeg shvaćanja i praćenja nekih odnosa koji su nastali na vlastelinstvu među njegovim gospodarima u vrijeme prije i poslije seljačke bune 1573. godine, prikazujemo skraćeno rodoslovlje vlastele vezane za susjedgradsko vlastelinstvo:

IVAN HENING
žena Sofija Horvat

KATARINA HENING
muž David Sebriak

URŠULA SEBRIAK
muž Stjepan Rozgony

KATARINA ROZGONY
muž Andrija Batory

MARGARETA HENING
muž Ivan Banffy

KATARINA BANFFY
muž Juraj Teuffenbach

ANDRIJA TEUFFENBACH–HENING
žena Uršula Mekniczer
KUNIGUNDA
SOFIJA
MARTA
ANA

Andrija je Batory, posjednik polovice susjedgradskog vlastelinstva, bio sudac kraljevske kurije, živio je u Mađarskoj i nije ga zanimao njegov dio vlastelinstva, pa ga je 1564. godine prodao štajerskom velikašu Franji Tahyju. Kad je Tahy došao na vlastelinstvo, nastao je pravni spor koji je izazivao trzavice i borbu na vlastelinstvu i oko njega. Prilikom prodaje dijela vlastelinstva, Heningovci kao vlasnici drugog dijela imali su pravo »prvokupa«. No, ni kralj nije stao na stranu prava, jer je bio veliki dužnik Tahyju za njegovu službu u kraljevskoj vojsci. Borbu oko vlastelinstva s Tahyjem vodila je udovica Mekniczer sa svojim kćerima i zetovima (u historiografiji nazvani Heningovci).

Iako su postupci drugih velikaša bili u sjeni Tahyjevih zlodjela, ne smijemo ni na njih zaboraviti, pa ni na Heningovce, kako ne bi ispalo da je Tahy bio »nečastan« izuzetak. Iz sačuvanih dokumenata Tahy izranja kao monstrum, ali ne samo zbog svoje »naprasne« naravi nego i zato što su ga se pošto-poto htjeli riješiti sa vlastelinstva, pa su njegova djela brižno registrirana u mnogim pritužbama.

Kad su Heningovci na početku 1565. godine organizirali istjerivanje Tahyjeve žene i djece i napad na kuriju Tahyjeva službenika Petra Petričevića u Gornjoj Stubici, u tome su sudjelovali i kmetovi s područja brdovečke, pušćanske i podgorske sudčije: bilo ih je više od tri stotine. Sačuvan je popis tih sudionika u ispravi bana Petra Erdödyja kojom je naređeno zagrebačkom kaptolu da ih pozove na saslušanje i sud. Među pozvanima bio je i Ilija Gregorić i njegov kasniji kapetan Matija Friščić, zatim brdovečki sudac Matija Majorić, pušćanski Petar Kruhopek i podgorski Grga Dupković, te mnogi predijalci sa svojim kapetanom Nikolom Kralićem.

Heningovci su se riješili Tahyjeve obitelji i ostali sami na vlastelinstvu, ali je to izazvalo neke velikaše koji su s Tahyjevim rođakom, banom Erdödyjem na čelu, i banskom vojskom pošli na Susjedgrad da posreduju. Među velikašima su bili braća Matija i Šimun Keglević, Petar Ratkay i Ivan Alapić. Dana 3. srpnja 1565. u bici pod Susjedgradom banska je vojska razbijena, a zarobljena su tri topa i banska zastava. Banska je vojska odbijena od grada, ali se Erdödy nije povukao, nego je s vojskom krenuo u pljačku po susjedgradskom vlastelinstvu.

Posljedice bitke i poraza bile su višestruke. Najprije je Tahy prisilio Heningovce da se pred banom odreknu i otpuste svoje službenike koji su se najviše istakli u pripremanju bitke i koji su organizirali kmetove na strani Heningovaca. Isti su službenici sudjelovali u protjerivanju Tahyjeve obitelji s vlastelinstva. A ban je imao okapanja što je upotrijebio bansku vojsku, ali su Tahyjevi pristalice uspjeli od Sabora dobiti potvrdu o službenom nastupu pod Susjedgradom. I napokon, bojeći se optužbe za

veleizdaju zbog napada na bansku vojsku, Heningovci su se povukli s vlastelinstva i napustili Susjedgrad. Na njihovo su mjesto došli predstavnici Ugarske komore.

Poslije susjedgradske bitke mnogi su kmetovi sudionici bitke pobjegli sa svojih selišta pred Tahyjevom osvetom. Taj bijeg nije bio nimalo »bezazlen« i progonstvo je dugo trajalo: još u ožujku 1567. godine pišu Ugarskoj komori da im pomogne kod kralja ne bi li se okončalo progonstvo a oni se vratili kućama.

Nastojanjem i optužbama komorskog upravitelja heningovskog dijela vlastelinstva u ljeto 1567. godine saslušano je oko 500 kmetova koji su o Tahyjevim postupcima govorili pred kraljevskom komisijom. U ispravi o saslušanju ispisana su imena i prezimena svjedoka, pa je to i dragocjen izvor podataka o tadašnjem stanovništvu.

Susjedgradski su kmetovi sudjelovali i u lokalnim pobunama 1567. i 1571-72. godine.

HRVATSKO-SLOVENSKA SELJAČKA BUNA

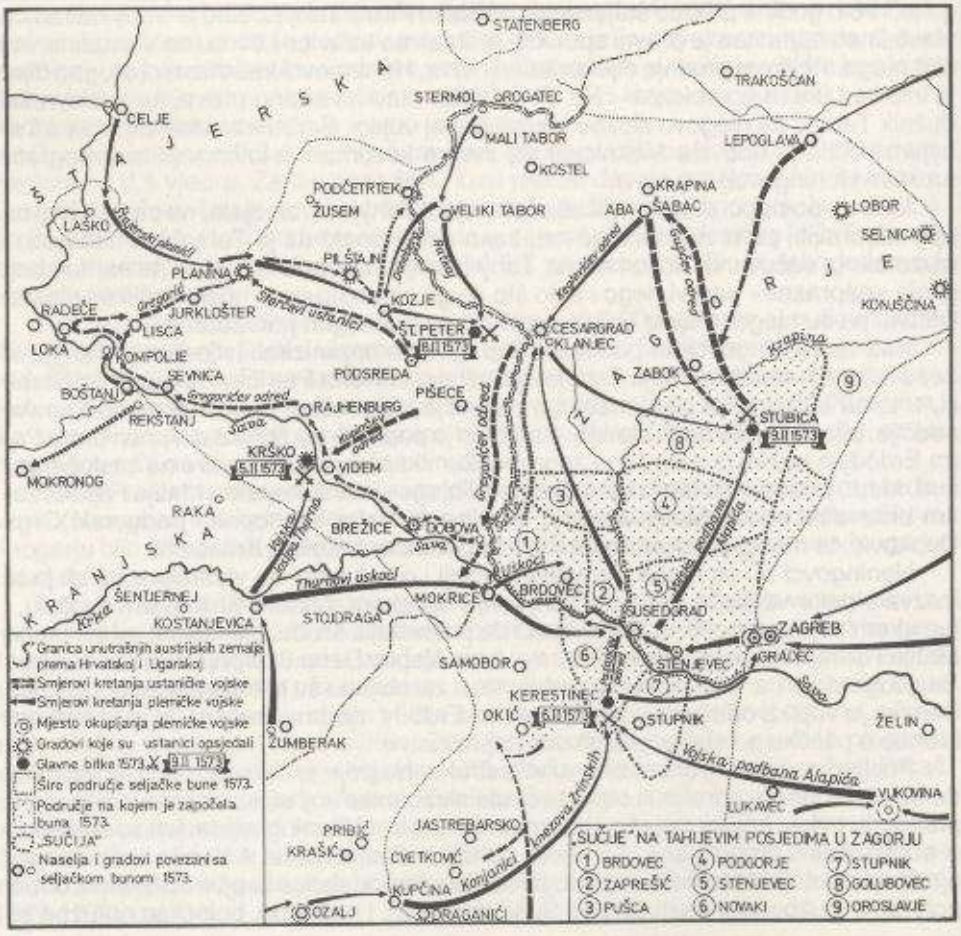

Udio u seljačkoj buni 1573. godine

S područja sadašnje općine Zaprešić mnogo je kmetova sudjelovalo u seljačkoj buni Matije Gupca, dapače, i mnogi poznati vođe bune. Među prvima, svakako, bio je Ilija Gregorić iz Trstenika, koji je bio došao iz metličkog kraja prije 20 godina. Iz zapisnika o saslušanju nakon ugušenja bune doznajemo nekoliko pojedinosti ne samo o Gregoriću nego i o drugim uhvaćenim pobunjenicima. Ilija je u svojoj vojsci imao 12 kapetana, sve s istog područja. Prvoga spominjemo Ivana Svrača, značajnog po svojoj izjavi o ustaničkom programu, koju je dao na saslušanju u Ljubljani: »Njihova je namjera bila da ukinu poreze, daće i druge namete i da se pobiju s gospodom koja su bila protiv njih. Govorilo se, također, kad svladaju gospodu, onda će oni u Zagrebu uspostaviti jednu carsku oblast, prihode, dadžbine i poreze će sami ubirati i brinuti se sami za granicu. Jer gospoda se opće ne brinu za granicu.« Ivan Svrač je imao selište u Žlebecu, gdje se u popisu kmetova 1574. godine spominje njegova udovica Jelena; selište je označeno kao opustošeno; imala je i dva vinograda u Matijaševcu s gornicom od 5,5 vjedara vina. Sa Svračem je bio uhvaćen i kapetan Matija Fistrić, predijalac iz Trstenika, Ilijin susjed. Njih je dvojicu uhvatio Heningovac Stjepan Gregorjanc, koji ih je predao vlastima na istražni postupak.

Ilijin je kapetan bio i Mijo Gušetić iz Kraja Donjeg, uhvaćen zajedno s Ilijom na granici između Križevaca i Ivanića, te su obojica otpremljeni u Beč. Gušetić je imao oko 30 godina, »rodom je iz Like«, a sve je vrijeme bio u službi Tahyja, koji mu je nije plaćao osam godina. Prema Fistrićevoj izjavi, kapetan je bio i Grgur Gušetić, predijalac, također u Tahyjevoj službi. U selu Kraj spominje se 1574. godine selište »udovice Gušetićke«.

Kapetan je bio i susjedgradski vicekastelan Ivan Horvat, zvan i Dvorski. Njega među prvake bune stavljaju i seljaci koji su bili na saslušanju u Grazu. Iz Zaprešića je bio kapetan Ivan Turković; o njemu znademo malo, ali je u Zaprešiću živjelo više Turkovića. Ilija i Mijo Gušetić svrstavaju među najuglednije ustanike i Luku Kruhopeka, koji je imao selište u Pustodolu, a bio je pušćanski seoski sudac.

Svaka je seoska općina imala po dva kapetana koji su bili organizatori bune na području svoje općine, a kasnije i zapovjednici. Za brdovečku sudčiju bili su određeni Mijo Gušetić i Petar Šajnović; za pušćansku Šantalić i Miličević, koji je iz sela Cerina; za podgorsku sudčiju Juraj Sorko i Ivan Strelec.

Kao ostali kapetani spominju se Grgur Drvodjelić iz Kraja, Nikola Kupinić iz Brdovca i Pavao Jagodić.

Od ostalih uhapšenika poimenice su poznati: Mikula Bartolić iz Zaprešića, Andrija Vlašić iz Laduća, mesar Ivan Grbec iz Brdovca, Jurica Tolić je imao vinograd u Kraju, Blaž Kovačić je iz Zaprešića, Valent i Ivan Pikac su iz podgorske sudčije, odakle je i Benedikt Šimunković, Matija Gulić je iz Zdenaca, Lovro i Ivan Tucman iz Kupljenova, Jurko Gržetić iz Bistre Donje, te Ivan i Lovro Marković iz Novaka.

Među preživjele bismo mogli ubrojiti Luku Kruhopeka, Mikulu Bartolića, Juricu Tolića, Matiju Gulića, Lovru i Ivana Tucmana, jer su na popisu kmetova 1574. godine oni, a ne njihove udovice kao kod drugih.

Pustošenje poslije bune

Kad su završile borbe 1573. godine, počela je opća hajka na seljake. Uz Franju Tahyja posebice su se istakli braća Matija i Šimun Keglević. Uskočki kapetan barun Thurn je pisao kranjskim staležima: »Pod Mokricama dao sam nekolicini odsjeći ruke, nosove i uši da budu zastrašujući primjer drugima; tako su napravili i drugi hrvatski plemići.« I kad se Tahy vratio iz Beča, »mnoge je podložnike dao nabiti na

kolac i počeo s takvim izgredima da se treba zabrinuti«, upozoravaju štajerski staleži u pismu nadvojvodi.

Dana 11. veljače 1573. hrvatski ban i zagrebački biskup Juraj Drašković piše kralju Maksimilijanu: »I ovdje je poginulo vrlo mnogo pobunjenika, malo ih je pobjeglo, mnogo ih je zarobljeno, a među njima i nekoliko njihovih vođa, koje su sami nazivali kapetanima. Od njih ćemo već, pomoću svih odgovarajućih sredstava, saznati tko je bio začetnik tolike bune i nanio tolike porazne udarce i doveo u toliku opasnost kraljevinu Vašeg posvećenog Veličanstva.«

Istrebljivanje je bilo temeljito, računa se da se na području susjedgradsko-stubičkog vlastelinstva broj stanovnika smanjio toliko da je 25 godina poslije bune još bio manji nego prije bune.

Opustošena su mnoga selišta i uništeni vinogradi. Uništeno je tridesetak selišta i pedesetak vinograda na našem području, na dijelu vlastelinstva koji je diobom 1574. godine pripao Heningovcima. Tahyjev diobeni dokument nije sačuvan. Budući da se tada smatralo da je seljačku bunu Matije Gupca izazvala borba za susjedgradsko-stubičko vlastelinstvo između Heningovaca i Tahyja, dioba je bila dopuštena na početku 1574. godine. Treba reći da se Tahy, cijelo vrijeme poslije dolaska na vlastelinstvo, borio za to da se vlastelinstvo stvarno podijeli: do tada su se dijelili smao prihodi, na dva dijela.

Prema diobenom popisu iz 1574. godine na dijelu vlastelinstva koji je pripao Heningovcima, bila su opustošena selišta: Nikole Sokača u Brdovcu; Margarete Drobnice u Prigorju; udovice Šporanice i Nikole Kunovića u Laduću Donjem; Matije Stepšića i Jurja Kuzolića u Laduću Donjem; Janže Novaka u Drenju; Petra Luknića u Ključu; Tome Novoselca i Luke Javorića u Šenkovcu; Nikole Obranića, Ivana Horvata i Andrije Kunjaka u Kraju; Mije Sturbara i Elene Stajković u Dolcu; Jurja Kovačića u Žirovnici; predijalca Jure Podgoriškog i Svračeve udovice Elene u Žlebecu; Janže Hrvoja u Oplazniku; Grge Bergzela u Križancu; udovice Neže Fabijanušević i Valentina Munića u Jurjevu Vrhu; Šimuna Masnjaka u Hruševcu; Ambroza Klinčića, Gašpara Popudnika, Andrije Biškupa i Brcka Mihalića iz Kupljenova.

Uništeni su ovi vinogradi: Luke Javorića, Malića Jatlića, Andrije Kolarića, Jurja Kolenca i Valentina Zaplate u vinogorju Sv. Križ; Andrije Smoljana u Bukovčaku; Petra Horvata u Malom Žbelu; Matije Stepšića, Jurja Svarjena i Janže Novaka u Velikom Žbelu; predijalca Petra Staničevića u Vrbovčaku; Luke Potprela u Gromačnom; Petra Tržačkog i udovice Lukšice u Tomaševcu; Petra Bedečića u Dolcu; Janže Župana, Jurja Matečića, Martina Šinkovca, Stjepana Rogozića, Tome Kuzmića i Jurja Dvorjanića u Kraju; Primoža Gorupca i Luke Vukšića u Oplazniku; Grge Vodopivca u Beloj Gorici; Mije Cvetića, tkalčeva sina Tome, Andrije Kopitara, Grge Petrovog, Filipa Ponesibuha i Jure Plateca u Matijaševcu; Lovre Sekolčića, Jure, Lovre i Matije Bedekovića, Martina Kovačića, Petra Pesjaka, Šimuna Gašparića i Urbana Erdovca u Hruševcu; Gašpara Popudnića, Valentina Biškupa, Stjepana Mihalića i udovice Margarete Kralić u Kupljenovu; Matije Kruhopeka u Košćakovcu.

Može se zapaziti da nijedno selište ni vinograd u podgorskoj sudčiji nisu u ovom popisu označeni kao opustošeni i uništeni.

Raspad vlastelinstva

Do stvarne diobe vlastelinstva na dva jednaka dijela 1574. godine – ali tako da su zapravo podijeljeni kmetovi, a ne sela, tj. u svakom su selu imale kmetove obje stranke u diobi – vlastelinstvo je bilo jedinstveno, osim što je Bistra Gornja iz njega izišla potkraj XV. stoljeća. Nakon te prve podjele vlastelinstvo se počelo raspadati i na njemu se stvaraju samostalni posjedi koji su se razvijali u mala vlastelinstva. Godine 1575. Heningovci su svoj dio podijelili na pet dijelova.

Novi su vlasnici dolazili na vlastelinstvo ženidbama, pa je nastavljeno dijeljenje posjeda, ili zalogom, jer je vlasteli uvijek nedostajalo novca, ili darivanjem za osobite zasluge učinjene vlasnicima vlastelinstva. Ženidbom su došli Patačići, Ratkaji, Erdödy, zalogom Jelačići, darivanjem Vojkovići. Tako su nastajali posjedi i mala vlastelinstva: Stari Dvor u Laduću, Lužnica, Novi Dvori, Vrbina, Mickovo, Januševec, Dolec, Šibice, Kraj, Hrastina, Gračec, Vukovo Selo, Zaprešić, Šenkovec i drugi. Okupljanje većeg dijela nekadašnjeg velikog vlastelinstva proveo je u XVII. stoljeću Julije Čikulin, a u XVIII. stoljeću Sermage, ali je u međuvremenu posjed ponovno usitnjavan. Sredinom XVII. stoljeća nekada jedinstveno susjedgradsko-stubičko vlastelinstvo imalo je oko 80 dijelova.

Kuriju Vrbinu su dobili Patačići, a bila je gdje je danas tvornica kvasca i špirita u Savskom Marofu. Sredinom XVIII. stoljeća u Vrbinu su ženidbom došli Kulmeri, zatim Sermagei. Kada je na početku XIX. stoljeća Josip Vrkljan gradio današnji dvorac Januševec, Vrbina je pripadala njemu. Prije gradnje dvorca spominje se kurija Januševec koja je pripadala Kulmerima. Kurija Mickovo nalazila se negdje od Januševca prema Trsteniku, a pripadala je Moscon–Sermageima. U blizini je bila i kurija Dolec. U Šibicama je imao svoju djedovinu i kmetove Nikola Krčelić, otac povjesničara A. B. Krčelića. Osim Vojkovića, u Laduću su bili i Jelačići, kao i u Kraju i Hrastini. U Laduću je bio i Martin Mogorić, kojem se nadgrobni spomenik nalazi u marijagoričkoj crkvi. Natpis na ploči ne može se u cijelosti pročitati. Mogorić je došao iz Like, bio je krajiški oficir i poginuo je kraj Perjavice, a ne Perjasice. Spomenik je podigao njegov rođak Mijo Vernić. Imanje Gračec bilo je u Brdovcu (lokalitet i danas poznat), a pripadalo je Malakoczyma, Ilijašićima i Rauchu.

U Kraju Donjem imali su kuriju i kmetove Ratkaji, roditelji povjesničara Jurja Ratkaja, koji je bio i zagrebački kanonik. Poznato je da se Juraj u životu nije mirio sa zaključcima Tridentskog koncila o celibatu. Kad je upoznao svoju prvu ljubav, povu-

Kurija Vrbina

kao se na imanje u Kraju, te je odatle s njom, kao svojom ženom, odlazio u Krapinske Toplice. A kad je 1664. godine bio lišen kanoničke časti i prihoda zbog jedne druge ljubavi, Juraj se opet povukao u Kraj, gdje je čekao rasplet događaja. Inače, u Kraju je imao 24 selišna kmeta, 13 želira i 15 činženjaka.

Ostali događaji u XVII. stoljeću

Iako su epidemije i glad i prije harali na našem području, nemamo izravnih vijesti o tome, ali je XVII. stoljeće »konkretnije«. Da je glad poprimila velike razmjere, zaključujemo po zapisnicima Hrvatskog sabora u kojem se raspravljalo i o gladi 1632, 1649, 1675, 1687. i 1693. godine, a da je bila i na našem području, možemo ustanoviti zanimljivom metodom, koja se primjenjuje i u drugim evropskim zemljama. Radi se o tome da se za neko, veće ili manje, područje prati kretanje broja vjenčanja po godinama. Naime, kad je nestašica hrane koja izaziva veću ili manju glad, sklapa se manje brakova (svadba je trajala 3 do 8 dana). Iz matičnih knjiga vjenčanih brdovečke župe vidimo da je 1675. godine bilo vjenčano samo 8 parova prema 23 u tri prethodne godine i prema 14,30 i 47 u iduće tri godine.

Osamdesetih godina XVII. stoljeća nestašice hrane i glad javljali su se dva puta, što se vidi iz broja vjenčanja:

1681.	46	1686.	8
1682.	30	1687.	46
1683.	8	1688.	50
1684.	12	1689.	26
1685.	15	1690.	31

Kroničar je zapisao da je 1696. godine tuča potukla sve usjeve u bistranskom polju, tako da »nijedna lat na strani nije ostala bila i ta tuča i viher strahoviti prek gore je prešel, ter tijam do Brezovice vse zaterl«. Evo kako je to utjecalo na vjenčanja:

1692.	27	1696.	5
1693.	18	1697.	13
1694.	11	1698.	4
1695.	10	1699.	31

Nestašice i glad nisu utjecali samo na vjenčanja nego i na umiranja, a manje na rađanja. Za to vrijeme nemamo podatke o umrlima, ali imamo o rođenima:

1691.	40	1696.	25
1692.	30	1697.	25
1693.	31	1698.	19
1694.	13	1699.	16
1695.	41	1700.	38

Manje novih bračnih parova – manje i novorođenčadi. No, na vjenčanja, a napose na umiranja, ne djeluju samo nestašice i glad. Manje je ženidaba i kad je rat, jer su ženici na bojnom polju. Više se pak umire kad je više bolesti i epidemija, a pogodno su tlo za njih nestašice i glad. A nestašice i gladi pogađaju u prvom redu najmlađe generacije.

Spomenut ćemo još jedan događaj s kraja XVII. stoljeća. Nije lako ocijeniti o čemu se radi, jer jedina vijest o tom događaju potječe iz »neprijateljski« intoniranog zaključka Hrvatskog sabora iz svibnja 1691. godine. Naime, staleži su odredili da se poduzme oružana akcija protiv grupa kmetova u kotarevima Brdovec, Pušća, Zabok, Kostel, Bistrica i Lobor, te u nekim drugim, zbog toga što su se kmetovi pobunili i naoružani u grupama napadali plemićke kurije i pljačkali »miran narod«. No, tih je seljačkih pobuna bilo i više tijekom XVII. stoljeća na različitim mjestima, ali su bile neorganizirane, pa prema tome i bez značajnijeg učinka.

Prirodno kretanje stanovništva u XVIII. stoljeću

Život i društveno-politički uvjeti nisu se mnogo promijenili u usporedbi sa XVII. stoljećem. Promjene nastaju tek potkraj XVIII. stoljeća nakon patenta Josipa II. iz 1785. godine po kojem zavisni seljak postaje slobodan, ali ne i vlasnikom zemlje. Tada nastaje veliko kretanje stanovništva.

Broj se stanovnika u XVII. stoljeću najprije povećavao, pa je oko 1669. godine bilo oko 8.500 stanovnika. Slijedi stagnacija i polagano smanjivanje stanovništva, tako da je 1771. godine bilo 7.850 stanovnika. Nakon toga broj stanovnika raste, 1808. godine iznosio je 9.200, i od tada se stalno povećava.

Tijekom XVIII. stoljeća, na temelju kretanja na području brdovečke crkvene župe (koja obuhvaća 13 sela i oko 35 posto stanovništva današnje općine), rađalo se prosječno 47 djece na 1.000 stanovnika (stopa nataliteta), a umiralo je 40 osoba (stopa mortaliteta). To su, inače, vrlo visoke stope. U to je vrijeme glavno sredstvo protiv velikog pomora – a najviše umiru djeca – vrlo visok porod. No, tada se već javljaju prvi vjesnici smanjenja pomora; međutim, porodi nisu pratili pad pomora, pa je sve veći prirodni rast stanovništva. Pomor je još uvijek pod jakim utjecajem epidemija ili nedovoljne prehrane koja nije daleko od prave gladi.

U vezi s natalitetom treba razmotriti porast rađanja izvanbračne djece, koji ne bi zasluživao posebnu pažnju da slične pojave nema i drugdje u nas otprilike u isto vrijeme. Prije je izvanbračne djece u prosjeku bilo 2 posto od ukupno rođene djece, ali na kraju XVIII. stoljeća broj takve djece počinje rasti, pa ih ima 12 posto od sve djece u desetogodištu 1848-1857. Ovaj problem ne bi trebalo isticati da se ne radi o vremenu kad je još položaj i izvanbračnog djetata i njegove majke vrlo nepovoljan.

Tijekom XVIII. stoljeća u prosjeku se najviše djece rađalo u siječnju (oko 11 posto od godišnjeg broja), a najmanje u lipnju (oko 5 posto). Takva je dinamika u ono vrijeme redovita, osobito na selu. Na to se može djelovati posredno, eventualnim »računanjem« prije začeća da porod ne bude u vrijeme velikih poljoprivrednih radova, kako žena-majka ne bi izostala s posla, što je za mnoga domaćinstva bilo od životne važnosti. Međutim, mnogo veću ulogu ima činjenica da je manje začeća u vrijeme teških poljoprivrednih radova, kada su organizmi roditelja iscrpljeni.

I umiranja imaju svoju dinamiku, i po godinama i tijekom godine. Krivulja kretanja pomora po mjesecima vrlo je slična krivulji rađanja: i umire se i rađa najviše zimi, a najmanje ljeti. No, različiti su razlozi umiranja djece i starijih osoba. Među umrlim puno je dojenčadi (djece do 1 godine). Od ukupnog broja umrlih djece do 4 godine ima 33,5 posto. Zbog toga je i prosječna dob umrlih vrlo niska: ispod 30 godina. Ipak se u 100-godišnjem razdoblju (1751-1857) više rađalo nego umiralo, a taj prirodni priraštaj bio je najveći na početku razdoblja.

I vjenčanja po mjesecima pokazuju da ih je najviše bilo u siječnju i veljači, te studenome. Na to su bitno utjecali crkveni propisi o zabrani vjenčanja u određenim mjesecima u godini (ožujak i prosinac), a u kasnijim mjesecima ženidaba je malo zbog poljoprivrednih radova. Budući da su ljudi relativno rano umirali, ostajalo je mnogo udovaca i udovica (i to često vrlo mladih), ljudi i žene su ulazili u novi brak: u cijelom razdoblju oko 30 posto oženjenih muškaraca i oko 25 posto udanih žena vjenčali su se kao udovci i udovice.

I u tom razdoblju osjetno smanjenje broja vjenčanja u pojedinim godinama (što se javlja ciklički) svjedoči o nestašicama i gladi, o kojima imamo podatke i u zaključcima Hrvatskog sabora u kojima se govori o pomoći izgladnjelom stanovništvu. Prosječni ciklusi gladi iznose oko 5 godina.

Kraj feudalizma

Godina 1848. je godina ukinuća kmetstva i kraja feudalizma u nas. Ali to je bilo više formalno nego stvarno, jer nisu riješena mnoga pitanja u vezi sa stvarnim oslobađanjem kmetova. To vrijedi općenito za Hrvatsku i za naše područje. Prolazile su godine dok su se otvorena pitanja regulirala propisima. Još dulje (i decenije) trebalo je do provedbe propisa u praksi. A mnoga zakonska rješenja išla su u prilog bivšim feudalcima.

Ban Jelačić je 25. travnja 1848. proglasio da je seljak »na vieke od tlake gospodske i svake daće urbarijalske i desetine crkvene oslobođen«, što je potvrdio i Sabor, ostavivši otvorenim pitanje seljačkih obaveza na izvanselišnim (gornim) i alodijalnim zemljama, a nije potpuno riješio ni pitanje pašnjaka i šuma.

Feudalci su izgubili mnoge pozicije koje su prije bile rezervirane za njih, ali su postali posjednici zemalja što su davale tržišne viškove i glavni posjednici šumskog bogatstva. Njihova su se alodijalna imanja razvila u kapitalističke posjede i veleposjede. Sa šumama, pašnjacima i novcem u rukama nova kapitalistička vlastelinstva držala su seljake u zavisnosti. Vlastelinstva su uvijek imala stalnih radnih mjesta na koja su mogli uskočiti pojedinci s malog posjeda, bili su potrebni povremeni prigodni radnici za krčevine i sezonski za okopavanje, kosidbu, žetvu, vršidbu.

Kakvi su bili odnosi, vidi se iz primjera s našeg područja. Bivšim je podložnicima vlastelinstva Novi Dvori u Zaprešiću 1860. godine dodijeljena urbarska drvarija u opsegu u kojem su je uživali do 1. siječnja 1848. Vlastelinstvo im je odredilo drvarenje samo u šumi Drenovec; s tim se nisu složili seljaci, jer je šuma bila predaleko, već su tražili šume u kojima su drvarili do 1848. godine. Brdovečki kotarski ured odbio je zahtjev seljaka, a na njihovu žalbu Namjesničko je vijeće poništilo odluku kotarskog ureda i naredilo da se slučaj ponovno ispita. No, na tome je ostalo, a ured nije ništa poduzeo. Seljaci su stoga tražili od Namjesničkog vijeća da se izvrši ovrha, što je Vijeće odbilo 1865. godine. Uslijedila je žalba Dvorskoj kancelariji, ali je odmah na početku iduće godine dobijen negativan odgovor: ne može biti govora o ovrhi nad onim što im još nije dodijeljeno.

Vlastelin Lužnice, Pušće i Kupljenova sa svojim suposjednicima pokrenuo je parnicu protiv seljaka iz urbarijalne općine Pušća zbog drvarenja i pašnjaka, jer nisu bili zadovoljni prijašnjim rješenjem. Parnica je trajala 40 godina. U procesu se kao tužitelji javljaju ban Levin Rauch i vlastela, a zatim, kako je vrijeme prolazilo, i nasljednici tih plemenitaša. Vrijeme je odnosilo i suce i odvjetnike i mjernike, ali je Pušća ostajala sa svojim mršavim poljima, vrbacima i usplahirenim guskama – kako piše jedan istraživač. Konačni je pravorijek donio Stol sedmorice u ožujku 1909. godine.

Bistranski kroničar opisuje događaje koji su uslijedili kada je župnik poveo parnicu protiv svojih činženjaka; parnica je trajala 12 godina i riješena je uglavnom u korist župnika. Kada su se seljaci 1872. godine trebali vratiti župniku gornočinžene zemlje, došlo je do otpora. Zatim kroničar nastavlja: »Pošto bi ljudstvo saznalo, da će se predavanje gornočinženih zemljišta izvesti, na otpor se spremalo. No, prvi dan je otpor ugušen. Ali drugi dan došavši sudac k vinogradu Puzjakovom na krčinu, opazio je formalan ustanak, tu je visila na jednom kolcu crvena zastava na znak da će se boj voditi proti predaje, te sila silom odvrnuti, pače suca nisu ni pustili k vinogradu da po postojećem običaju grudu zemlje mojem zastupniku uruči u znak ovršene predaje. Što više mog su zastupnika Mihalja Šečuka zlostavili i grdno ozlijedili, da je poslije cijeli mjesec bolovao. A kotarskog suca Viktora Novaka i općinskog suca Nikolu Švarca protjerali su kamenjem te tako spriječili svako daljnje predavanje zemlje. Treći dan, pošto je sudac doznao da kod vinograda Stjepana Porca čekaju buntovnici, naoružani puškama i sjekirama, odustao je od dalnjeg predavanja zemlje, te o tom događaju izvijestio Sudbeni stol u Zagrebu. Na što su vođe buntovnika: Stjepan i Mijo Puzjak, Nikola Štuglin, Ivan Loborec, Stjepan Porec i Ivan Lobor provedeni u zatvor i protiv njih povedena istraga.« Štuglin, Puzjak i Loborec su kažnjeni zatvorom.

Novi Dvori – 1861.

Počeci industrije

Poslije smrti grofa E. Corberona januševečko vlastelinstvo nije imalo pravog gospodara, pa je polako propadalo. Spasio ga je bečki kirurg dr. J. H. Dumreicher, rodom iz Trsta, koji je vlastelinstvo s dvorcem kupio 1870. godine. Ne samo da je uredio dvorac i obnovio poljoprivredu nego je i utemeljio tvornicu u Savskom Marofu koja je prerađivala sirovine s vlastelinstva. Što ga je dovelo u Januševec? Profesor bečkog Sveučilišta bio je teški srčani bolesnik, pa je kupio dvorac i vlastelinstvo da se ovdje odmara i oporavlja. U Januševcu je i umro 1880. godine.

Tvornicu i vlastelinstvo vodio je vlasnikov sin Teodor. Najprije je obnovljena vlastelinska poljoprivreda koja je unapređivana primjenom tada poznatih agrotehničkih mjera. Poljoprivreda je trebala dati sirovine, u prvom redu kukuruz, ječam i raž, za preradu u kvasac i špirit u novoj tvornici. Obnova poljoprivrede trajala je pet godina i novopodignuta tvornica na januševečkom majuru Vrbina (gdje i danas postoji) počela je raditi 1875. godine. Početni je kapacitet tvornice bio 600 kg kvasca i 1.000 litara špirita na dan. U 300 radnih dana moglo se proizvosti 180.000 kg kvasca i 300.000 litara špirita; to znači da je prve godine iskorištenost proizvodnih kapaciteta za kvasac bila 17 posto a za špirit 31 posto, a puni kapacitet postignut je 1885. godine. Poslije te godine proizvodni su kapaciteti povećani oko 50 posto. U razdoblju 1878-1890. proizvodnja je kvasca rasla po prosječnoj godišnjoj stopi od 19 posto i špirita 14 posto. U idućem 12-godišnjem razdoblju prosječno godišnje proizvodnja kvasca raste 4 posto a proizvodnja je špirita osjetno smanjena – 1902. iznosi samo 47 posto od proizvodnje 1890. godine. To je posljedica fiskalne politike kojom su se štitili proizvođači u Mađarskoj. Od ukupne proizvodnje na tržište Hrvatske i Slavonije plasirano je kvasca 44 posto i špirita 48 posto, u Trstu kvasca 10 posto i špirita 21 posto.

Značajka je ove tvornice u tome što je u ondašnjim prilikama bila među rijetkim pravim industrijskim pothvatima, jer je raspolagala proizvodnom opremom na parni pogon. Osim toga, imala je 85 radnika, iznad prosjeka poduzeća u Hrvatskoj i Slavoniji, a među njima je bilo i pravih industrijskih radnika.

Ima nekoliko zapisa suvremenika iz kojih se vidi značenje tvornice u ono vrijeme: »Kad se spominje gospodarska industrija u Hrvatskoj, mora se s osobitim priznanjem istaknuti tvornica žeste i pjenice u Savskom Marofu, koju je uzorno uredio barun Teodor Dumreicher.« Ondašnji dnevnik »Obzor« piše da »barun Teodor već 10 godina kod nas boravi, upravljajući dobrom januševačkim i kao osobiti vještak i neutrudljivi vođ tvornicom žeste i pjenice na Marofu u Vrbinju, koju je dotjerao do znatne veličine i savršenstva, tako da čitavoj Hrvatskoj na čast služi, a velikim je probitkom za kraj brdovački«. Nešto kasnije »Narodne novine« pišu da je Teodor Dumreicher »uzorno uredio industrijsko poduzeće, prvu tvornicu žeste i pjenice u Hrvatskoj«. Nakon toga su »Narodne novine« ponovno pisale o tvornici »koja u našoj industriji zauzimlje odlično mjesto; osnovavši ovu na daleko poznatu tvornicu u Savskom Marofu, obitelj je baruna Dumreichera stekla osobitih zasluga za našu domovinu, jer je uvela novu granu veleindustrije«.

Teodor Dumreicher je razvio svestranu privrednu djelatnost. Bio je član Upravnog vijeća Hrvatske komercijalne banke u Zagrebu, a kao član Glavnog i Izvršnog odbora bio je jedan od glavnih organizatora Jubilarne gospodarsko-šumarske izložbe u Zagrebu 1891. godine; bio je predsjednik porote za gospodarski obrt u okviru izložbe. Dumreicher je sa svojim proizvodima sudjelovao na izložbi u posebnom paviljonu koji je bio zapažen u dnevnoj štampi.

Teodor je umro 1893. godine; vođenje tvornice preuzeo je njegov mladi brat Oskar, koji je bio docent na Tehničkoj visokoj školi u Beču. Oskar je još kraće vrijeme vodio tvornicu, jer je umro već 1897. godine u Januševcu. Sad je upravu tvornice

preuzeo najstariji brat Armand, član Carevinskog vijeća. Čini se da Armandu nije odgovarao posao industrijalca – bio je zaslužni reformator austrijskog stručnog školstva. Tvornicu je dao u zakup zagrebačkom veletrgovcu Maksu Majeru, a 1906. godine prodao ju je zakupniku.

Na Jubilarnoj izložbi u Zagrebu

U Zagrebu je 1891. godine održana velika Jubilarna gospodarsko-šumarska izložba Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva. Izložba je imala veliko značenje u poticanju daljnjeg gospodarskog razvitka zemlje. Izlagači su bili ne samo veleposjednici i industrijalci nego i pojedinačni proizvođači i uzgajivači na selu, pa i škole.

Izlošci su ocjenjivani, pa su podijeljene i nagrade. Za poljoprivredne proizvode nagrađeni su:

počasnom diplomom: lužnički vlastelin Geza Rauch;

velikom kolajnom: januševečki vlastelin Teodor Dumreicher i ladući vlastelin Vlatko Vranyczany;

malom kolajnom: Ante Cesar iz Zaprešića, Nikola Hotko iz Hrastine, Nikola Klinčić iz Brdovca i Ivan Rešetar iz Laduća;

diplomom priznanicom: Pavao Hadrović iz Pušće, Pavao Stefanović iz Kraja Gornjeg i Stjepan Zagoda iz Zaprešića.

O ovoj je izložbi u Spomenici brdovečke škole zapisano: »Dne 15. kolovoza otvorena vrlo svečano gospodarsko-šumarska izložba u Zagrebu. Na 20. rujna je općinstvo okolice Zagreba kotara zagrebačkog, korporativno posjetilo izložbu. To bijaše povorka – kako veli kotarska oblast – slikovita, impozantna, a u Zagrebu do skora neviđena. I školske mladeži bijaše po više tamo, koja je dobila od općine badava ulaznice u izložbu, sva djeca ručak i podvoz. Za izložene predmete kod izložbe u Zagrebu nagrađena je ova škola 'diplomom priznanicom' za izloženi nacrt školskog vrta i istom diplomom za izloženu zbirku narodnih veziva. I ravnajući učitelj K. Novak izložio je na toj izložbi 12 komada živadi za koje je bio nagrađen sa 3 carska dukata. Zatim je izložio pića i mošta jabučnjaka 3 vrsti za što je bio odlikovan 'velikom kolajnom' i nagrađen sa 3 dukata.«

1903. godine u Zaprešiću

Događaji koji su uslijedili tijekom 1903/4. godine bili su, po ocjeni historiografije, najvažniji događaji novovjeke hrvatske povijesti i po svojoj teritorijalnoj sveobuhvatnosti, i po trajanju, i po žrtvama i krupnim rezultatima. Razlozi su bili ne samo politički nego i gospodarski i socijalni. U tom narodnom pokretu imali su udjela i stanovnici s područja današnje općine Zaprešić. Poprište događaja bio je Zaprešić. Narodna je volja došla dvaput do izražaja: u travnju i kolovozu; povod je oba puta bio postavljanje mađarske zastave na zaprešićkoj željezničkoj stanici. Značajka događajâ u Zaprešiću je u tome što su akcije bile pripremane, a ne spontani bijes naroda; što se narod nije uplašio poslije prvog događaja, nego je smjelo krenuo i u drugu akciju; što su imali dublji korijen u narodu, jer su u kolovozu i radnici tvornice u Savskom Marofu zaustavili rad i krenuli u Zaprešić na poprište događaja.

Isticanje mađarskih zastava na objektima tzv. zajedničkih poslova (a to su u ovom slučaju željeznice) bilo je gruba povreda zakona, odredaba Hrvatsko-ugarske nagodbe iz 1868. godine.

Seljaci optuženi za bunu 1903. godine u Zaprešiću

Prvo isticanje mađarske zastave bilo je na mađarski državni praznik 11. travnja, kao uspomena na donošenje slobodoumnih zakona iz 1848. godine. Prije toga dana nije ni jednom istaknuta mađarska zastava u Zaprešiću.

Za odluku vlasti o isticanju zastave znalo se već 6. travnja. Odmah su počeli razgovori i dogovori što da se učini ako se ta odluka provede u djelo. Središte dogovaranja bila je Stanišakova gostionica u Zaprešiću: tu su se okupljali stanovnici i Zaprešića i okolnih sela. Kad su 11. travnja (subota) rano ujutro izviđači donijeli vijest u »štab« da je zastava obješena, vatrogasni trubač Stjepan Jug stane pred Stanišakovom gostionicom trubiti na uzbunu. Ubrzo se skupilo više stotina seljaka koji su krenuli na željezničku stanicu. Tu se Josip Bašić popeo po kestenu (koji danas više ne postoji) na krov zgrade i skinuo mađarsku zastavu, zatim je Vid Mužar polio zastavu petrolejem, a Mika Skledar–Veliki prvi je potpalio šibicu. Nato su prisutni provalili u zgradu stanice, skinuli i porazbijali sve mađarske natpise i predmete s mađarskim natpisima. Razjareni ljudi su fizički napali nadglednika pruge i šefa stanice.

Odmah je telefonski javljeno u Zagreb o ovom događaju, pa je vlakom već u 9 sati stiglo u Zaprešić devet žandara, kao pomoć domaćim žandarima. Međutim, narod je već bio napustio stanicu i u povorci s pjesmom otišao u naselje te se počeo vraćati kućama. Jedna je grupa kolima krenula u Brdovec noseći držak od spaljene zastave da ga pokaže ostalom narodu. S njima je išao i Jug neprestano trubeći.

Općinski je pisar dobio pismeni nalog da sa žandarima krene u naselje i počne istragu te uhapsi glavne pokretače nemira. U Gornjem Zaprešiću susreli su grupu od pedesetak seljaka koji su se vraćali iz Brdovca. Stvorila se gužva i izbio je sukob. Teško je ranjen Stjepan Udžbinec, a malo zatim odjeknuo je i prvi hitac: pucao je zaprešićki žandar Janko Šeketa, iz neposredne blizine, u Ivana Pasarića iz Šibica; metak je ušao kroz bok, probio slijepo crijevo i hrptenjaču. Pasarić je pao na mostiću pred kućom Josipa Šimunića. Uhapšen je Stjepan Vugrinec. Do nedjelje o podne bilo je uhapšeno 18 seljaka. U Zaprešiću se toga dana našlo 97 vojnika i pet oficira s kapetanom te 30 žandara.

Od 23 optuženika osuđeni su:

Stjepan Udžbinec (28 godina) na 2 godine teške tamnice;

Vid Podolšak (22) i Petar Petreković (21) na 1 godinu tamnice;

Stjepan Jug (27) na 8 mjeseci;
Stjepan Vogrinec (37) i Mika Skledar–Veliki (30) na 5 mjeseci;
Đuro Stanišak (55), Đuro Martinek (18), Đuro Šimunić (32) i Josip Bačan (42) na po 3 mjeseca tamnice;
pravnik Marko Leitner (21) na 3 mjeseca;
Kata Šimunić (18) i Đuro Petreković (36) na po 6 tjedana strogog zatvora.

Povod za drugo isticanje mađarske zastave bio je rođendan cara Franje Josipa 18. kolovoza. Međutim, ovaj put u Zaprešiću nitko nije slutio da će biti izvješena mađarska zastava. Zajedno sa zastavom stiglo je i pojačenje od šest žandara. Vijest o ponovnom izazovu s mađarskom zastavom proširila se velikom brzinom Zaprešićem i okolicom. Oko 10 sati skupilo se oko željezničke stanice do 1.000 ljudi svih dobi. Došli su sasvim mirno i goloruki, jedino s namjerom da traže skidanje zastave ili da je sami skinu, ako ih se ne posluša.

No, brzo je izbila tučnjava, sukob. Od žandarskih hitaca pale su dvije žrtve: Josip Beluhan, star 20 godina, i Vid Noršić-Čekula, star 58 godina, obojica iz Brdovca. I ovaj put je »na lice mjesta« stigla kompanija vojnika. Istraga je provedena istog dana. Uhapšeni su Miko i Kata Jelaković. Mađarska je zastava uklonjena tek oko 17 sati.

Sprovod žrtava – u petak 20. kolovoza – bio je veličanstven. Čitavo vrijeme trajanja povorke i pogreba nije se pojavio ni jedan žandar, vojnik ili predstavnik civilnih vlasti. Vojska je napustila Zaprešić tek 28. kolovoza.

Naselja i stanovništvo do danas

Prvi pravi popis stanovništva u nas bio je proveden 30. listopada 1957. godine. Tada su na našem području bila 13.804 stanovnika; najveće je naselje bio Zaprešić sa 791 stanovnikom: u njemu je tada živjelo 5,7 posto stanovnika područja današnje općine; u vrijeme zadnjeg popisa stanovništva 1981. godine u Zaprešiću je živjelo 24,8 posto stanovnika istog područja. Za prvog popisa u naselju je živio svaki sedamnaesti stanovnik općine, a po zadnjem popisu svaki četvrti stanovnik.

Kako se broj stanovništva u Zaprešiću kretao drukčije nego u ostalom dijelu općine, pokazujemo rezultate popisa stanovništva od 1857. do 1981. godine posebice za Zaprešić i posebice za ostala općinska naselja.

Godina	Zaprešić	Ostala naselja	Općina
1857.	791	13.013	13.804
1869.	790	13.900	14.690
1880.	988	15.024	16.012
1890.	1.241	16.745	17.986
1900.	1.394	18.474	19.868
1910.	1.490	20.511	22.001
1921.	1.803	20.647	22.450
1931.	1.889	22.642	24.531
1948.	2.294	23.553	25.847
1953.	2.537	23.483	26.050
1961.	3.311	23.874	27.185
1971.	4.992	23.649	28.641
1981.	8.201	24.852	33.053

Stanovništvo naselja Zaprešić u razdoblju 1857-1981. ubrzano se povećavalo a u ostalim naseljima stagnira. Prosječna stopa porasta stanovništva u tom razdoblju

u Zaprešiću je 19 promila, a u ostalim naseljima 5 promila (na području cijele općine 7 promila). Od popisa do popisa kretanje je bilo različito: na području općine najmanji je porast bio 1910-1921 (po prosječnoj stopi od 1,8 promila, a najveći 1971-1981 (po prosječnoj stopi od 14, 5 promila).

Ako područje općine podijelimo na manje cjeline i pratimo kretanje stanovništva u razdoblju 1857-1981, isključujući naselje Zaprešić, dobit ćemo različito kretanje prosječnih stopa porasta stanovništva:

- bistranski kraj, naselja istočno od rijeke Krapine: 6,20 promil;
- prigorski kraj, naselja uz cestu Zaprešić–Harmica i južno od te ceste: 9 promila;
- sutlanski kraj, naselja istočno od rijeke Sutle: 3 promila;
- naselja uz zapadnu obalu rijeke Krapine: 3,3 promila;
- pušćanski kraj, ostala (naselja u unutrašnjosti općinskog područja): 1,4 promila.

Između popisa 1857. i 1981. godine smanjio se broj stanovnika u naseljima: Bobovec, Hrastina, Križ, Merenje i Žlebec, a u Dubravici i Prosincu ostao je isti. U naseljima u kojima se smanjio broj stanovnika živjelo je 1857. godine 1.314, a 1981. godine 911 stanovnika, što znači ukupno smanjenje od oko 30 posto. U vrijeme prvog popisa nijedno naselje (od 56) nije imalo 1.000 stanovnika, a u zadnjem popisu više od 1.000 stanovnika imaju četiri naselja (od 60): Zaprešić 8.201, Brdovec 1.815, Gornja Bistra 1.420 i Poljanica 1.011 stanovnika; u tim naseljima živi 37,6 posto stanovnika općine. Naselja, bez Zaprešića, imala su u prosjeku 237 stanovnika 1857. godine, a 421 stanovnika 1981. godine.

Po popisu iz 1981. godine u Zaprešiću je bio 3.961 muškarac i 4.240 žena, a na području općine 16.682 muškarca i 16.971 žena. U Zaprešiću na 1.000 muškaraca dolazi 1.070 žena, a na području općine 1.055 žena, odnosno u ostalim naseljima 1050. Prosječna starost muškaraca u Zaprešiću bila je 26,1 godinu a žena 26,2 godine, dakle gotovo bez razlike; u ostalim naseljima muškarci su prosječno stari 28,3 a žene 31,3 godine, pa je poprilična razlika u starosti između muških i ženskih kao i prema prosjeku u Zaprešiću.

Prema demografskim mjerilima, stanovništvo u naselju Zaprešić *još nije* počelo stariti, a stanovništvo ostalih naselja ukupno je *već* počelo stariti, toliko da se i za cjelokupno stanovništvo može reći da je već počelo stariti. To se određuje po koeficijentu starosti, to jest po udjelu osoba starih 60 i više godina u ukupnom broju stanovnika; granična je vrijednost 12 posto. U naselju Zaprešić taj koeficijent je 8,2 posto, a u ostalim naseljima 16 posto – prosjek u općini je 14 posto.

Omjer broja starih 60 i više godina i broja starih 0-20 godina određuje indeks starenja. Kritična vrijednost indeksa starenja je 40 posto. U Zaprešiću je taj indeks 26,3 posto, dakle osjetno *ispod* kritične točke, a u ostalim naseljima 58,7 posto, dakle znatno *iznad* kritične točke; to znači da u Zaprešiću još nije počeo proces starenja, dok je u ostalim naseljima već počeo. Prosječni je indeks za cijelu općinu 50 posto.

Još je jedan pokazatelj značajan, a o njemu moraju voditi računa planeri. To je opterećenost radnog kontingenta stanovništva (14-64 godine) staračkim (65 i više godina). Ovaj koeficijent u naselju Zaprešić iznosi 8, 4 posto, a u ostalim naseljima 15,9 posto (općinski je prosjek 14,4 posto).

Bude li stanovništvo naselja Zaprešić raslo po prosječnoj godišnjoj stopi od 51 promil, kakva je bila između zadnja dva popisa, naselje bi za idućeg popisa 1991. godine imalo 13.500, a 2001. godine 22.000 stanovnika. Na području općine na početku XXI. stoljeća bilo bi 43.500 stanovnika, a to znači da bi se u naseljima bez Zaprešića ukupno smanjio broj stanovnika.

Izvora ima različitih i nalaze se u arhivama. Najvažniji su za naše područje u Arhivu Hrvatske u Zagrebu, u fondovima obitelji Sermage i Josipović; u fondu Stari kaptolski spisi (Acta Capituli antiqua); matične knjige prije 1857. godine crkvenih župa Bistra, Brdovec, Marija Gorica, Pušća i Rozga. U Arhivu JAZU u Zagrebu u fondovima obitelji Jelačić i Sermage.

Od tiskanih izvora na prvom je mjestu zbirka: Josip Adamček, Građa o susjedgradsko-stubičkom vlastelinstvu 1563-1574. Arhivski vjesnik, VII-VIII, Zagreb, 1964-65, str. 7-340.

Od literature treba spomenuti:

Adamček Josip, Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV. do kraja XVII. stoljeća, Zagreb, 1980.

Gabričević Ante, Prirodno kretanje stanovništva na području župe sv. Vida u Brdovcu između 1672. i 1981. godine, Starine JAZU, knj. 59, Zagreb, 1984, str. 187-308.

Krivošić Stjepan, Porijeklo sutlanskih ikavaca, Republika XXXV, br. 7-8, Zagreb, 979, str. 749-763.

Krivošić Stjepan, Baltazar Adam Krčelić (1715-1778), Rad JAZU, knj. 375, Zagreb, 1978, str. 107-229.

Krivošić Stjepan, Dumreicherova tvornica šeste i pjenice u Savskom Marofu, Zbornik radova za povijesne znanosti IC JAZU, vol. 12, Zagreb, 1982, str. 49-61.

Nikolić Nikola, Kronika župe Bistre i agrarno-ekonomska struktura Bistranske Poljanice, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 14, Zagreb, 1962.

Schneider Marijana, Događaji u Zaprešiću 1903. godine prema dokumentima, novinskim izvještajima i u sjećanju suvremenika, Istoriski pregled, I, br. 4, Beograd, 1954, str. 36-46.

Franjevački samostan u Mariji Gorici (Kaupertzov bakrorez iz sredine 18. stoljeća)

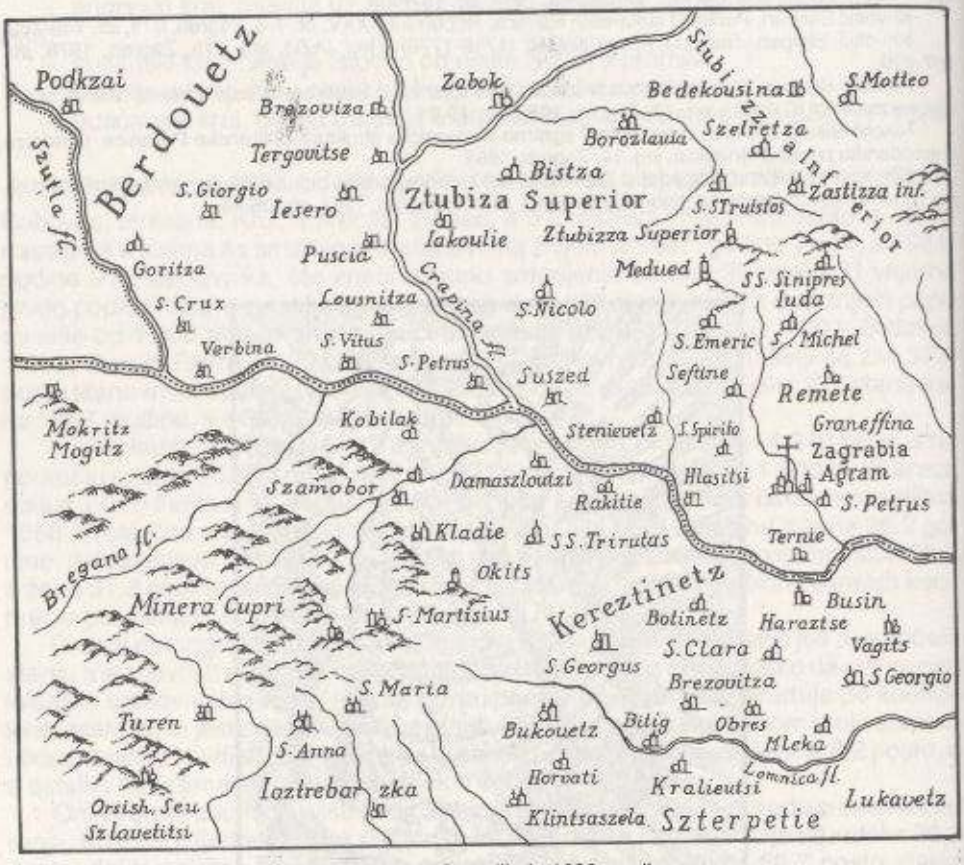

Karta Giacoma Cantellia iz 1690. godine

Dr. Stjepan Krivošić

MJESNA IMENA (TOPONIMI) NA PODRUČJU OPĆINE ZAPREŠIĆ (NJIHOVA TVORBA I ZNAČENJE)

Mjesna imena nisu nastajala slučajno. U postanku i značenju tih imena krije se povijest, u njima nalazimo tragove nekadašnjih zbivanja od kojih neka nisu nigdje zapisana. Njihovim postankom i značenjem bavi se posebna znanost – toponomastika. No, nije uvijek lako i jednostavno otkriti postanak i pravo značenje mjesnih imena; neka ostaju zagonetka.

Ovdje ćemo pokušati utvrditi postanak i značenje u jezičnom i povijesnom pogledu – pojedinih mjesnih imena na području zaprešićke općine. O nekim ćemo imenima govoriti pojedinačno, o nekima grupno; neka imena ostaju još neobjašnjena.

Radi lakšeg snalaženja u ovoj problematici treba odmah na početku nešto reći o organizaciji ovog područja u vrijeme feudalizma. Tada je ovo područje pripadalo velikom susedgradskom vlastelinstvu, osim sjevernog dijela između Krapine i Sutle, od kojeg je zapadni dio pripadao cesargradskom, a istočni zabočkom vlastelinstvu. Stanovnici susedgradskog vlastelinstva nazivali su susjedne stanovnike cesargradskog vlastelinstva »Cesarcima«, a taj se nadimak sačuvao do danas.

Cijelo područje susedgradskog vlastelinstva između Krapine i Sutle činio je kotar Brdovec sa dvije seoske općine: Brdovec i Pušća. Treća seoska općina prostirala se područjem između Krapine i Zagrebačke gore, a zvala se Podgora ili Podgorje. U prvim spomenima kotar između Krapine i Sutle zvao se Krapina, odnosno Zakrapina, a potom Brdovec. I dok se ime kotara i seoske općine Brdovec vezalo uz određeno naselje, ime seoske općine Pušća tek se kasnije vezalo uz određeno naselje; ime seoske općine Podgorje nije se uopće vezalo uz određeno naselje i s vremenom se izgubilo iz službene upotrebe.

Budući da je toponim Berdovec bio u višestrukoj upotrebi za različite prostore, najprije ćemo govoriti o tom mjesnom imenu. S riječi od koje je toponim nastao nema problema: imenica *brdo* ima jasno značenje. Drugo je pitanje kako je ravničarsko naselje dobilo naziv po imenici suprotnog značenja. Rješenje nalazimo u historijskoj upotrebi imena. Kad je u povijesnim dokumentima uz ime Brdovec oznaka *kotar, seoska općina, imanje, selo,* onda je jasno na što se to ime odnosi. Međutim, ako se spominje samo Brdovec, a to je dosta često bez neke od ovih pobližih oznaka, onda nastaje problem – kako tumačiti ime? I u tom se tumačenju stvara zbrka.

Kad se u dokumentima sve do kraja XVIII. stoljeća franjevački samostan u Mariji Gorici naziva »brdovečkim«, nitko ga zbog toga nije locirao u naselje Brdovec. Međutim, kad se spominje mitnica, carinarnica, tridesetnica – harmica u kraju između Krapine i Sutle s nazivom »brdovečka mitnica«, nije bilo sreće s njezinim lociranjem. I ovdje se izabralo jednostavnije rješenje, pa je tridesetnica smještena u naselje Brdovec. No, tome se protivi postojanje lokaliteta »stara Harmica« u Laduću i kasnije naselje Harmica kraj Šenkovca. Harmica je, inače, madarska riječ, broj hraminc – trideset.

Poznato je da je ustanički kapetan Ilija Gregorić za sebe rekao da je iz Brdovca. Zbog toga se mislilo da je živio u selu Brdovcu. Međutim, Ilija je na drugom saslušanju, upitom tko su Matija Fistrić i Juraj Vučko, također sudionici u seljačkoj buni, odgovorio: »Ta dvojica žive u Brdovcu i njegovi su, Ilijini, susjedi.« A znade se da je Matija Fistrić iz Trstenika i Juraj Vučko iz Šenkovca. Matija Fistrić pak izjavljuje za

Iliju da je živio kod samostana Naše Gospe. A to je samostan u Mariji Gorici. Poslije bune 1573. spominje se »udovica kapetana Ilije«, koja je posjedovala vinograd u Trsteniku.

I hrvatski historičar iz XVIII. stoljeća Baltazar Adam Krčelić sebe naziva »brdovački plemić«. Međutim, sačuvana matična knjiga jasno potvrđuje da se Krčelić rodio u Šenkovcu. Krčelićevo shvaćanje toponima Brdovec pokazuje njegovo pisanje da Josip Kulmer posjeduje Vrbinu u Brdovcu (to je današnja lokacija tvornice u Savskom Marofu), a Pavao Rauch Lužnicu, također u Brdovcu.

Inače se ime Brdovec javlja prvi put 1439. godine i odnosi se na cijeli kraj između Krapine i Sutle, dok se selo istog imena spominje 1446. godine.

S jezičnog stanovišta nema problema s postankom i značenjem toponima Pušća. Međutim, s obzirom na vrijeme u kojem se javlja, ne može biti govora da je nastalo tek nakon turskog pustošenja, jer se spominje već prije prve provale Turaka u Zagorje. Do sredine XVI. stoljeća buduće naselje imenom Pušća registrirano je kao naselje »kmetova župe sv. Juraja«. U drugoj polovici XVI. stoljeća javlja se u tom kraju Novo Selo i Pustodol; ta su se imena zadržala i u XVII. stoljeću.

Vrlo su rijetka mjesna imena s nastavkom -ić. Osim Laduća to su još Draguć u Istri i Visuć u Lici. I dok se za Draguć i Visuć pretpostavlja da su nastali od glagola dragati i visjeti, za Laduć se može sigurno reći da je nastao od glagola ladati-vladati. A to je i povijesno zajamčeno.

Vladati-ladati ne znači samo vršiti vlast, nego još više: nešto imati, posjedovati, nečim raspolagati, nešto uživati. Glagol *ladati* u ovom značenju vezan je uz feudalnu epohu i bio je vrlo često u upotrebi, napose u založnicama, pisanim hrvatskim jezikom, u kojima onaj koji nešto zalaže prenosi na onoga koji je primio zalog pravo da tim »lada«. To je vrijedilo i za kraj između Krapine i Sutle. Vlastelin je alodijalnim zemljama slobodno raspolagao, on je njima vladao – ladao, ono je njegovo vladanje – ladanje. I takvi su odnosi dali alodu ime Laduć. Prema tome, alodij susedgradskog vlastelina, koji se nalazio u kraju između Krapine i Sutle, bio je u Laduću, a ne u Brdovcu.

Ime Laduć se u izvorima spominje prvi put 1446. godine kao Gornji i Donji Laduć. Ovakvo je stanje ostalo do današnjeg dana. Na kraju treba reći da bi zbog postanka od glaogla ladati taj toponim trebalo pisati sa ć, a ne sa č: dakle Laduć, a ne kako se obično piše Laduč.

Na ovom se području javljaju i mjesna imena s početkom -je; takvi toponimi označavaju kraj s određenim značajkama. To su Prigorje, Javorje, Bukovje, Podgorje: kraj pri gori, kraj pod gorom, kraj gdje rastu javori i bukve. Međutim, u ovu grupu ide i toponim Zaprešić, iako na to današnji oblik ne upućuje, i bez historijske analize ne bismo uopće znali o čemu se radi. Današnji se oblik imena udomaćio tek na početku XIX. stoljeća. Na prvotni oblik imena i njegovo značenje, osim dokumenata, upućuje i izraz sačuvan u zapadnom dijelu današnje općine: tu se kaže »Idem u Zapršiče«, a to nije množina imenice Zaprešić. Ime ovog naselja spominje se često 1474. godine i kasnije u različitim grafijama, ali uvijek kao Zapresičje – Zaprešiče. Budući da je i ovaj toponim s početkom -je, ima značenje nekog kraja. Temeljni je dio zapreseka; dakle, kraj iza preseke – presjeke. Ova imenica znači dolinu ili prodol preko kakvog brda, prosjek kroz šumu. To bi u našem slučaju značilo putni prosjek kroz šumu preko Velikog Vrha, a kraj iza te presjeke nazvan je Zapresečje–Zaprešiče.

Ima, nadalje, nekoliko toponima s dvojnim oblikom: posvojni pridjev i imenica *selo;* naprimjer, Vukovo Selo. No, u takvim nazivima često izostane imenica selo, a zadržan je samo pridjev. I dok je toponim Vukovo Selo gotovo bez izuzetka u takvom obliku, Radakovo i Kupljenovo su najčešće u tom, skraćenom obliku, bez imenice selo; a Oborovo i Vučilčevo su uvijek u tom, skraćenom obliku. Kod nekih je imena bilo i daljnjeg skraćivanja, pa se javljaju i oblici Vuko Selo, Radako, Kupleno. Tako je nastalo i ime Jakovlje od punog imena Jakovljevo Selo. Tako se razvijao i toponim

Drenje. Nije riječ o kraju gdje raste dren, nego je to skraćeni oblik imena Drenjevo Selo. Takvo tumačenje opravdava i oblik tog toponima zapisan 1474. godine – Drenovo. O mjesnom imenu Kupljenovo treba reći da je to posvojni pridjev od imena Kuplen, koji je kao službenik susedgradskog vlastelinstva imao svoje imanje na tom mjestu, a Kuplen se spominje u kraljevskoj ispravi 1209. godine.

Više mjesnih imena ima dočetak -ica, bilo na imeničkoj osnovi: Dubravica, Poljanica, Šibice, Marija Gorica, bilo na pridjevskoj osnovi: Lužnica, Prudnice. Značenje osnove u prvoj grupi: dubrava, poljana, šiba – nije sporno; (Marija) Gorica ima u osnovi goru, ali treba nešto reći o toj gori-gorici: ovdje se radi o goricama, nazivu za vinogorje. Toponim Marija Gorica dobio je svoj prvi dio tek u XIX. stoljeću; prije se spominje samo Gorica. Taj je toponim, od početka XVI. stoljeća, imao oblik »Svetokriške gorice«, tj. »Gorice sv. Križa«, pa i skraćeno samo »Sveta gorica«. Ovaj se oblik spominje u ispravi 1527. godine kojom susedgradski vlastelin dopušta doseljenim franjevcima gradnju samostana na toj lokaciji. Među sudionicima protjerivanja Tahyjeve obitelji sa susedgradsko-stubičkog vlastelinstva 1565. godine spominje se i Ilija iz »Svete gorice« – a radi se o Iliji Gregoriću.

Zanimljivo je ime Trstenik: osnovica je trstika, trstina, koja uspijeva na podvodnom zemljištu, a naselje je u »brdima«. Rješenje nalazimo u imenu potoka Lužnica, koji teče ispod Trstenika. Jezikoslovci upozoravaju da Lužnica nema veze s imenicom lug, nego luža-kaluža-kaljuža; Lužnica je u svom gornjem toku stvarala povoljne uvjete za uzgoj trstike, koja je služila za pokrivanje krovova, pa su kmetovi imali obvezu, među ostalim, da uzgajaju trstike za potrebe vlastelinstva.

Na zapadnom dijelu općine govori se i »Idem u Šenkovce«, slično kao i u spomenutom izrazu »Idem u Zaprešiće«. No, dok je ovdje Zaprešiće imenica srednjeg roda u jednini, Šenkovce je imenica muškog roda u množini. To znači da se naselje prvotno zvalo Šenkovci, a ne Šenkovec, što potvrđuju i dokumenti. Među ostalim, zapisan je i oblik Šenjukovci. Ovdje se radi o osobnom imenu koje se tada javlja kao Šenok, Šenjuk. U srednjem se vijeku javljaju dva naselja istog imena: Šenkovec na Sutli i u pušćanskom kraju.

Karta J. Szemana iz 1822. godine (detalj)

Dr. Agneza Szabo

DRUŠTVENO-EKONOMSKI RAZVITAK OPĆINE ZAPREŠIĆ 1848-1918.

OSNIVANJE OPĆINE I NJENO ADMINISTRATIVNO UREĐENJE

Sredinom 19. stoljeća u zemljama Habsburške Monarhije zbili su se duboki preobražaji društveno-ekonomskih odnosa: ukidanje već davno preživjelog feudalnog sistema. Hrvatski sabor promulgirao je taj proces u lipnju iste godine, objavivši prestanak »sve urbarske dosadašnje službe i daće (...) zauviek« i »nezavisnost pojedinih podanika kano i čitavih općina od dosadašnje oblasti vlastelinske«. Za čitavu Monarhiju legalizirao je taj proces Oktroirani ustav od 4. ožujka 1849. godine, garantirajući i »jednakost svih građana« pred zakonom i bivših feudalaca i dojučerašnjih podložnika. Taj proces nastavljen je i nakon ukidanja Oktroiranog ustava potkraj 1851. godine, dakle i u neoapsolutizmu (tzv. Bachovu apsolutizmu). To je bilo moguće, jer je i neoapsolutizam išao, i to vrlo odlučno, za ukidanjem feudalizma, odnosno stvaranjem preduvjeta za kapitalizam. No budući da je zakonodavnu vlast s obzirom na reguliranje toga procesa stavio isključivo u ruke vladara i birokracije, a ne toliko žarko očekivanog zastupstva naroda, tj. Sabora, njegova je praksa s pravom postala u narodu veoma omražena.

Proklamirani proces ukidanja feudalizma nužno je zahtijevao što skorije preuređenje osnovnih državnih jedinica – općina. Osnovni dokument koji je dotad feudalno uređene općine u civilnoj Hrvatskoj neposredno uključio u taj proces bila je Privremena banska naredba od 19. kolovoza 1851. za vođenje općinskih poslova u vanjskim, tj. seoskim općinama krunovine Hrvatske i Slavonije. Prema propisima iz te naredbe općinom upravlja njeno izabrano zastupstvo. Aktivno i pasivno pravo glasa u njegovu izboru imali su samo muškarci, i to oni koji su stanovali na području općine te plaćali najmanje 3 forinte državnog poreza godišnje, a nisu mladi od 30 godina. Izabrano zastupstvo biralo je iz svoje sredine načelnika općine (glavara), te njegova zamjenika i blagajnika. Mandat izabranog općinskog zastupstva i njegovih funkcionara trajao je tri godine, uz mogućnost reizbornosti. Osnovne su dužnosti izabranog zastupstva uprava općinskog imetka (pokretnog i nepokretnog), ubiranje općinskog nameta (poreza) te u narodu osobito odiozne potrošarine (takse) od pića i mesa, zatim mjesno redarstvo (za održavanje javnog reda i sigurnosti), održavanje javnih općinskih zgrada (primjerice škole), održavanje mjesnih putova, mostova, bunara, te socijalna skrb. Osim toga svaka je općina bila dužna imati barem jednu osobu sposobnu za pisarske i računarske poslove, koja je ustvari bila tajnik općinskog načelnika. Općinski tajnik nije smio biti ni učitelj ni crkvenjak, kako bi se mogao slobodno baviti poslom za koji je bio plaćen. Sjednice općinskog zastupstva održavale su se četiri puta u godini, a neopravdani izostanak kažnjavao se novčanom globom od 4 forinte u korist općinske blagajne. U općinama do 2.000 stanovnika zastupstvo se sastojalo od 6 izabranih zastupnika (odbornika), a za svakih još 500 osoba od jednog zastupnika više.

Dana 31. prosinca 1851. ukinut je Oktroirani ustav, a umjesto njega proglašena su »Obća načela za organičke uredbe u krunovinama cesarevine austrijanske«. I ona su, doduše, proklamirala nastavak započetog procesa ukidanja feudalizma, ali su nagovijestila otvoreni apsolutizam, u kojem je djelatnost općinskog zastupstva (kao i drugih organa uprave) svedena na ništicu. To jest ukinuta je javnost njihova rada, a nadzor nad radom općina povjeren je nadležnim kotarskim uredima. Ovima je uz kontrolu unutarnje uprave u općinama, uključujući i porezne poslove, pripadalo i

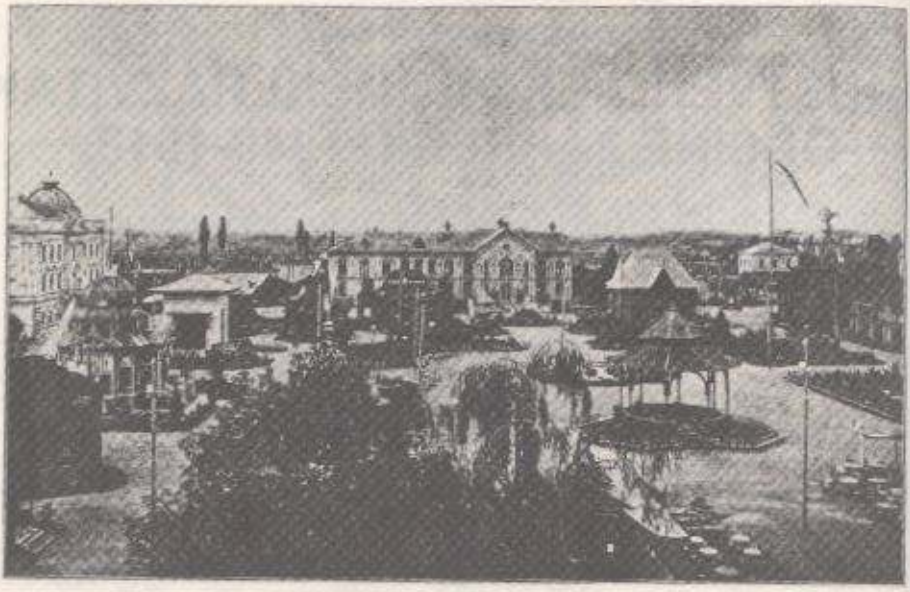

Pogled na Jubilarnu izložbu

pravo sudstva u prvoj molbi. Nadležna kotarska oblast za najveći dio današnje općine Zaprešić bio je kotarski ured u Zagrebu, a za preostali, manji dio, do kraja stoljeća u Stubici, a kasnije u Klanjcu.

Takvo apsolutističko uređenje općina potrajalo je sve do sloma neoapsolutizma potkraj 1860. godine. Neposredno nakon toga, objavljen je Naputak za privremeno uređenje županija, kotarskih ureda, te gradskih i seoskih općina u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, što ga je izradila Banska konferencija u Zagrebu, a stupio je na snagu već 16. siječnja 1861. godine. Prema njemu, seoske su općine podvrgnute županijskim oblastima, odnosno njenim skupštinama, sve dotle dok se ustavnim putem, to jest u Saboru, ne donesu odgovarajući zakonski propisi.

Nakon 1861. godine uslijedile su u Hrvatskoj dugotrajne političke borbe oko rješavanja tzv. državnopravnih pitanja. Napokon se izlaz iz opće političke krize u Monarhiji potražio u dualizmu, koji je rezultirao sklapanjem Austrougarske nagodbe 1867. godine, pa stoga Hrvatima nije preostalo drugo nego da sklope Nagodbu upravo s Madžarima, koja je i utanačena 1868. godine, ali tako da Hrvatska nije mogla biti zadovoljna. Međutim, ni pokušaj revizije Nagodbe (između 1868. i 1873. godine) nije dao konkretnijih rezultata. Tek nakon kakvog-takvog rješenja općih i gorućih političkih problema u zemlji, Hrvatski se sabor mogao više pozabaviti modernim zakonodavnim radom. Izrađen je i novi Zakon o općinama, koji je stupio na snagu potkraj 1870. godine a vrijedio je sve do sloma Monarhije 1918. godine.

Novi Zakon o općinama također najprije govori o aktivnim i pasivnim pravima općinara, i to samo punoljetnih, samostalnih i neporočnih općinara muškog spola! Njihova su osnovna prava slobodni boravak u općini (uključujući, dakako, i članove njihovih obitelji), zatim zaštita njihove osobe i vlasništva, pravo korištenja javnih općinskih zavoda (škole i sl.), nadalje, pravo opskrbe za slučaj siromaštva (u tu svrhu općine su posjedovale tzv. »uboške zaklade«), te aktivno i pasivno pravo izbora ako su posjedovali najmanje 20 katastralnih rali zemlje i uredno plaćali porez. Osnovne su dužnosti općinara izvršavanje oblasnih naredaba i uredno nošenje općinskih tereta (svih vrsta poreza). Djelokrug općine, odnosno njenog zastupstva, jest dvovr-

stan: a) naravni i b) preneseni. Važniji poslovi naravnog djelokruga općine su: vođenje točnog inventara cjelokupnog općinskog imetka (pokretnog i nepokretnog), uključujući i njegovu upravu, zatim uredbe u odnosu na općinske namete, određivanje broja i plaća općinskih činovnika, odobravanje novca za općinske naukovne zavode (osnovne škole), javna sigurnost, mjesno redarstvo, provedba zdravstvenih propisa (čistoća ulica i potoka), zatim javne gradnje (putovi, mostovi, bunari, javne općinske zgrade), opskrba općinske sirotinje i drugi administrativni poslovi. Važniji poslovi prenesenog djelokruga bili su proglašavanje zakona i naredaba, ubiranje općinskih poreza i nameta, sudjelovanje u popisu stanovništva i novačenju, ukonačivanje vojske, te održavanje javnog reda i mira.

Zaključujući organ u svim poslovima naravnog djelokruga je općinsko zastupstvo (ili općinski odbor), a njegovi članovi vrše tu dužnost besplatno. Zastupstvo općine sastoji se od najmanje 12 do najviše 24 člana, kako već odredi nadležna županijska oblast (uglavnom iz svakog većeg sela po jedan). Izborom općinskog zastupstva rukovodi nadležna kotarska oblast. Činovnici općine su načelnik, zatim bilježnik i blagajnik i ostalo eventualno potrebno administrativno osoblje. Valja kazati da načelnika i bilježnika bira zastupstvo na prijedlog kotarskog izaslanika. Osim toga, načelnik općine te bilježnik i blagajnik morali su prije početka službe položiti tzv. jamčevine u visini jednogodišnje svoje plaće! Kao što vidimo, u upravi je i dalje osiguran odlučujući utjecaj imućnim građanima i veleposjednicima. Zanimljivo je spomenuti da je za prvog načelnika novouređene općine u Brdovcu 1851. godine izabran sam ban Josip Jelačić, a za njegova zamjenika, jer ban nije mogao vršiti te funkcije, bivši feudalac i vlasnik vlastelinstva u Lužnici grof Levin Rauch, kasniji hrvatski ban (1868-1871). Barun Rauch poznat je također ne samo kao »bijesni« madžaron, nego i po svojim grubim postupcima sa seljacima, o čemu će u ovom radu još biti riječi.

Paviljon lužničkog vlastelinstva sa Jubilarne gospodarsko-šumarske izložbe u Zagrebu 1891. godine

Novac i bogatstvo bili su razlozi zbog kojih su neki funkcionari upravljali općinama deset i više godina. Tako je Franjo Spretnjak bio načelnik više od deset godina (1891-1903), Vladimir Mrzljak bio je najprije bilježnik a zatim upravitelj također deset godina (1908-1918), a Emanuel Uzelac, blagajnik, više od dvadeset godina (1897--1918).

STANOVNIŠTVO OPĆINE I NJEGOVA DRUŠTVENA STRUKTURA

U drugoj polovici 19. stoljeća područje današnje općine Zaprešić imalo je oko 220 četvornih kilometara te registriranih 58 većih i manjih mjesta i naselja. Do kraja stoljeća na tom su području djelovale dvije upravne općine: Brdovec i Bistra. Međutim, poslije 1900. godine u administrativnom je pogledu oko polovice cjelokupne površine pripadalo upravnoj općini Brdovec, koja je istovremeno imala četiri porezne općine: Brdovec, Kraj, Laduč i Zaprešić. Oko tri desetine cjelokupne površine pripadalo je upravnoj općini Bistra, s poreznim općinama Bistransko Prigorje i Gornja Bistra. Nešto više od desetine cjelokupne površine pripadalo je upravnoj općini Pušća s poreznim općinama Kupljenovo i Pušća. Nadležni kotarski ured za upravne općine Brdovec i Pušća bio je Zagreb, a za upravnu općinu Bistra kotarski ured u Stubici, a oba su kotarska ureda bila pod nadzorom zagrebačke županije. Preostali, manji dio područja današnje općine Zaprešić pripadao je poslije 1900. godine upravnoj općini Klanjec s poreznim općinama Dubravica i Prosinec, te upravnoj općini Veliko Trgovišće, kojoj je pripadala porezna općina Pluska. Nadležni kotarski ured za obje te općine bio je od kraja stoljeća u Klanjcu, koji je u administrativnom pogledu bio u nadležnosti varaždinske županije.

Prema službenom popisu stanovništva iz 1857. godine, na području današnje općine Zaprešić bilo je 13.804 stanovnika. Bili su to najvećim dijelom seljaci, dio kojih je živio u zadrugama još potkraj stoljeća. Uz seljačko stanovništvo spominje se tek manji broj trgovaca i obrtnika, zatim pripadnika intelektualnih zvanja, uglavnom učitelja, općinskih i vlastelinskih činovnika (uglavnom blagajnika i knjigovođa), te potkraj stoljeća liječnik i ljekarnik. Na području općine bilo je i više veleposjednika (vlastelina), bivših feudalaca, koji su na svojim imanjima uz već spomenute činovnike zapošljavali i veći broj nadničara i slugu, stalnih ili sezonskih, tzv. služinčad. Radnika zaposlenih na području općine, u klasičnom smislu riječi, do 1870. godine gotovo nije bilo. Te je, naime, godine bečki kirurg dr. J. H. Dumreicher kupio od grofa E. Corberona vlastelinstvo Janušević u Savskom Marofu i na njemu do 1877. godine sagradio modernu tvornicu šeste i pjenice, koja je potkraj stoljeća imala 100 radnika (o njenom ćemo poslovanju kasnije nešto više reći).

Prema zakonskim propisima iz vremena neoapsolutizma, stanovništvo se popisivalo svakih deset godina. Tako je prema novom i općem popisu stanovništva s kraja 1869. godine na području današnje općine Zaprešić bilo 14.690 stanovnika, što znači da je prosječni porast stanovništva samo 886 osoba ili oko 0,6 posto godišnje. Tijekom sljedeća dva desetljeća porast stanovništva na području današnje općine Zaprešić sve je veći. Tako je pokraj 1880. godine bilo 16.012 stanovnika (porast tijekom ovog desetljeća 1.332 osobe, ili u prosjeku 0,84 posto godišnje). Prema popisu iz 1890. godine bilo je 17.986 stanovnika (porast tijekom desetljeća 1.974 osobe, ili u prosjeku 1,23 posto godišnje). Pritom su brojčano najveća mjesta Zaprešić, koji potkraj 1880. godine ima gotovo 1.000 stanovnika, a potkraj 1890. već 1.243, što znači da se tijekom desetljeća broj stanovnika u samom Zaprešiću povećao gotovo 25 posto ili oko 2,5 posto godišnje. Ostala veće mjesta na području današnje općine bila su potkraj 1890. još samo Gornja Bistra (danas Bistra) sa 752 stanovnika, te Novaki Bistranski (danas Novaki) sa 716 stanovnika i Poljanica

Bistranska (danas Poljanica) sa 704 stanovnika. Međutim, tijekom sljedeća dva desetljeća porast stanovništva kontinuirano opada. Tako se između 1890. i 1900. godine stanovništvo povećalo za samo 1.882 osobe, ili 10,46 posto, od 1900. do 1910. godine za 2.133 osobe ili samo 10,73 posto. Uzroci opće stagnacije rasta stanovništva su mnogostruki. Prema službenim županijskim izvještajima, to je prije svega loš ekonomski položaj, odnosno slaba zarada u zemlji, nerodice, glad i opće siromaštvo, te nesređene političke prilike, koje karakterizira i sve jača madžarizacija. Zbog takva stanja sve više ljudi iseljava, osobito u Sjevernu Ameriku. Tako se 1905. godine s područja današnje općine Zaprešić u Sjevernu Ameriku iselilo 155 osoba, među kojima i 6 žena; 1906. godine iselile su se u Ameriku 254 osobe, među kojima je 16 žena; 1908. godine 658, među kojima je 18 žena; 1909. godine 403 osobe, među kojima je 21 žena. Sljedećih godina iseljavanje je ponešto jenjavalo, jer više ni u samoj Americi nije bilo lako naći zarade, dok naposljetku, uoči I. svjetskog rata, nije i zabranjeno.

Intenzivno iseljavanje osjetno je poremetilo dobnu strukturu stanovništva. Naime, sredinom 19. stoljeća dobna struktura stanovništva na području današnje općine Zaprešić bila je vrlo povoljna. Nju prije svega karakterizira visok udio mlade generacije, gotovo 50 posto cjelokupnog stanovništva! Pritom je udio predškolske djece u prosjeku do 20 posto, školske djece također do 20 posto, omladine od 15 do 20 godina oko 10 posto. Pripadnika srednje generacije od 20 do 40 godina, koju karakterizira i najveća radna izdržljivost, bilo je do kraja 1890. godine gotovo 30 posto. Međutim, njezin udio, i to zbog iseljavanja, stalno opada, tako da je potkraj 1900. godine u prosjeku oko 35 posto, a potkraj 1910. godine oko 23 posto! Udio stanovnika od 40 do 60 godina na kraju stoljeća je oko 17 posto, staraca iznad 60 godina nešto viši od 5 posto. Međutim, nakon 1900. godine udio tih dviju starijih generacija, osobito najstarije, sve je veći, u prvom redu zato što su mladi prisiljeni napuštati rođenu grudu. Dakako, posljedice takva stanja bile su vrlo teške. Starci i djeca koji su ostajali kod kuće nisu često bili kadri obraditi ni ono malo zemlje što su je imali, tako da se nije mogao dobiti ni minimum hrane potrebne za život. Mnoge obitelji padale su zato u ruke lihvara.

Nacionalna se pripadnost u popisima stanovništva nije upisivala, nego samo materinski jezik. Prema rezultatima popisa stanovništva između 1900. i 1910. godine, u prosjeku se 98 posto stanovništva izjasnilo za hrvatski kao materinski jezik, dok je oko 2 posto pripadalo ostalim govornim skupinama. Među njima su najbrojniji pripadnici slovenskog jezika, u prosjeku oko 1,5 posto, a svih ostalih je 0,5 posto. Među ovim potonjima su najbrojniji pripadnici madžarskog jezika, zaposleni najvećim dijelom na željeznici i u prometnim službama, te samo nekoliko pripadnika njemačkog, talijanskog, češkog i slovačkog jezika.

Zbog nepovoljne političke i ekonomske situacije, koju je pratilo opće siromaštvo, mnogi se građani, osobito sluge i nadničari na pojedinim vlastelinstvima, ne žene i ne udaju. Od građana starijih od 15 godina života u braku je potkraj stoljeća živjelo samo oko 64 posto, a potkraj 1910. godine nešto više od 65 posto, što znači da se više od tri desetine ne ženi i ne udaje. Valja također spomenuti da je od spomenutih 65 posto oženjenih i udanih bilo u prosjeku 6,5 posto obudovjelih, a zakonski rastavljeni brakovi bili su velika rijetkost. Potkraj 1900. godine registrirana su samo dva takva braka, a potkraj 1910. tri. Tešku društvenu i ekonomsku situaciju ilustriraju nam i informacije o općoj pismenosti stanovništva. Prema raspoloživim izvorima, potkraj stoljeća samo oko 35 posto građana starijih od 6 godina života, i to većim dijelom muškaraca, znalo je čitati i pisati, ili barem samo čitati. Međutim, potkraj 1910. godine situacija je bila povoljnija, pismenih je bilo prosječno više od 45 posto. Na području porezne općine Brdovec pismenih je više od 53 posto, na području porezne općine Laduč gotovo 55 posto, na području porezne općine Zaprešić više od 52 posto, na području porezne općine Kraj oko 50 posto. Na području ostalih poreznih

općina i njihovih sela pismenih je građana bilo od 32 do 40 posto. Do kraja stoljeća na području današnje općine bilo je samo nekoliko osnovnih škola: Brdovec, Bregovljane, Bistra, Laduč, Javorje, Marija Gorica, Pušća, Rozga, Šenkovec. Nakon 1900. godine otvorene su osnovne škole u Šibicama (1902), Zaprešiću (1905) te Kupljenovu 1909. Na pohađanje osnovnih škola svakako su mnogo utjecali novi školski zakoni, i to prvi iz 1874. godine, poznat kao Mažuranićev, te drugi iz 1888, objavljen u vrijeme Khuena. Oba su zakona zahtijevala od općina veći angažman oko osnivanja i održavanja pučkih škola. Uz to su onim roditeljima koji bi propustili slati djecu u mjesnu školu prijetili popriličnim novčanim globama, a ako ih ne bi mogli platiti – zatvorom. Ali unatoč strogim propisima, veći dio školske djece, osobito ženske, sve do potkraj stoljeća, nije pohađao školu. Među mnogim učiteljima na području današnje općine treba spomenuti Ivana Zagozdu, učitelja u Brdovcu koji je već 1865. godine bio član Prve hrvatske učiteljske skupštine u Zagrebu, te Anku Hotko, učiteljicu u Zaprešiću (1906-1918). Osim toga valja kazati da je osnovnu školu u Mariji Gorici pohađao poznati književnik **Ante Kovačić** (Oplaznik 1854 – Stenjevec 1889). U svojim djelima opisivao je siromaštvo i zaostalost svoga vremena, te oštro kritizirao »časnu« i »najodličniju gospodu«. Seljačku bijedu i nemoć isticao je već u prvim svojim stihovima. Uz to je jedan od prvih naših književnika koji je zabilježio prodor socijalističkih ideja na selo. U Harmici kraj Brdovca rođen je i poznati političar **Ivan Perkovac** (Harmica 1826 – Samobor 1871). U mladosti je bio pristaša Ljudevita Gaja, a kasnije ogorčeni protivnik neoapsolutizma te pripadnik Narodne stranke i narodni zastupnik u Hrvatskom saboru (1861; 1865-1867). Kao narodni zastupnik bio je jedan od najistaknutijih govornika u Saboru. Kao član regnikolarne deputacije, koja je trebala da utanači Hrvatsko-ugarsku nagodbu, zahtijevao je da Madžari najprije priznaju teritorijalnu cjelokupnost i političku samostalnost Hrvatske. Ivan Perkovac bio je i višegodišnji suradnik te urednik glasila Narodne stranke »Pozor« (1860--1865), zatim »Novog Pozora« (1867). Nakon neuspjelog sklapanja Hrvatsko--ugarske nagodbe 1868, u čemu Perkovac nije sudjelovao, povukao se iz političkog života i bavio književnim radom. Pritom se osobito zauzimao za prosvjećivanje širokih narodnih slojeva.

Od ostalih kulturno-prosvjetnih ustanova na području današnje općine Zaprešić valja spomenuti Vatrogasno društvo u Zaprešiću, koje je registrirano u zagrebačkoj županiji 1905. godine, te Društvo za pučku prosvjetu, registrirano 1912. Međutim, zbog izbijanja I. svjetskog rata, sva su postojeća društva potkraj srpnja 1914. zabranjena. Od 1897. djelovao je u Zaprešiću stalni općinski liječnik. Među najstarijima spominje se dr. Josip Jurjević pl., koji je bio i liječnik tvornice u Savskom Marofu. Do kraja stoljeća njegove je usluge u Zaprešiću koristilo oko 200 pacijenata godišnje. Oko trećine pacijenata su djeca i omladina, trećina građani između 20 i 40 godina života, a trećina ostale dobne skupine. Razlozi dolaska liječniku bile su najvećim dijelom bolesti očiju (osobito trahom), zatim bolesti probavnih i dišnih organa, dermatološke bolesti i groznica, a po broju bolesnika TBC je na zadnjem mjestu. Među najstarijim ljekarnama spominje se tzv. ručna ljekarna u Januševcu, kojom je upravljao općinski liječnik.

Socijalni položaj stanovništva kao i postupno produbljivanje socijalnih razlika dobro nam ilustriraju i pokazatelji kulture stanovanja. Sredinom 19. stoljeća ona je bila veoma nepovoljna. Potkraj 1857. godine registrirano je u svih 58 mjesta ili sela na području današnje općine Zaprešić oko 1.600 kuća za stanovanje. Sve su to bile isključivo niske prizemnice, od kojih su samo neke drvene, sve su pokrivene slamom ili trskom, nehigijenski uređene. Izuzetak su, dakako, vlastelinski dvorci. U nešto boljem stanju bile su škole i javne općinske zgrade. Gradnja »općinske kuće« u Zaprešiću spominje se potkraj stoljeća. Potkraj 1900. godine registrirano je na istom području 3.245 »zgrada« za stanovanje, što znači da se radi o prosječnom i neznatnom porastu od samo 2,50 posto godišnje. Pritom je nešto više od 92 posto građeno od drva, a ostalo od kamena. Novi zakonski propisi zahtijevali su poštivanje minimal-

nih higijenskih uvjeta, kao što su: određena udaljenost gospodarskih zgrada od bunara i stambenih prostorija, veličine prozora, visine prostorija, pokrivanje krovova crijepom radi zaštite od požara, ali u većini slučajeva oni nisu zadovoljeni. Potkraj stoljeća crijepom je pokriveno samo 16 posto seljačkih kuća, drvom 5 posto, a slamom ili trskom oko 80 posto. U sljedećih deset godina situacija se ipak nešto popravila. Potkraj 1910. godine »zgrada« za stanovanje bilo je 4.585, što znači da se radi o prosječnom godišnjem porastu od 4 posto (ili 134 nove kuće godišnje). Drvenih zgrada bilo je sada u prosjeku oko 90 posto, a kamenih nešto više od 10 posto. Kuća pokrivenih crijepom registrirano je nešto više od 10 posto, drvom oko 2 posto, a trskom oko 58 posto. Kuća od kamena ili cigle bilo je najviše na području upravne općine Brdovec (u prosjeku oko 14,50 posto), a najmanje na području upravne općine Bistra (u prosjeku samo nešto više od 2 posto). Na području upravne općine Bistra bilo je i najmanje kuća pokrivenih crijepom (u prosjeku samo oko 35 posto). Ove činjenice svakako upućuju na zaključak da je stanovništvo na području upravne općine Bistra bilo osjetno siromašnije.

OSNOVNI PROBLEMI DRUŠTVENO-EKONOMSKOG RAZVITKA

Sredinom 1848. godine proglašeno je i seljacima u svim općinama čitano bansko pismo koje im je jamčilo da su ukinute sve dotadašnje urbarijalne daće, dakle feudalna davanja u naturi, zatim tlaka (obavezna i besplatna obrada feudalnih imanja) i, konačno, crkvena desetina. S tim u vezi ukinuta je i vlastelinska sudbenost, a dotadašnji kmet postao je, barem u načelu, neograničenim vlasnikom selišta, to jest određenih površina oranica i livada, rijetko šuma, pašnjaka i vinograda. Selišta su bila često raštrkana, a njihova prosječna veličina kretala se od 3 do 6 jutara. Služila su uglavnom za zadovoljavanje osnovnih obiteljskih potreba. Uz to su pojedine seljačke obitelji ili zadruge imale i različite kategorije izvanselišnih zemalja. Bile su to šume i pašnjaci, koje su pod određenim uvjetima donosile veći prihod i bile pogodne za tržišnu proizvodnju (primjerice, prodaja drva). Međutim za oslobođenje svojih selišta od feudalnih davanja kao i njihovo pretvaranje u privatno vlasništvo, koje je sada bivši podložnik mogao slobodno prodati, založiti, razdijeliti ili dati u nasljedstvo, seljak je bio obavezan na određene naknade vlasteli kako za ukinute prihode s tih zemljišta i regulacije posjedovnih odnosa tako i za razgraničenja u vezi s različitim vrstama izvanselišnih zemalja i sa zajedničkim vlasništvom nad zemljom bivše gospode i podložnika. Radi se, dakle, o dugotrajnim procesima koji su regulirani carskim patentima, ustvari privremenim zakonima o zemljišnom rasterećenju iz 1853. i 1857. godine. Prema tim zakonima, država je samo djelomično sudjelovala u isplati naknade za ukinuta davanja bivšim feudalcima. Seljak, bivši podložnik, morao je, dakle, sam otkupiti svoje zemljište. Na temelju komisijski utvrđene vrijednosti ranijih davanja, za trećinu rasterećenih zemalja nije bilo odštete, a za preostale dvije trećine viši podložnici morali su platiti odštetu za 5 do 40 godina. Odšteta se uračunavala u izravni porez (zemljarinu), određivala se prema bivšoj seljačkoj tlaci i drugim davanjima, a ne prema stvarnim prihodima ili proizvodnji. Tako je »oslobođeni« seljak uskoro bio preopterećen »modernim« porezima, lihvom i zaduženjima. Valja također spomenuti da su ti carski patenti nakon sloma neoapsolutizma smatrani nelegalnima. Zato je Hrvatski sabor 1876. donio novi zakon o zemljišnom rasterećenju, ali je i on zadržao stare zahtjeve bivše feudalne gospode. Zahtijevao je također da bivši podanici moraju za tzv. izvanselišne zemlje sami platiti odštetu bivšoj zemaljskoj (feudalnoj) gospodi.

Za »oslobođene« seljake osobito su bili bolni česti i dugotrajni procesi segregacije i komasacije. Radi se o pravnom razgraničenju izvanselišnih zemalja, zajedničkih šuma i pašnjaka, te ponovnoj reorganizaciji, odnosno zaokruživanju razbacanih zemljišta radi lakše obrade i korištenja. Da bi se bolje uočila složenost te problemati-

ke, valja prije svaga naglasiti da su bivši podanici i prije 1848. uživali u izvanselišnim i alodijalnim šumama, dakle šumama koje nisu bile vezane feudalnim pravom, te su imali pravo drvarenja, tj. uzimanja drva za loženje i građu, i pravo ispaše na pašnjacima. Prema spomenutim privremenim zakonima iz 1853. i 1857. godine, ta su prava ostala seljacima, ali su mogli postati vlasnicima zemlje tek otkupom davanja. No budući da je gospoda često otimala seljacima pravo korištenja šuma i paša, te onemogućavala da uzimaju drvo potrebno za ogrjev i građu, dugotrajne i mučne borbe, te sudske parnice u vezi s tim pitanjima, obilježavaju klasnu borbu na selu, koja nije bila dovršena ni do sloma Monarhije 1918. godine. Za ilustraciju te problematike navodim neke činjenice.

Stanovnici porezne općine Zaprešić, bivši podanici novodvorskog vlastelinstva, započeli su već 1850. godine sudbeni spor s grofom Aleksandrom Erdödyem, vlasnikom istog vlastelinstva, jer im je osporavano neograničeno drvarenje, na koje su, na temelju odluke bečkog Ministarstva unutrašnjih poslova, imali pravo. Međutim, nadležni kotarski sud u Brdovcu odbio je zahtjeve seljaka. Doduše, na ponovne molbe seljaka, Namjesničko vijeće u Zagrebu poništilo je odluku kotarskog suda, te zatražilo da se iznova izvrše uvidi i ispitaju zahtjevi seljaka, što su nadležni organi »zaboravili« učiniti. Možda je jedan od razloga i činjenica što je potkraj 1851. godine novodvorsko vlastelinstvo kupio sam ban Josip Jelačić. Međutim, u proljeće 1863. novodvorsko vlastelinstvo prešlo je u nasljedstvo banova brata, grofa Đure Jelačića. Tek tada seljaci ponovno urgiraju svoja prava kod Namjesničkog vijeća u Zagrebu, ali ono 16. ožujka 1865. godine odbija njihove zahtjeve! Bivši podanici iz Zaprešića podnijeli su tada žalbu samoj Hrvatsko-slavonskoj Dvorskoj kancelariji u Beču, ali su im i tu odbijeni zahtjevi s obrazloženjem da treba najprije utvrditi gospodarsku osnovu, kako to zahtijeva novi šumski zakon, a tek tada utvrditi pravo pripadnosti. No takva daljnja urgiranja nisu više bila u ingerenciji bivših podanika.

U bistranskoj šumi imali su pravo drvarenja bivši podanici vlastelinstva Bistre i Jakovlja. Velika skupština zagrebačke županije potvrdila je 20. studenoga 1862. tzv. **Naputak** kojim se regulira pravo korištenja šume u bistranskoj gori prije segregacije. Prema Naputku, svaki seljak ili vlasnik jednog selišta imao je pravo tijekom svake kalendarske godine uzeti iz šume 15 hvati drva za loženje. S obzirom na to je li posjedovao više ili manje od jednog selišta, imao je pravo na više ili manje drva. Da bi se spriječile eventualne krađe ili kakve druge nepravilnosti, po dogovoru suvlasnika (vlastelina) i bivših podložnika postavljen je nadglednik šume. Bio je to poštar u Bistri Nikola Švarc. Međutim, stanovnici Bistre žale se već 29. studenoga 1868. zagrebačkom velikom županu Mirku Bogoviću, »jer poštar Švarc stoji u vezi s gospoštijom i pušta njihove pepeljare da bezobzirno haračе i krče šumu, te drvo prodaju prekupcima«. Međutim, Švarc je smijenjen tek u srpnju 1871.

Deset godina poslije, tj. 5. srpnja 1881, seljaci iz Bistre podnijeli su novu tužbu. Tadašnji šumar Muhvić i lugar Prosenik, »koji na goru paziti bi morali, sami krive cedulje izdavaju (...) pače i sami derva prodaju (...) sa pustošiteljima se družiju, šnjimi piju, pa zato od njih jaja, piliče, maslo i ostalo dobivaju (...) i tako pod nijednim šumarom haračenje i pustošenje gore tako mah nije preuzimalo (...) i ako isti još samo jednu godinu za šumara ostane u vremenu segregacije gore, osim gola zemljišta ništa za dijeliti ne bude«. Osim toga, »nieki inostranac imenom Mihelić u sredini gore se nastanio, i tamo si stan i tvornicu za pilu načinio (...) k tomu od tatov, koji u gori bez dozvole drva sijeku, za lahku cienu kupuje (...)«. Ni ova pritužba nije dala rezultata, jer domalo seljaci podnose novu tužbu.

Barun Levin Rauch, bivši načelnik općine Brdovec, vlasnik imanja Lužnica, Pušća i Kupljenovo, te uskoro i hrvatski ban, pokrenuo je 10. studenoga 1867. godine sudsku parnicu protiv bivših podanika, sada stanovnika urbarijalne općine Pušća, »zbog izvedenja zakonitog otcjepljenja Pašnjaka i uređenja šumskih užitaka, tražeći odštetu za pretične zemlje i povratak osvojbina«. Raspravi koja je održana 13. siječnja 1868. prisustvovali su i novodvorski vlastelin Đuro Jelačić; vlastelin dobra

Laduč i Vukovo Selo dr. Vladimir Vranjican; suvlasnik imanja Pušća Celestina Krajačić; Mijo Horvat, suvlasnik dobra Kupljenovo; Mirko Josipović, vlastelin dobra Kupljenovo, i drugi. Svi su oni izjavili da se sa »tužiteljem«, tj. barunom Rauchom, »budući da imaju jedne te iste interese potpuno slažu«. Međutim, proces protiv tih seljaka kojima se kasnije pridružuju i nasljednici pojedinih vlastelinstava, primjerice dr. Gejza barun Rauch, Makso Mayer i drugi, trajao je zbog mnoštva sličnih predmeta punih 40 godina! Tek 8. srpnja 1908. donio je nadležni urbarijalni sud u Zagrebu kompromisnu odluku: odobrio je seljacima pravo na pašu, ali im je odbio pravo drvarenja. Presudu je odobrio i sam Banski stol u Zagrebu, ali njome nisu bili zadovoljni ni tužitelji ni bivši podložnici urbarijalne općine Pušća. Zato su obje strane podnijele žalbu Stolu sedmorice u Zagrebu. Ali je Stol sedmorice 11. ožujka 1909. potvrdio presudu Banskog stola, na koju se nezadovoljne strane nisu imale pravo žaliti. – Dakako, nemoguće je ovdje nabrojiti sve primjere dramatske borbe seljaka protiv svjetovne i crkvene gospode za zemlju i njeno korištenje. Zato umjesto zaključka navedimo još samo jedan primjer. Već spomenuti seljaci iz Bistre, kojima se pridružuju i stanovnici Poljanice, u sporu oko zemlje koji su vodili sa bistranskom župom, i koji se odugovlačio punih 12 godina, digli su 1872. pravi narodni ustanak. Na stupu kraj jednog vinograda istakli su crvenu zastavu na znak »da će se boj voditi proti predaji, te silom otvrnuti (...)«. A na kotarske suce, koji su imali obaviti uviđaj, jer nisu imali u njih povjerenja, bacali su kamenje.

Nakon ukidanja feudalizma veći dio stanovništva i dalje je bio zaposlen na pojedinim vlastelinstvima. Potkraj druge polovice 19. stoljeća među najvećim veleposjednicima današnje općine Zaprešić ističu se barun Levin Rauch sa gotovo 3.400 ha površine (Bistra, Lužnica, Pušća), koje je naslijedio barun dr. Rauch Gejza, zatim grof Đuro Jelačić sa 2.000 ha (najvećim dijelom Novi Dvori), Marija Carion sa 960 ha u Bistri, barun Vladimir Vranjican sa 570 ha u Laduču, Theodor bar. Dumreicher sa 400 ha u Januševcu. Ostala vlastelinstva, uključujući i pojedine crkvene župe, kretala su se od 100 do najviše 350 ha. Osim toga, vlastelinstva nisu činila cjelovita područja, nego su bila razmještena u više katastralnih općina. Međutim, nakon ukidanja feudalnih odnosa, samovoljan postupak vlastele prema brojnoj posluzi nije više bio dopušten. Osim toga, »služinčad« se, prema izjavi nekih vlastelina, počela odupirati. Nerijetko se vlastelini žale na »neopisivu neobuzdanost« posluge. Ona, kako kažu, može sada svaki čas napustiti vlastelinstvo, i to bez otkaza, i za najmanji ukor. Zato su zahtijevali da se i za njih reguliraju kazne! U Hrvatskoj je u tu svrhu, već 11. srpnja 1853. godine, proglašen tzv. »Služinski red za ladanje« kojim se »služinče« prepušta vlasti gospodara. Prema tom »redu«, gospodar se, doduše, morao držati uvjeta koji su postavljeni pri sklapanju ugovora (otkazni rokovi, način plaćanja), a podlijegao je i određenoj kontroli općinskog načelnika, osobito u slučaju zlostavljanja posluge. Ali je gospodar i dalje imao pravo prisiliti poslugu da radi i one poslove za koje nije najmljena. Osim toga, gospodar pazi kamo sluga ide, s kime se druži i tko k njemu dolazi. Slobodan je zabraniti sluzi da troši prekomjerno »njegovu stališu na haljine i zabave«. Posumnja li na krađu, imao je pravo pregledavati osobne stvari posluge. Ako sluga boluje, makar i bez svoje krivnje, duže od četiri tjedna, gospodar ga je mogao otpustiti. Štoviše, spomenuti je »red«, osim novčanih globa, dopuštao gospodaru »tjelesno kažnjavanje« sluge »umjerenim i zdravlju služinčeta neškodljivim načinom«. Propis je važio za muškarce i žene, a mogao se primijeniti ako je liječnik utvrdio da kazna nije štetna za zdravlje. Međutim, znamo da je liječnika tada bilo vrlo malo. Sluga također nije smio pobjeći, a ako je pobjegao, gospodar je imao pravo dovesti ga natrag i tražiti od njega naknadu.

Kao što smo spomenuli, oko devet desetina tadašnjeg stanovništva bili su seljaci, što znači da je osnovna privredna grana na području općine bila poljoprivreda, i to ratarstvo i vinogradarstvo te voćarstvo, stočarstvo je bilo nešto slabije razvijeno, a peradarstvo je živnulo potkraj stoljeća. Trećinu obradivih površina činile su oranice,

živio bijedno. Spomenuta agrarna kriza zahvatila je sve evropske zemlje, pogađala je i velika vlastelinstva, ali su ona lakše odolijevala nego sitni seljački posjedi i zadruge. Zbog poremećaja na tržištima cijene domaćem kukurzu pale su sa 7,70 for. po MC 1873. godine na 4,3 for. 1895. godine. Cijene domaće pšenice sa 15,80 for. po MC pale su na 5,7 for. 1895. godine. Cijene raži sa 12,90 for. po MC 1873. pale su na 4,40 for. po MC 1894. godine.

Druga glavna kultura bila je vinova loza. Međutim, već 1886. godine zagorske je vinograde zahvatila filoksera, a među zaraženim područjima spominje se Brdovec. Filoksera se, nažalost, širila tako strahovito da su suvremeni izvještaji zabilježili da »loza gine kao da vatra gori«. Koliki su to bili gubici za već ionako ugroženo seljaštvo, neka pokažu i ove brojke: 1885. godine prosječni prihod vina u Zagorju kretao se od 10 do 20 hl po jutru, a 1890. od samo 2 do najviše 5 hl po jutru! Istina, seljaci i drugi vlasnici vinograda pokušavali su spašavati svoje vinograde pomoću sumpornog ugljika ili američkom lozom kao podlogom za direktni prirod. Radilo se ustvari o svojevrsnom eksperimentiranju, pri čemu se američki trs uzimao kao podloga na koju se domaće vrste oplemenjuju u nadi da će se tako vinograd regenerirati. Jedan od najvećih takvih »amerikanskih loznjaka« bio je upravo u Šenkovcu, iz kojega je samo između 1889. i 1891. razdijeljeno više od 100.000 reznjaka za buduće podloge na koje se cijepila domaća loza. U idućih deset godina regeneracija vinograda uglavnom je provedena, ali je na uspjeh svakog eksperimentiranja trebalo čekati više od deset godina. U godinama prije I. svjetskog rata, uz još nesavladivu filokseru, često se pojavljivala i peronospora, kojoj su osobito pogodovale česte kiše i vlaga. Za unapređenje poljoprivrede osnovano je 1912. godine u Šenkovcu Gospodarsko društvo. Predsjednik Društva bio je Marko Šmidt, potpredsjednik Pavao Jakovina, tajnik i blagajnik Ivan Jurčec. Sljedeće godine osnovano je Gospodarsko društvo u Pušći. Predsjednik Društva bio je Josip Cirkveni, potpredsjednik Ivan Krčelić, tajnik i blagajnik Mijo Breger. Međutim, i ova su društva zbog izbijanja I. svjetskog rata zabranjena.

Među ostalim zanimanjima na području današnje općine Zaprešić treba svakako spomenuti trgovce i obrtnike. Najbrojniji su obrtnici mlinari, zatim kovači i zidari. Neki od njih također su sudjelovali na već spomenutoj Gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1864. godine. Među njima se ističe Ivan Bratko, stolar iz Brdovca, koji je izložio toaletni stol, Martin Koch iz Gornje Bistre izložio je ručni mlin i dva čistila, Petar Jakopinac iz Luke izložio je zavrtač (služio za premještanje drvenih zgrada). Među mlinarima ističu se potkraj stoljeća Mirko Matas iz Trstenika te Mijo Horvat, vlasnik mlina u Kupljenovu. Trgovaca, osobito sitnijih, bilo je gotovo u svakom većem selu, a među imućnijim ističu se potkraj stoljeća Adolf Friedman u Laduču, Mavro Friedman u Zaprešiću, Henrietta Kohn u Brdovcu, Jakov Leitner, također u Zaprešiću, Jakov Salcer u Pušći i drugi.

Radi oporavka mjesne privrede i zbog općeg nedostatka novca osnovana je već potkraj 1873. godine u Brdovcu veresijska zadruga pod nazivom »Predujmiona u Brdovcu«. Za razliku od štedionica, veresijske su zadruge zasnivane na temelju poslovnih (financijskih) udjela pojedinih članova, a ne dionica. Dakako, pojedini je član mogao biti i vlasnik više poslovnih udjela. Prema Pravilima brdovečke predujmionice, jedan poslovni udjel je 30 forinti, a članovi ga mogu isplatiti ili odmah ili u tromjesečnim ratama od 2,50 forinti. Tko nije mogao redovito plaćati određene financijske rate, isključen je iz članstva, s tim da mu se nakon zaključnih računa tekuće poslovne godine vrati uplaćeni dio. Potkraj 1876. godine brdovečka je veresijska zadruga imala 67 članova, potkraj 1877. samo 71 člana sa 80 poslovnih udjela. Istovremeno je prosječna vrijednost jednog poslovnog udjela iznosila 1,12 forinti. U svrhu hipotekarnih i drugih zajmova, brdovačka je veresijska zadruga dala svojim članovima tijekom 1876. godine 1.709 forinti, 1880. godine 2.166 forinti, a 1890. godine 2.568 forinti. Tijekom 1911. godine osnovana je u Zaprešiću Hrvatska pučka štedionica d. d. sa dioničkom glavnicom od 100.000 kruna. Potkraj 1913. godine šte-

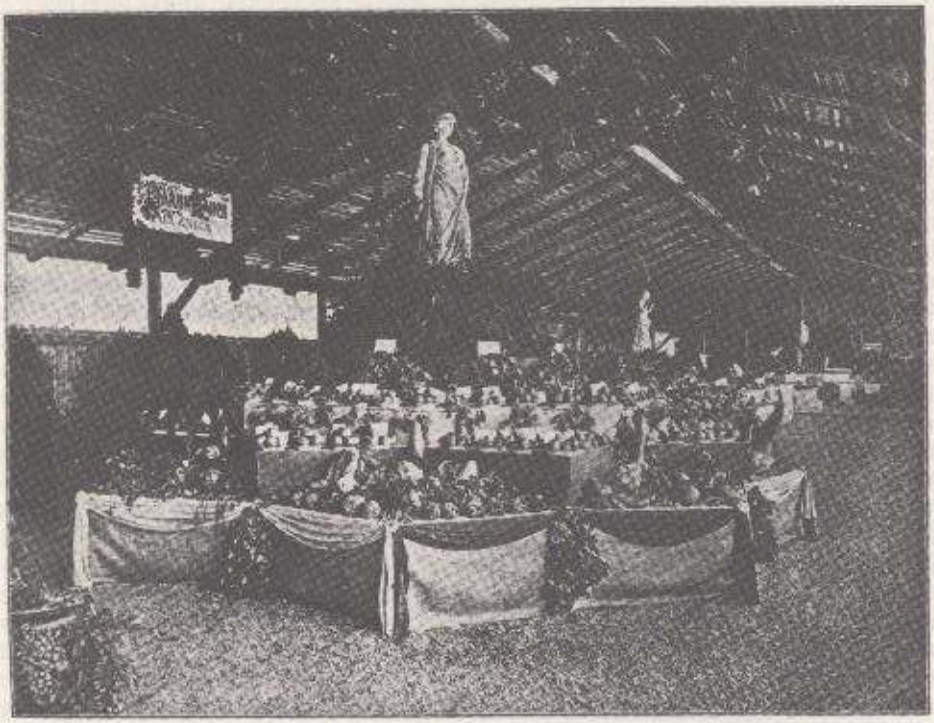

Izložba voća i povrća sa lužničkog vlastelinstva na Gospodarsko-šumarskoj izložbi u Zagrebu 1891. godine

oko 15 posto livade, oko 5 posto pašnjaci, a neproduktivnog (neobrađenog) tla bilo je samo oko 5 posto. Najzastupljenija kultura na tadašnjim oranicama bio je kukuruz, koji je ujedno i osnovna hrana. Kukuruzom je bilo zasijano gotovo 45 posto svih oranica, a ostale su žitarice, među kojima su najzastupljenije ječam i raž, zapremale u prosjeku oko 25 posto oranica. Sljedeće najzastupljenije kulture su krumpir i zelje (krumpir u prosjeku 10 posto oranica, zelje oko 3 posto). Lan i konoplja zapremali su oko 3 posto površine, a oko 2,50 posto bilo je zasijano stočnom hranom (uglavnom djetelinom). Voćnjaci su zapremali oko 3,5 posto površine, dok je zemlje na ugaru bilo premalo, u prosjeku između 1 i 2 posto. Valja također spomenuti da je bilo i imućnijih seljaka. Neki od njih izložili su svoje kulture već na Prvoj dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoj gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1864. godine. Matija Bertić, Đuro Dobronić, Franjo Köpper, Ivan Maren, svi iz Luke, izložili su kukuruz, grah i ječam; Stjepan Belušić iz Bistre izložio je također poljoprivredne proizvode, a Đuro Kecerin – pijetla i kokoš. Nekoliko seljaka izložilo je kvalitetne vrste vina: Jakov Cerovski iz Bistre, Pavao Sturlić i Stjepan Zagajski iz Trstenika i drugi. Na izložbi su sudjelovale i žene – Kata Lektorac i Marija Lektorac, obje iz Luke, izložile su dječju košulju i žensko posavsko odijelo. Ipak, u cijelini, poljodjelstvo je, i to prema službenim i suvremenim izvještajima, ostalo još »na niskom stepenu«. Sve do sloma Monarhije, zbog »nedovoljnog obrađivanja, mršavog gnojenja, slabe njege tla i plodina ... produktivna snaga zemlje stoji u nerazmjerju« s ostalim naprednijim zemljama Evrope. Ako uz to spomenemo »teško podnašanje javnih tereta«, tj. izravnih i neizravnih poreza, među kojima su seljacima bile najodvratnije »potrošarine« na piće i meso, zatim česte nerodice te stalni pad cijena agrarnih proizvoda, osobito u godinam agrarne krize (1873-1895), te loše prometnice, onda je očito da je tadašnji seljak u većini slučajeva

dionica je imala 25.474 krune štednih uloga. Istovremeno, čisti dobitak u odnosu na dioničku glavnicu iznosi samo 8,4 posto. Usporedimo li ovaj iskaz s prosjekom čistog dobitka u ostalim štedionicama u zemlji, koji tada iznosi 15,8 posto, može se zaključiti da njeno poslovanje nije bilo osobito aktivno.

Kao što smo spomenuli, u Savskom Marofu od 1877. godine posluje tvornica žeste i pjenice, registrirana pod službenim nazivom »Baruna Dumreichera tvornica i rafinerija špirita i pjenice u Marofu«. Zanimljivo je da je slavni bečki kirurg dr. J.H. Dumreicher saznao za vlastelinstvo Januševec zahvaljujući poznanstvu s grofom Mavrom Ottenfelsom, koji je bio u rodbinskim vezama s grofovima Kulmer, prijašnjim vlasnicima vlastelinstva. Na kupnju poljoprivrednog vlastelinstva (za 81.000 forinti) kao i gradnju tvornice, Dumreicher se odlučio vjerojatno zbog povoljnih klimatskih i ekonomskih uvjeta. Da bi došao do što jeftinije agrarne sirovine, odnosno do što većih količina kukuruza, ječma i raži, potrebnih za proizvodnju kvasca i špirita, dao se najprije na uzorno uređenje gospodarstva. Budući da su proizvodnja i plasmani robe odlično napredovali, Dumreicherov sin Teodor, koji je od samog početka vodio tvornicu, kupio je uskoro još veće poljoprivredno vlastelinstvo Kerestinec sa 1.114 ha površine. Međutim, Teodor je umro 1893. godine, a njegov mladi brat Oskar, nasljednik u vođenju tvornice, inače docent na Visokoj tehničkoj školi u Beču, umro je već 1897. Upravu tvornice preuzeo je sada najstariji brat Armad, član carevinskog vijeća i poznati reformator austrijskih stručnih škola. Kako on nije imao volje ni interesa za vođenje tvornice, dao ju je 1900. godine u zakup poznatom zagrebačkom veletrgovcu Maksi Mayeru, koji je uskoro i kupuje.

Prvotni prostor tvornice nije bio velik. Radilo se najprije o manjoj pecari, zatim su postupno sagrađene potrebne zgrade i pomoćne radionice. Kasnije je nabavljen veći parni kotao od bečke tvrtke S. Fasckhea i ostali potrebni inventar. Potkraj 1890. godine tvornica je već raspolagala sa 4 parna kotla (3 x 30 KS; 1 x 25 KS), 3 parna stroja (po 10 i po 12 KS) i drugim potrebnim inventarom. Osim toga, Makso Mayer je između tvornice i željezničke postaje u Savskom Marofu sagradio željeznicu na konjsku vuču, dugu 1.860 metara sa širinom tračnica od 134,5 cm. To je uvelike olakšalo prijevoz uvoznih sirovina (žitarica i trebničkog ugljena) te izvoz gotove robe (kvasac, špirit). Početni kapacitet tvornice nije bio velik. Prosječno se godišnje proizvodilo oko 300 MC kvasca i 900 hl špirita. U tvornici je radilo 30 radnika. Međutim, već potkraj 1881. godine u tvornici je proizvedeno 1.122,30 MC kvasca, 2.104,40 hl špirita te zaposlena 33 radnika i 5 činovnika (tehničko-komercijalnog osoblja). Pet godina poslije, tj. 1886. u tvornici je proizvedeno 2.033 MC kvasca, 3.348,54 hl špirita, te zaposlen 61 radnik i 6 činovnika. Ukupna vrijednost proizvedene robe bila je 168.210 forinti. Potkraj 1890. godine proizvodnja je još više porasla – 2.507,77 MC kvasca i 4.548, 81 hl špirita. Bio je 71 radnik te 8 tehničara i komercijalista. Oko trećine zaposlenih radnika i činovnika bili su stranci (većinom Austrijanci), ali se potkraj stoljeća njihov udio postupno smanjuje. Usporedimo li spomenute podatke, vidjet ćemo da je prosječno povećanje proizvodnje između 1880. i 1890. godine 192,22 MC kvasca ili 24,45 posto godišnje, a špirita 314,30 hl ili 19,56 posto godišnje. Istovremeno, prosječna je stopa zaposlenosti samo 4 radnika ili nešto više od 8 posto godišnje, što znači da je sve veća produktivnost, koja se, uz manje oscilacije, održala sve do izbijanja I. svjetskog rata. Prosječna se godišnja plaća radnika kretala oko 600 forinti godišnje (ili 50 forinti mjesečno). Drugi podaci o socijalno-ekonomskom položaju radnika nisu zasad poznati. Ipak, valja reći da je tvornica vrlo rano imala svoga liječnika te bila član Okružne bolesničke blagajne za kotar Zagreb u Zagrebu. Među najstarijim liječnicima prije 1900. godine spominje se dr. Josip Jurjević pl. (1897-1905), zatim dr. Bogumil Janzon (1906-1910), Vladimir Flogel (1911-1913), koji je ujedno i liječnik općine Zaprešić, Vladimir Pavlaković (1914) te Franjo Sluga (1915-1918). Valja također kazati da je tvornica u Savskom Marofu, prema intenzitetu proizvodnje, načinu opreme i broju zaposlenih spadala među najveće i najmoder-

nije u zemlji. Potkraj 1902. zapošljavala je više od 100 radnika. Tvornica s tolikim brojem radnika između 1900. i 1910. godine bilo je tada u Hrvatskoj nešto više od 0,20 posto. Osim toga, proizvedena roba bila je tek manjim dijelom namijenjena za domaće potrebe. Potkraj stoljeća u Hrvatskoj i Slaviniji prodano je 43,80 posto ukupno proizvedenog kvasca i 47 posto špirita. Preostalih 56,20 posto kvasca prodano je u Madžarskoj (10,60 posto), Kranjskoj (12,70), Primorju i Trstu (10,20), Štajerskoj (6,20), ostalim austrijskim zemljma (10,10) te Bosni (5,90) i Italiji (0,40). Preostalih 52,30 posto špirita prodano je najvećim dijelom u Primorju i Trstu (20,80 posto), zatim Kranjskoj (6,50), Madžarskoj (2,50), Austriji (6,80) i Bosni (3,10). Svježe meso i tovljena goveda izvozila su se uglavnom u Švicarsku i Njemačku. Izvjesne promjene nastale su poslije 1900. godine. Vjerojatno zbog visokih željezničkih tarifa, tvornica oko 70 posto proizvedenog kvasca i špirita prodaje u Hrvatskoj i Slavoniji, a preostale tri desetine u ostalim zemljama.

Manji broj radnika bio je zaposlen u pilanama na pojedinim vlastelinstvima. Između većih pilana na području današnje općine Zaprešić spominju se pilana baruna Raucha u Lužnici i pilana Hermana pl. Neuberga u Gornjoj Bistri. Ova potonja imala je također željeznicu na konjski pogon dugačku 2.500 metara i široku 60 cm.

Loše stanje cesta i nedostatak željezničkih pruga uvelike su otežavali razvitak domaće privrede. Gradnja željeznica u Hrvatskoj počela je tek sredinom druge polovice 19. stoljeća, i to posredstvom stranog kapitala i u službi njegovih interesa. Zato nije slučajno što je već prva željeznička pruga u Hrvatskoj (Zidani Most-Zaprešić-Zagreb-Sisak), koja je puštena u promet 1. listopada 1862. godine, uvozom strane robe sve više štetila domaćoj trgovini i obrtu. Nakon sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine, madžarska vlada sustavno gradi željeznice za svoj interes. Umjesto linija istok-zapad i obratno, koje bi Hrvatskoj mnogo više odgovarale, ona već 1870. gradi prugu Gyékényes-Koprivnica-Zagreb, te 1873. Zagreb-Karlovac-Rijeka. Dovršenjem pruge Pešta-Zagreb-Rijeka, madžarska je vlada napokon postigla svoj dugo željeni cilj: učiniti Rijeku svojom izvozno-uvoznom lukom. Na gradnji željezničke pruge koja bi zadovoljavala potrebe sjeverozapadne Hrvatske, osobito siromašnog Zagorja, Hrvatski je sabor uzaludno inzistirao već od 1872. godine. Tek zagorski vlastelin Mirko pl. Josipović uspio je dobiti koncesiju za gradnju »čakovečko-zagrebačke«, tj. zagorske željeznice mjesnog interesa. Intenzivna gradnja pruge kojom je rukovodilo Društvo Južne željeznice sa sjedištem u Szombathelyu (Subotište), započela je 1885. godine, a isprva je omogućavala zagorskom stanovništvu izvjesne zarade – težačke nadnice koje su u prosjeku iznosile oko 1 forintu. Službeno otvorenje zagorske pruge bilo je 4. rujna 1886. godine, ali je ubrzo splasnulo narodno oduševljenje. Sve do sloma Monarhije 1918. godine vlak je za transport bio preskup i suviše spor. Uz to, nije imao dovoljno kola, a nepovoljan mu je bio vozni red. Visoke prevozne tarife onemogućavale su seljacima izvoz poljoprivrednih kultura. Te tafire, jednako kao i teško »podnošenje javnih tereta«, tj. poreza, bili su osnovni uzroci nazadovanja domaće privrede. Zagorska perad, osobito purani, a i voće, osobito svježe grožđe, te šljive i jabuke, bili su tražena roba u Engleskoj i Austriji, ali je skup željeznički prijevoz otežavao svaki pristup na inozemno tržište. Na početku stoljeća plaćalo se za 100 kg brzovozne pošiljke voća iz Zagreba u Beč 689 filira, a iz Novog Sada u Beč 347 filira! Iz Arada u Beč plaćalo se 492 filira, a iz Vršca u Beč 644 filira! Ili za 5.000 kg svježeg voća iz Novog Sada do Hamburga plaćalo se 342 filira, a za istu pošiljku iz Zagreba 800 do 900 filira! Na visoke tarife tuže se i drugi slojevi društva. Tako je 1906. godine Ugljansko društvo u Ivancu izjavilo: »Procvat našeg poduzeća sprečavaju odviše visoke tarifalne stavke kod južnih i državnih željeznica koje proizvod veoma poskupljuju. (...) To je upravo bitan razlog što naš ugljen ne može da zauzme na zagrebačkom tržištu položaj koji mu pripada.« Na visoke željezničke tarife tužili su se i trgovci, obrtnici, poduzetnici. Tvornica glinene i šamotne robe »Zagorka« u Bedekovčini zbog preskupih tarifa nije mogla odolijevati utak-

mici iz Češke, Moravske, Njemačke i, dakako, Madžarske – ni u zemlji a kamoli u inozemstvu.

Na zagorskoj željeznici, toj »žili kucavici« siromašnog i prometnog Zagorja, također je zanemarivano održavanje pruge i kolodvora, osobito čekaonica, skladišta i tračnica. Građani Varaždina urgirali su niz godina da se spomenuti nedostaci uklone (1894-1903). Na kolodvoru u Vel. Trgovišću, s kojega, osobito u ljetnoj sezoni, običava putovati pojedinim vlakovima više od 500 osoba, bila je uređena samo jedna mala čekaonica od samo 20 četvornih metara za putnike sviju razreda. Pa kad se još uzme u obzir da se u istoj prostoriji izdaju vozne karte i obavlja promet prtljage, jasno je da je bilo prijeko potebno širenje kolodvora.

Uz privredno slabljenje zemlje, na željeznicama se na sasvim specifičan način provodila i nasilna madžarizacija. Protivno kakvom-takvom Nagodbenom zakonu, na željeznicama u Hrvatskoj nasilno se viju madžarske zastave, uvode madžarski natpisi te u cjelokupni poslovni i putnički promet madžarski jezik i madžarski činovnici. Glavari postaja na zagorskoj pruzi kao i na njenim pobočnim linijama Zabok-Krapina te Varaždin-Golubovec listom su Madžari. Jedan od rijetkih izuzetaka je upravo kolodvor u Zaprešiću. Potkraj stoljeća bio je glavar postaje u Zaprešiću Martin Bakić (1894-1899), zatim Franjo Meschar (1899-1903), te Zvonimir Krčelić, koji je bio nadrevident i glavar postaje (1904-1911). Ali nakon njega bio je pristav i glavar postaje u Zaprešiću Ferdo Kousz (1912) te Emil Kornfeld (1913-1918). Također su poznati slučajevi da građani, osobito studenti, odbijaju željezničke karte štampane madžarskim jezikom, štoviše, zahtijevaju od prometnih činovnika da s njima govore hrvatski. Zbog toga je znalo biti i fizičkih obračuna.

Široki slojevi seljaka također se nisu mirili s takvom situacijom. Borba protiv madžarskog jezika na željeznici kao i borba protiv madžarskih zastava bila je sasvim specifično područje na kojem je narod izražavao svoja politička nezadovoljstva i neslaganja s postojećim stanjem. Tako, naprimjer, kada je 11. travnja 1903. osvanula na kolodvoru velika madžarska zastava u povodu proslave madžarske ustavnosti, seljaci su je odmah silom skinuli, polili petrolejem i zapalili. Jednu drugu grupu seljaka, koji su u povodu toga događaja iz Brdovca krenuli u Zaprešić, presjekili su oružnici, sasuli na nju vatru iz pušaka, neke seljake ranili, a seljaka Ivana Pasarića ubili. Krvoproliće u Zaprešiću izazvalo je odmah burne demonstracije u Zagrebu, koje su se uskoro proširile po cijeloj zemlji. Kada je u kolovozu iste 1903. godine opet na kolodvoru u Zaprešiću istaknuta madžarska zastava, i to ovaj put u čast ro-

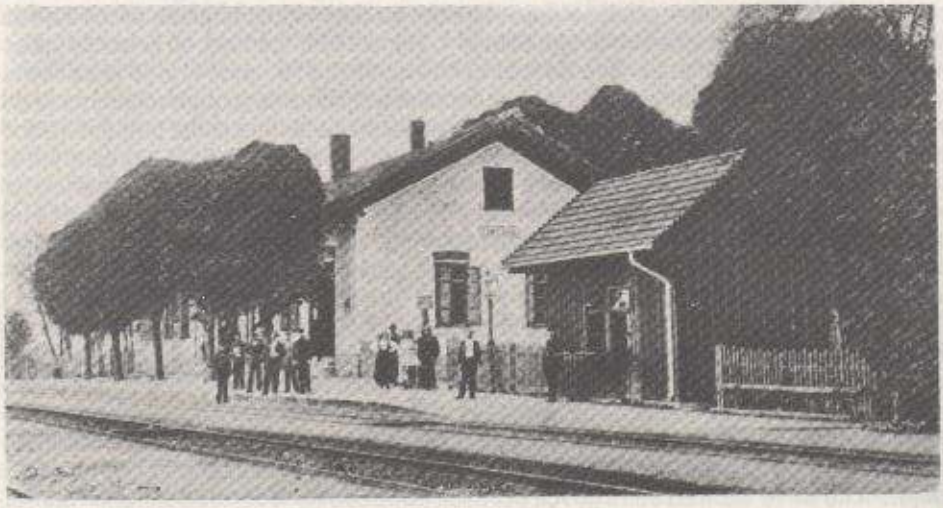

Željeznička stanica u Zaprešiću 1903. godine

đendana cara i kralja Franje Josipa I, seljaci su također odmah požurili da je uklone. U sukobu s oružnicima i ovaj put došlo do krvoprolića. Ubijeni su seljaci Josip Beluhan i Vid Čekulja-Noršić. Međutim, vrhovi Monarhije donijeli su 1907. godine novi zakon, tzv. željezničku pragmatiku. Bio je to antiradnički zakon koji je onemogućavao organizacije i štrajkove željezničara. Uz to je donio i odredbe, prema kojima je madžarski jezik službeni i na željeznicama u Hrvatskoj! Tako su željeznice ostale i nadalje stup madžarizacije te sve do sloma Monarhije služile njenim imperijalističkim interesima.

Na kraju valja reći da sve ovdje spomenute činjenice nesumnjivo svjedoče o sve ubrzanijem procesu prevladavanja feudalnih odnosa. S druge strane, one isto tako svjedoče o postupnom stvaranju određenih uvjeta za kapitalističku privredu, i to sve većim posredstvom stranog kapitala. Budući da se spomenuti procesi provode naredbama »odozgo« koje uskoro prati i nasilna madžarizacija, ali i postupno produbljivanje socijalnih razlika, oni također izazivaju sve dublja nezadovoljstva i otpore širokih narodnih slojeva.

KORIŠTENI IZVORI I LITERATURA

I. **Izvori:**

A) Neobjavljeni:
Zapisnici kotara Zagreb 1850-1918, Historijski arhiv u Zagrebu.

B) Objavljeni:

Izvještaj o stanju javne uprave u zagrebačkoj županiji 1895-1918, Historijski arhiv u Zagrebu.

Izvještaj Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu u godini 1902, Zagreb, 1903.

Izvještaj Trgovačko-obrtničke komore u Zgrebu u godini 1904, Zagreb, 1905.

Izvještaj Trgovačko-obrtničke komore u Zgrebu u godini 1907, Zagreb, 1908.

Korenčić Mirko, Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971, Zagreb, 1979.

Nikolić Nikola, Kronika župe Bistra i Agrarno-ekonomska struktura Bistranske Poljanice, Grada za gospodarsku povijest Hrvatske 14, Zagreb, 1962.

Popis žiteljstva od 31. prosinca 1900. u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji; glavni rezultati po upravnim općinama, Zagreb, 1902.

Popis žiteljstva od 31. XII 1910. u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji; glavni rezultati po upravnim i poreznim općinama, Zagreb, 1913.

Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864. mjeseca kolovoza, rujna i listopada obdržavana u Zagrebu, glavnome gradu trojedne kraljevine, Zagreb, 1864.

Sbornik zakona i naredaba valjanih za Hrvatsku i Slavoniju od godine 1871, kom. III, br. 4.

Statističko izvješće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu 1876-1880, Zagreb, 1882.

Satatističko izvješće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu 1881-1885, Zagreb, 1887.

Statističko izvješće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu 1886-1890, Zagreb, 1893.

Stojisavljević Bogdan, Šuma i paša u borbi sela u Hrvatskoj i Slavoniji poslije 1848, grada za gospodarsku povijest Hrvatske 11, 1961.

Zemaljsko-zakonski i vladni list za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju od god. 1851, kom. XVIII, br. 147.

Zemaljsko-zakonski i vladni list za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju od god. 1852, kom. I, br. 9.

II. **Literatura:**

Despot Miroslava, Industrija i trgovina građanske Hrvatske 1873-1880, Zagreb, 1979.

Gross Mirjana, Počeci moderne Hrvatske, Zagreb, 1986.

Karaman Igor, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Zagreb, 1972.

Krivošić Stjepan, Dumreicherova tvornica šeste i pjenice u Savskom Marofu, Zbornik radova za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU, Zagreb, 1982.

Szabo Agneza, Osnivanje i razvoj novčanih zavoda u civilnoj i vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1846-1880, Historijski zbornik, XXXVIII, Zagreb, 1985.

Šidak-Gross-Karaman-Šepić, Hrvatska povijest 1860-1914, Zagreb, 1968.

Zoričić Milan, Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju, Rad JAZU 125, Zagreb, 1896.

KULTURNO-POVIJESNI SPOMENICI OPĆINE ZAPREŠIĆ

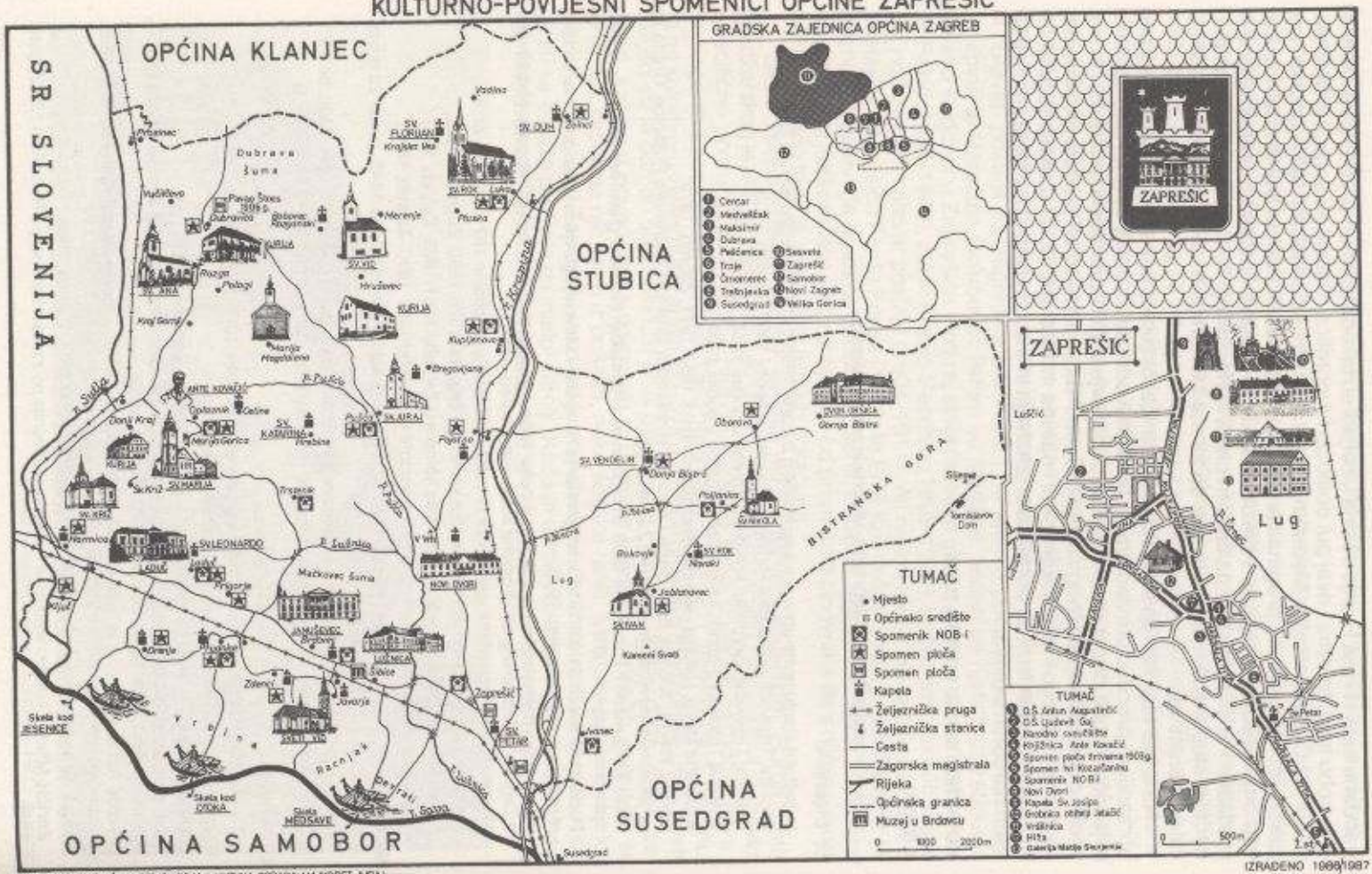

UREDNIK: VINKO IVIĆ – KARTOGRAFSKA I LIKOVNA OBRADA: MAJKOPET-JURAJ

Vesna Vrabec

SPOMENICI STAMBENE ARHITEKTURE S PODRUČJA OPĆINE ZAPREŠIĆ

Kraj između Medvednice, Save i Sutle, područje današnje općine Zaprešić, odavna je naseljen, te obiluje arhitektonskim spomenicima prošlosti. Dvorci pokazuju kontinuitet feudalnog posjeda i feudalnog življenja na ovom području. Intenzivnije naseljavanje bilo je nakon provale Turaka, kada se plemstvo Bosne i osvojenih dijelova Hrvatske povlači sa svojih posjeda i sklanja u mirnija i još neosvojena područja.

Dvorac najčešće nije imao samo ladanjsku već i gospodarsku namjenu; osim stanovanju služio je i privređivanju. U usporedbi sa stambenim i ladanjskim dijelovima dvoračkog kompleksa, gospodarski je dio vrlo prostran, te okoliš dvorca čine, uz park, i polja, a često i skupina gospodarskih zgrada. U samom dvorcu gospodari su stanovali na reprezentativnijem gornjem katu, a prizemlje je služilo u gospodarske svrhe i za stanovanje posluge i namještenika.

Podno Medvednice, u nekad pomno uređenom parku, za koji je sačuvan originalni projekt, stoji dvorac *Gornja Bistra*, po mišljenju stručnjaka i putnika namjernika, najljepši kasnobarokni dvorac Hrvatskog zagorja.

Dao ga je sagraditi podmaršal Krsto Oršić, pripadnik bogate porodice, ovjenčan 1744. godine grofovskom titulom, posjednik i dvorca u Gornjoj Stubici. Materijalna sigurnost vlasnika odrazila se na bogatom i otmjenom izgledu dvorca, »sve je to onako malo prema francuskom uzoru«, kao što kaže Gjuro Szabo u svojim zapisima »Kroz Hrvatsko zagorje«.

Dvorac je jednokatan, ima tri krila, tako da tlocrtna osnova ima oblik slova »U«. Središnje krilo raščlanjeno je s tri rizalita – dva bočna neznatno istaknuta s dvije pro-

Gornja Bistra – sjeverna fasada s glavnim ulazom (snimio T. Dabac)

zorske osi i centralni, troosni, ovalni, jako naglašeni, koji ističe kompozicijsku osovinu dvorca. Nju još više naglašava dugačka, prilazna, grabova aleja.

Ploha glavnog pročelja s petnaest prozorskih osi fino je raščlanjena zidnom plastikom. Vijenac dijeli bočne dijelove pročelne fasade u dva kata. Prizemlje je rusticirano s jednostavnijim prozorskim okvirima, dok je plastika prozorskih polja prvog kata razvedenija i prozore zaključuje istaknutija nadstrešnica, u sredini polukružno završena. Centralni rizalit ističe se svojim isturenim ovalnim oblikom i visinom, tako da njegova masa nadvisuje bočne dijelove i presijeca zonu krovišta te djeluje kao da je troetažan. Njegova zidna plastika također je složenija. Razdjelni vijenac odvaja prizemnu zonu od kata, a na čeonoj površini iznad portala konkavnom krivuljom uspinje se s obje strane i oblikuje portalnu nadstrešnicu podno koje je grb obitelji Oršić i upisana godina izrade – 1773. Sa svake strane lijepog baroknog portala stoji po jedan pilastar i stup. Iznad njih uspinje se sa svake strane gigantski pilastar koji završava lisnato ukrašenim kapitelom. U tom polju, pojačavajući vertikalu, smještena su, jedan nad drugim, dva prozora. Iznad, u polju odvojenom plitkim vijencem, stoje dva uspravljena lava što podržavaju dva topa pod krunom. Cijeli taj čeoni dio završava trokutnim zabatom.

Fasade bočnih krila jednostavne su, ritmizirane samo prozorima. Trinaest prozorskih osi na istočnom i dvanaest na zapadnom. U zapadnom je krilu kapela čiji je prozor širi. Kapela je postavljena okomito na pravac bočnog krila i izlazi iz njegove širine. Simetrično na drugom krilu također je uraden istak te obadva, kao ostaci četvrtog krila, omeđuju dvorište.

S dvorišne strane hodnici se nizom arkadnih otvora otvaraju prema dvorištu. Na srednjem krilu arkade su i u prizemlju i na katu, a bočna su krila otvorena samo u prizemlju.

U unutrašnjem rasporedu dominira središnja eliptoidna dvorana »palača«, koja odgovara centralnom rizalitu. Visinom zahvaća oba kata. Unutrašnjost »palače« bogato je oslikana freskama mitološkog sadržaja. U kupoli, okruženi oblacima, lebde

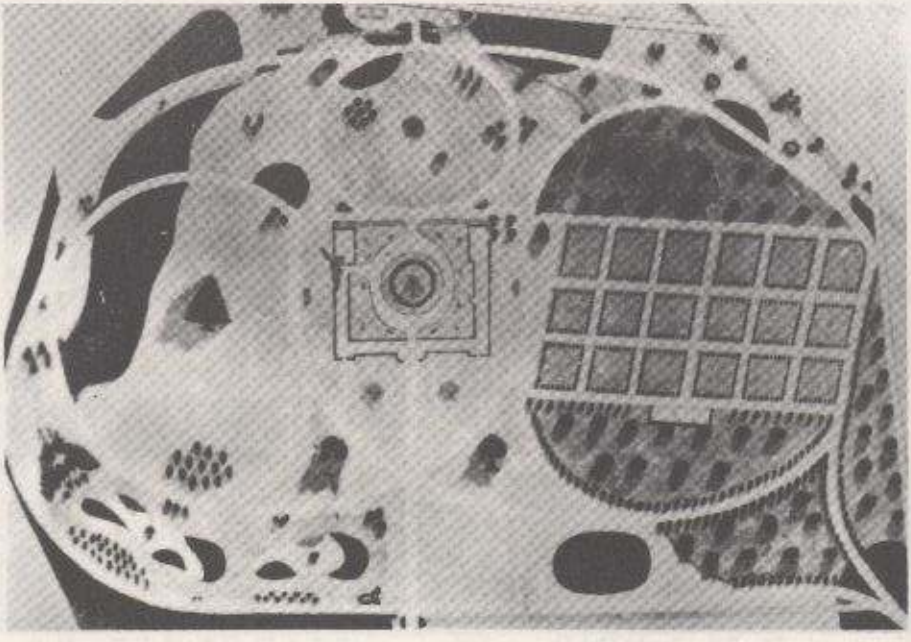

Gornja Bistra – originalni plan dvorca iz 18. stoljeća

Dijana i Apolon. Uokolo su muze i označena godina 1778. U dvorani su i zanimljive bogato rezbarene vratnice.

Zanimljivim iluzionističkim slikama oslikana je još jedna dvorana, vjerojatno kabinet. Na stropu je naslikana alegorijska figura žene u oblacima. Kraj nje je globus, paleta s kistovima i knjiga, a iznad glave joj putto drži lovorov vijenac. U desnoj ruci drži posudu s vatrom, a lijevu pruža Faunu koji s trubljom lebdi do nje. Po zidovima, iza naslikane ograde, vide se muzički instrumenti i geometrijski pribor.

Uz »palaču«, kapela je najvažnija prostorija dvorca. Pravokutnog je tlocrta i završava širokom apsidalnom nišom. Bočni zidovi također imaju nišu, ali nešto pliću. U njih su smještene oltarne menze, a zidovi iznad njih oslikani su iluzionističkom oltarnom arhitekturom. Kapela je ukrašena bogatom rokoko štukaturom naglašena plasticiteta. Ističe se i vrijedan rezbarski rad na ogradi pjevališta i emporama. Prostor kapele zahvaća visinu prizemlja i kata. Kapela ima zaseban ulaz iz dvorišta, jer je služila i okolnom stanovništvu a ne samo vlasnicima dvorca. Na zaglavnom kamenu portala uklesana je 1774. godina, a nad njom je rokajna kartuša s natpisom.

Dvorac je dugo bio u vlasništvu obitelji Oršić, kasnije prelazi u vlasništvo Cariona, a danas je Bolnica za kronične bolesti dječje dobi.

Jedno drugo imanje imalo je burnu prošlost. To je *Lužnica*, smještena uz put između Zaprešića i Brdovca. Prvotno je imanje pripadalo obitelji Čikulini. U 18. stoljeću polovica imanja pripada obitelji Moscon, a pola posjeduje posljednji Čikulini, grof Ivan Franjo. Kasnije Mosconi otkupljuju njegov dio i imanje dobiva Maksimilijana Moscon udana Hyacinthy. Nakon smrti njen muž, podžupan Ivan Hyacinthy, oporučno ostavlja imanje zagrebačkom Kaptolu. Uskoro umire i njegova supruga Maksimilijana, i tada počinju žestoke borbe oko nasljedstva između Kaptola i Maksimilijanine sestre Julijane Sermage. Borbu svoje kume Julijane za nasljedstvo u Anuama je opisao Adam Baltazar Krčelić. Kasnije je dvorac posjedovao Pavao Rauch, djed nagodbenog hrvatskog bana Levina, koji se tu i rodio. Pavao Rauch dvorac je potpuno preuredio, a možda i nanovo sagradio 1791. godine. Ta godina urezana je na rezbarenim vertikalama stepenika glavnog stubišta.

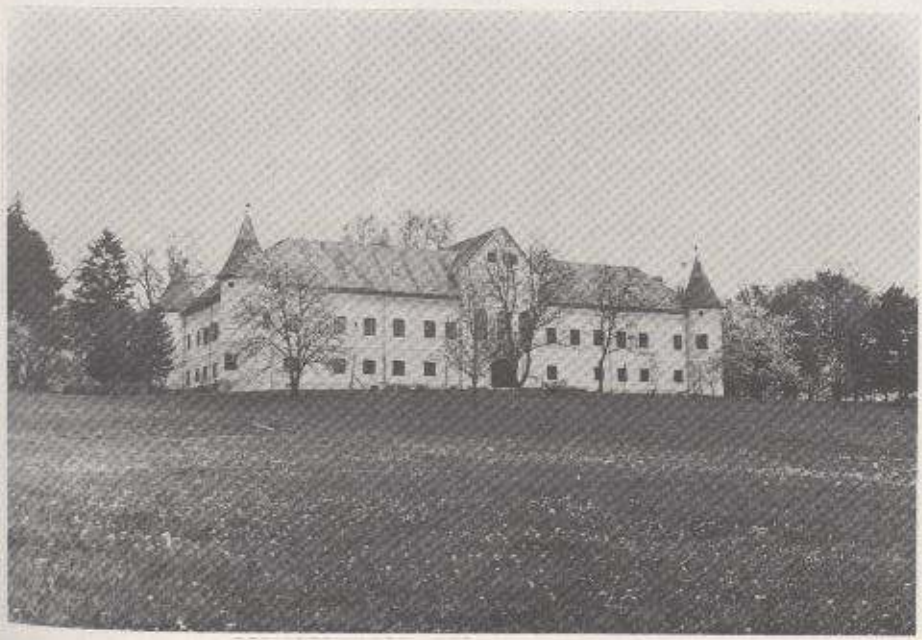

Lužnica – glavno pročelje (snimljeno 1983. godine)

Dvorac je jednokatan, otvorenog tipa, tlocrtno u obliku slova »U«. Srednje krilo istaknuto je rizalitom na kojem je iznad ulaznih vrata prostrani balkon. Dvorac na uglovima ima četiri cilindrične kule. Kule su ostaci renesansne osnove obrambenih burgova. One ovdje više nemaju obrambenu, već dekorativnu funkciju, što često vidimo u dvorcima sjeverne Hrvatske (naprimjer, Oroslavlje i Brezovica...).

S dvorišne strane, u uglovima srednjeg krila, naknadno su, u 19. stoljeću, urađene dvije neuspjele prigradnje neogotičkih karakteristika.

Fasada dvorca plastičano je obrađena. Prizemlje je rusticirano, a na prvom katu u poljima ispod lučno završenih vijenaca natprozornika nalaze se reljefi, poprsja muških i ženskih likova.

Lužnica – centralni rizalit s dvorišne strane (snimljeno 1983. godine)

Na kraju zapadnog krila, u prvom katu, nalazi se dvorska kapela sa sačuvanim baroknim oltarom. Također na prvom katu, u zoni rizalita, nalazi se najvažnija i najveća dvorana dvorca. Prozorima je otvorena i prema jugu i prema dvorišnoj strani. U njoj su četiri ugrađena ormara s lijepo rezbarenim vratima čiji su dovratnici ukrašeni vegetabilnim ukrasima.

Dvorac je okružen prostranim parkom s jezerom, koje je nekad služilo kao ribnjak, a u pozadini dvorca su gospodarske zgrade.

Par kilometara dalje, uz isti put, na blagoj uzvisini nad Savskom dolinom, nalazi se *Januševec*, prekrasni klasicistički dovrac.

Dvorac je 1828. godine dao podići barun Vrkljan, neko vrijeme ministar na dvoru Marije Luise, nadvojvotkinje od Parme, Napoleonove druge žene. Gradio ga je zagrebački arhitekt Bartol Felbinger. Nacrti dvorca s Felbingerovim potpisom nađeni su poslije II. svjetskog rata u Velikom Bukovcu (koji je također gradio Felbinger

Januševec – altana južnog pročelja (snimljeno 1940. godine)

ili njegov sin) i tako su riješene dileme stručnjaka o njegovu autorstvu. Naime, zbog svoje visoke arhitektonske vrijednosti Januševec je pripisivan stranim autorima.

Dvorac je dvokatan, prati kosinu terena te je sa sjeverne strane jednokatan.

Tlocrt je u obliku zatvorene pačetvorine s naglašenom osi sjever – jug. Na sjevernoj strani, gdje je glavni ulaz, izbačen je portik sa četiri stupa koji nose jaki arhitrav i timpan. Južno je pročelje najviše. Vertikalu naglašava izvučena altana s visokim

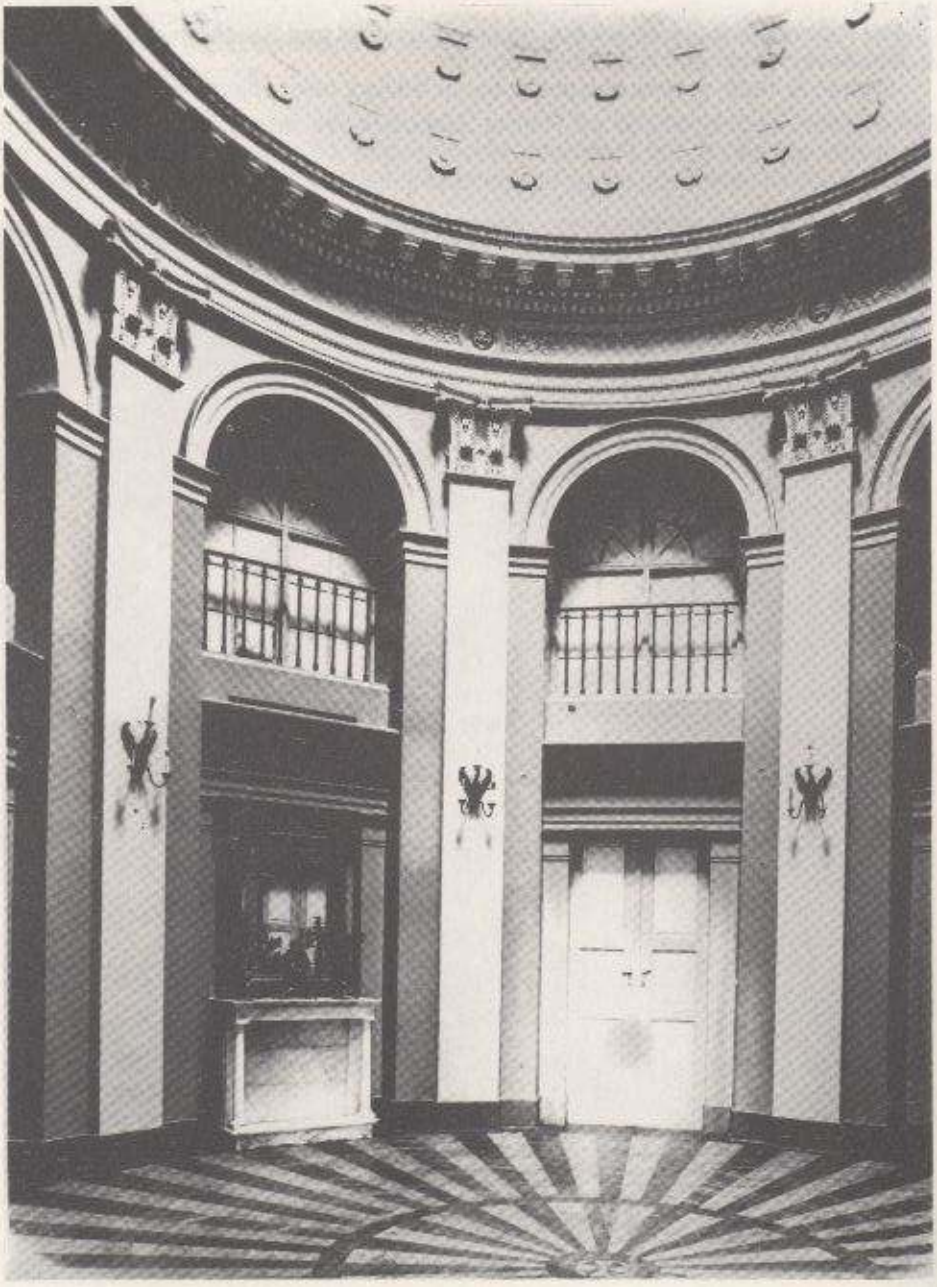

Januševec – rotonda (snimljeno 1940.)

Januševec – sjeverno pročelje (snimljeno 1940.)

stupovima terase u srednjem dijelu, izdignuta nad lučno otvorenim trijemom niskog prizemlja. I ostala dva pročelja raskošne su plastike, naglašenog horizontalnog vijenca. Taj horizontalni dojam, što ga uz vijenac naglašava i niz prozora, prekinut je ubacivanjem središnjeg vertikalnog elementa. Tako na zapadnoj strani srednji dio Felbinger naglašava sa četiri vitka stupa iza kojih uvlači loggiu, a na istočnom pročelju u horizontalni niz prozora umeće dvije grupe po tri pilastra. Stupovi altane i portika, pilastri rotonde i istočnog pročelja imaju korintske kapitele.

U unutrašnjem rasporedu dominira centralna rotonda oko koje su grupirane ostale prostorije. Rotonda zahvaća visinu oba kata i ustvari služi kao komunikacijski hol. Visoka je 11 a široka 8 metara. Prostorija završava kasetiranom kupolom s rozetama, koja leži na kapitelima osam pilastara.

Dvorcu su bile pridružene i gospodarske zgrade, smještene nasuprot sjevernom pročelju. Simetrično je bio postavljen dvojni objekt s uvučenim spojnim krilom, što odgovara nasuprotnom istaknutom portiku dvorca. Zgrade su djelovale otmjeno, iako podređene dvorcu, s pomno razrađenim pročeljima, nadovezujući se na motive pročelja dvorca. U zgradama su bili stanovi vrtlara, mljekara i ostalih radnika, staje, konjušnica i staklenici.

Dvorac je do 1845. godine bio vlasništvo baruna Vrkljana. Zbog prezaduženosti te ga godine prodaje. Kupuje ga Francuz Edgar de Corberon. Januševec je kasnije promijenio mnoge gospodare. Jedno vrijeme posjedovao ga je Laval Nugent, zatim Bečanin dr. Dumreicher, koji je u nedalekom Savskom Marofu podigao tvornicu kvasca i špirita; početkom stoljeća vlasnik je bio tvorničar iz Savskog Marofa Maks Mayer, a prije II. svj. rata posjedovao ga je Manfred Sternberg. Za vrijeme rata u njemu je bila smještena neprijateljska vojska. Pred sam kraj rata 7. svibnja 1945. dvorac je miniran i teško oštećen.

Zavod za zaštitu spomenika kulture započeo je restauraciju dvorca još 1962. godine. Radovi su uskoro bili prekinuti, a nastavljeni tek nedavno. Sada se obnova završava, a nakon završetka radova u njem će biti smještena građa Arhiva Hrvatske.

Nedaleko od Januševca, dalje prema Sutli, u selu *Laduču* nalazi se još jedan dvorac. Posjedovala ga je obitelj Vranyczany, koja ga je dala podići potkraj 19. stoljeća.

Dvorac je jednokatan, okrenut glavnim pročeljem na jug prema dolini Save. Pravokutnog je tlocrta s prigradnjama prema sjeveru, te s dvorišne strane daje dojam trokrilne građevine.

Pročelja su jednostavna, rusticirana, naglašene horizontale istaknutim vijencem što dijeli prizemlje od kata.

Glavno, južno pročelje ima dva ugaona plitka istaka, a u sredini je prizemni trijem, neobično velike površine, s tri luka. Iznad njega je otvorena terasa prvog kata. Ta altana glavna je arhitektonska karakteristika i ukras dvorca.

U unutrašnjosti je prostran hol u prizemlju iz kojeg prema gornjem katu vodi reprezentativno dvokrako stubište.

Stropovi soba prvog kata su oslikani, a sačuvano je nešto inventara iz neostilova, što nam pokazuje način uređenja unutrašnjeg prostora.

Do dvorca vodi aleja drveća. Vrtna plastika koja je ukrašavala, sada već zapuštеni, park dijelom je nestala. Od četiri skulpture, personifikacije godišnjih doba, sačuvane su samo dvije, koje se sada čuvaju u dvorištu Muzeja u Brdovcu.

Laduč – obiteljska fotografija Vranicanijevih s početka 20. stoljeća

U posjedu obitelji Vranyczany dvorac je bio sve do kraja II. svjetskog rata. Od 1947. godine u dvorcu je Dječji dom »Marijan Badel«, a gospodarske zgrade, sada odvojene od dvorca, dane su na korištenje »Agrokombinatu«.

Novi Dvori – glavno pročelje dvorca (snimjeno 1983.)

Uz cestu što od Zaprešića vodi prema Klanjcu i Kumrovcu, na samom izlazu iz Zaprešića, nalazi se dvoračkí kompleks, po posljednjim vlasnicima nazvan Jelačićevi *Novi Dvori*.

Imanje je promijenilo mnoge vlasnike. Prvi se kao vlasnici spominju Zrinski, zatim obitelj Čikulini, vlasnici Susedgrada i nedaleke Lužnice. Posljednji Čikulini umire 1746. godine, a ženidbenim vezama Čikulinijeva imanja nasljeđuje obitelj Sermage. Zatim Novi Dvori prelaze u vlasništvo obitelji Festetić, odnosno Erdödy. U drugoj polovini 19. st. od Aleksandra Erdödya Nove Dvore kupuje ban Josip Jelačić. Upravo on daje iz temelja urediti dvorac koji tada dobiva današnji izgled u neogotičkom stilu. U vlasništvu obitelji Jelačić bili su Novi Dvori sve do 1934. godine, kada umire grofica Ana Jelačić, posljednji potomak obitelji.

Dvorac je jednokatan, vrlo izdužena pravokutna tlocrta. U sredini glavnog pročelja je plitki rizalit sa četiri prozorske osi, čiji se zabat, stepenasto oblikovan, diže iznad dviju centralnih prozorskih osi. U istoj širini dograđena je kasnije altana koja se oslanja na tri zidana stupa.

Podrumski prostor, koji ima karakteristike ranije gradnje sa samog kraja 18. stoljeća, zaprema cijelu dužinu građevine. Nadsvođen je bačvastim svodom sa susvodnicama i pojačan sa šest pojasnica. Dvojaka prostorna i konstrukcijska organizacija prostorija prizemlja ukazuje na različita vremena gradnje. Manji dio prizemlja nadsvođen je s tri bačvaste svodne konstrukcije, poprečno postavljene na smjer pružanja dvorca. Drugi, veći dio prizemlja zauzimaju prostorije s češkim svodovima.

Oko dvorca su gospodarske zgrade vjerojatno iz ranijeg perioda: troetažna zgrada za spremanje plodina, hambar s kukuruznicom, staje. Napose je zanimljiva vršilnica, veliki objekt kružnog tlocrta pokriven šopom – jedino sačuvano zdanje takve vrste u sjevernoj Hrvatskoj. Opis stanja cjelokupnog imanja u 18. st. sačuvan je u zapisu o ostavinskom inventaru nakon smrti grofice Ane Marije, udovice grofa Petra Troilla Sermagea iz 1782. godine. U to vrijeme vršilnica je bila pokrivena šindrom.

U parku iza dvorca, sada potpuno zapuštenom, nalazi se grobnica obitelji Jelačić i kapela sv. Josipa iz 1885. godine, obje građene u neogotičkom stilu.

Kurija u Kraju Donjem (snimljeno 1983.)

Čitav kompleks s park-šumom prilično je zapušten. Novim planom za revitalizaciju Novi Dvori dobivaju turističko-rekreacijsku namjenu, te bi se tako, za buduće generacije, sačuvao ovaj spomenički kompleks.

Osim dvoraca reprezentativnog karaktera podizana su i manja zdanja za stalni boravak – kurije. To su manje jednokatne zgrade, obično pačetvorinasta tlocrta. Pripadale su nižem plemstvu, ili ih je podizala župa za župnikov stan – »župni dvor« ili »farof«. Upravo jedna takva drvena župna kurija sačuvana je u *Rozgi*.

To je skladna manja građevina s »ganjkom« ispod kojeg je smještena stara vinska preša.

Iz 19. stoljeća sačuvane su na ovom području dvije kurije.

U selu *Gornja Pušća* jednostavna je jednokatna kurija pravokutnog tlocrta s pet prozorskih osi u prvom katu. Kurija je bila vlasništvo baruna Raucha. Objekt je tokom vremena mnogo izmijenjen, zazidani su neki otvori i vrata, probijeni novi. Danas je kurija zapuštena i u dosta lošem stanju.

U *Kraju Donjem* nalazi se velika kurija iz prve polovice 19. stoljeća, smještena na padini brijega te je sa stražnje strane prizemna. Glavnim pročeljem otvorena je prema ravnici, a do ulaza je nekada vodio put omeđen drvećem koji je kasnije prekinut gradnjom ceste. Kompleksu imanja pripadala je i jednokatna gospodarska zgrada s arkadnim trijemom u prizemlju. Sve je to danas zapušteno i bez odgovarajuće namjene.

Po kategorizaciji Zavoda za zaštitu spomenika kulture dvorac u Gornjoj Bistri i Januševec spadaju u spomenike najviše O kategorije. Lužnica je I, Laduč i Novi Dvori II. kategorije, a kurije u Rozgi, Kraju Donjem i Gornjoj Pušći III. spomeničke kategorije.

Korištena literatura:

1. A. HORVAT, Barok u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, u: Barok u Hrvatskoj, Zagreb, 1982.
2. V. MARKOVIĆ, Barokni dvorci Hrvatskog zagorja, Zagreb, 1975.
3. G. SZABO, Kroz Hrvatsko zagorje, Zagreb, 1939.
4. D. JURMAN KARAMAN, O profanoj arhitekturi zagorskog feuduma potkraj XVIII. stoljeća, Bulletin JAZU, br. 3, 1958.
5. G. JURIŠIĆ, Bartol Felbinger i gradnja dvorca Janušević, Peristil, br. 1, 1954.
6. I. MAROEVIĆ, Janušević. Život umjetnosti, 19/20, 1979.
7. D. JURMAN KARAMAN, Bartolomej Felbinger (1785-1871), zagrebački klasicistički graditelj, Bulletin JAZU, br. 1, 1984/85.
8. Dvorac Janušević – izdanje Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba, Zagreb, 1962.
9. A.B. KRČELIĆ, Annuae ili historija 1748-1767, Zagreb, 1952.

V e l e s l a v n i s u d b e n i s t o l e

A.) Glasom priloženih pravila pod A.) osnovano je sa sjedištem u Zagrebu: " Industrija mesnih proizvoda dioničarsko društvo ~~u Zagrebu~~ ; српски: Индустрија месних производа дионичарско друштво ~~у Загребу~~; francuski; Industrie des produits bouchières société anonyme ~~a Zagreb;~~ talijanski: Industra dei prodotti di carne della societa in azione ~~in Zagreb;~~ njemački: Fleisch-Produkten-Industrie Aktiengesellschaft ~~in Zagreb.~~ "

Da se je društvo i faktično konstituiralo te izabralo u smislu pravila, ravnateljstvo i nadzorni odbor dokazujemo sa zapisnikom o konstituirajućoj skupštini koji prilažemo pod B.)

B.)

C.) U smislu pod C.) priložene osnove osigurana je cijela dionička glavnica valjanim potpisom dionica.

D.) Potvrdom sveopće Hrvatske kreditne banke u Zagrebu pod D.) dokazujemo, da je u smislu § 159 t.z. naša dionička glavnica potpuno uplaćena.

Na konstituirajućoj glavnoj skupštini izabrana su u ravnateljstvo slijedeća gospoda:

1.) Josip pl. Kostial Živanović ravnatelj Hrvatske sveopće kreditne banke u Zagrebu ,

Upravni odbor Industrije mesnih proizvoda d.d. Zagreb – Zaprešić moli upis u sudski registar krajem 1918. godine.

Dr. Mira Kolar-Dimitrijević

POVIJEST INDUSTRIJE MESNIH PROIZVODA D.D. ZAPREŠIĆ ZA VRIJEME KAPITALIZMA

1.

U Hrvatskoj kao poljoprivrednoj zemlji, u kojoj je četiri petine stanovništva živjelo od poljoprivrede i stočarstva, očekivalo bi se da će se rano razviti industrija mesnih proizvoda. Početkom prvog svjetskog rata rade na tom području samo dvije tvornice: Rabus (osn. 1879) u Sesvetama (danas »Sljeme«) i Petrinjska tvornica suhomesnate robe Gavrilović (osn. 1821).[1] Stoka se klala privatno, a samo su veći gradovi imali svoje klaonice. Tako se ne samo u izvozu žive stoke i svinja u inozemstvo gubilo oko 30 posto vrijednosti već nije postojala ni dobra kontrola nad zaraznim bolestima stoke, koje su često harale velikim područjima. Stoka i svinje su se uglavnom izvozili živi u privredno razvijenije dijelove Austro-Ugarske, gdje su tamo postojale velike prerađivačke industrije mesa s velikim brojem iskusnih majstora mesara.

Prvi svjetski rat zahtijevao je izmjenu postojećeg stanja. Rat koji su Austrija i Njemačka vodile na istoku i jugozapadu Hrvatske bio je većim dijelom pozicioni, u njemu je vojnike u rovovima i privremenim skloništima trebalo opskrbljivati hranom, u kojoj su suhomesnati proizvodi imali istaknuto mjesto. Nakupci stoke i opskrbljivači vojske mesom postaju ratni bogataši, pa Paja Vojnović iz Vinkovaca osniva u Šidu tvornicu Suhomesnata i mlinska industrija d.d. Šid, koja djeluje i danas.[2] I u Zagrebu je dosta trgovaca tokom rata akumuliralo veliki kapital, pa je 12. prosinca 1918. – dakle neposredno nakon ujedinjenja i stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – održana u Zagrebu osnivačka skupština Industrije mesnih proizvoda d.d. Zagreb – Zaprešić, s glavnicom od milijun kruna, a u početku bilo je uplaćeno samo 500.000 kruna.[3] Osnivači društva bili su zagrebački trgovci Vinko Zlatarić (100 dionica), Franjo Scholz (100 dionica), Mavro Sirmay (150 dionica) i Gjuro Jančiković (50 dionica). Po deset dionica imali su: Josip pl. Kostial Živanović, ravnatelj Hrvatske sveopće kreditne banke u Zagrebu, i Mirko Taussig, prokurist te banke, Pavao Slavetić, inspektor i nekadašnji vlasnik veleposjeda Slavetić, koje je preuzelo d.d. za eksploataciju šuma, a koji je i šogor poznatog zagrebačkog industrijalca i dugogodišnjeg predsjednika Trgovinsko-obrtničke komore u Zagrebu Vladimira Arka, Juraj plem. Tomičić, tajnik Zemaljskog gospodarskog povjerenstva za šumske proizvode u Zagrebu, Božidar Mohr te advokat dr. Dušan Đorđević, koji je imao 50 dionica i bio pravni zastupnik poduzeća.

Nakon godine dana intenzivne gradnje dovršene su najvažnije zgrade, nove tvornice, te je započela proizvodnja, a i prodaja suhomesnate robe. U **Zagrebačkim novinama** od 15. veljače 1920. nalazimo oglas: »Industrija mesnih proizvoda d.d. Zagreb – Zaprešić. Častimo se javiti da je dne 16. siječnja o.g. stavljena u pogon naša novoosnovana klaonica, hladionica i tvornica suhomesnate robe i t.d. u Zaprešiću, te javljamo građanstvu i interesentima, da u toj tvornici proizvadjamo: prašku suhomesnatu robu prve vrsti, napose: prašku šunku i karre, izvrsnu domaću mast, slaninu svježu i sušenu (specijalitet 'engleska slanina'), zatim sve vrste kobasica, salame i ine mesnete proizvode.

Prodaja na veliko i malo. Narudžbe primaju se u poslovnici Zagreb, Nikolićeva ulica 12. (Tel. 2-98) ili u Tvornici Zaprešić. Maloprodaja za Zagreb otvara se u subotu

dne 14. veljače o.g. u Preradovićevoj ulici broj 22 (telefon br. 7-94) (u lokalu gradske aprovizacije). Preporučujemo se cij. općinstvu. Industrija mesnih proizvoda d.d. Zagreb.«

Iz spomenutog oglasa vidi se da je tvornica zamišljena kao vrlo veliko poduzeće s prodavaonicom i uredom u Zagrebu, i da se odmah u početku krenulo s velikim brojem proizvoda. Ubrzo se pokazalo da je dionički kapital od milijun kruna premalen, pa je na izvanrednoj skupštini 18. prosinca 1920. dionička glavnica povišena na devet milijuna kruna, s time da rad u tvornici počne 1. siječnja 1921, pa se iz toga moglo zaključiti da se gotova roba u početku kupovala od drugih, a poslovanje poduzeća bilo je usmjereno prema izvozu sirovog mesa u inozemstvo. To se može vidjeti i iz izvještaja ravnateljstva za 1920. godinu, gdje se kaže da je »uspjeh poslovanja zadovoljavajući uza sve poteškoće koje smo kod izvoza naše robe imali, poglavito zato, što su se često mijenjale carinske izvozne tarife, kao i uvjeti pod kojima je izvoz robe bio dozvoljen«. Tu je napomenuto da će uskoro biti dovršene staje i sve nuzgredne prostorije, a da se primiču kraju i radovi oko gradnje industrijske pruge, koja će umnogome olakšati »naš promet, a i sniziti troškove utovara i istovara«, te je time izvršen priključak na prugu Zaprešić – Varaždin, sagrađenu još 4. rujna 1886, koju su držale u zakupu Ugarske državne željeznice. Za vrijeme gradnje početkom 1920. radništvo je štrajkalo zbog otpusta jednog radnika. Intervencijom Živežarskog saveza, koji je djelovao u okviru Centralnog radničkog sindikalnog vijeća, pokret je s uspjehom završen istog dana i radnik je vraćen na posao. Zabilježen je potkraj godine i štrajk činovnika.[4]

Iskaz dioničara na sjednici 18. XII. 1920. pokazuje da je umjesto Hrvatske sveopće kreditne banke u Zagrebu pokroviteljstvo nad tom perspektivnom tvornicom preuzela Banka za trgovinu, obrt i industriju, pa njen ravnatelj Leo Kronfeld ima stotinu dionica, a Ernest Kronfeld 70. Kao dioničar se pojavljuje i dr. Oton Frangeš, tada tajnik Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva kao središnje zadruge u Hrvatskoj, koji je i doktorirao u Leipzigu iz problematike stočarstva. Frangeš sve do postavljanja za ministra poljoprivrede u siječnju 1929. ima vodeću ulogu u zaprešićkom poduzeću. Kao dugogodišnji službenik Zemaljske vlade, on je imao dobrih veza u vladinim krugovima, a kao student Beča i Leipziga, imao je kontakata u Austriji i Njemačkoj, pa je uspješno nabavljao izvoznice kojima se odobravao izvoz hrane, i organizirao prodaju mesa u Austriji i Njemačkoj, gdje je vladala glad zbog nestašice osnovnih namirnica, koje su se prije nabavljale s našeg i mađarskog područja. No bilo je i teškoća. Svakim danom konkurencija u izvozu bila je sve oštrija, a i tržište u Austriji i Češkoj počelo je pokazivati znakove zasićenosti, pa se glavnim dioničarima zaprešićke industrije 1921. godine – Maksu Hafneru (2.025 dionica), Mavri Sirmaju i Vinku Zlatariću (svaki ima 1921. po dvije tisuće dionica, a 1922. godine 2.500) ubrzo otkrilo da je ovaj izvoz sezonskog karaktera i da se ne može obavljati u kontinuitetu. U početku je sve izgledalo sjajno. Za 1920. godinu članovi ravnateljstva, među kojima je bio i glavni ravnatelj Zagrebačkog parmolina Stjepan Schuk, dobili su u ime nagrade 249.379 kruna, a dioničarima je podijeljeno sto tisuća kruna i isto toliko stavljeno je u pričuvnu zadrugu. Članovi ravnateljstva bili su i glavni dioničari, te su polovicom 1921. izabrani u ravnateljstvo: Zlatarić, Kronfeld, Slavetić, Hafner, Jančiković, Sirmai, Dragutin Waigner i Đuro Predović, koji je 1922. podigao u Vrbovcu kraj Križevaca vlastitu tvornicu za izvoz mesa.

Ujesen 1922. dionička glavnica je podignuta na 20.000.000 kruna, »jer će nove grane izradbe koje namjeravamo našoj tvornici postepeno priključiti iziskivati velike investicije«. Namjeravao se urediti bakteriološki laboratorij za ispitivanje zdravstvenog stanja klanih životinja, a planirale su se graditi i neke nove zgrade radi povećanja kapaciteta tvornice na 400-500 svinja i 80-100 goveda na dan. Što je planirano to je i sagrađeno, jer je zaprešićka klaonica »pravila kolosalne poslove. Zaklano meso i

nuzprodukte izvozila je po čitavoj centralnoj Evropi, čak i u Francusku, te su dobici bili neverovatni, ali i režija.«[5] Tvornica je imala tri parna stroja po 120 konjskih snaga, tri parna kotla, dva kompresora po 120 konjskih snaga i sedam elektromotora po 60 konjskih snaga. Postojala je hladnjača za dvadeset vagona mesa i vagon suhomesnate robe. Hladnjaci za soljenje mesa mogli su se regulirati pod raznim temperaturama, pa je tvornica spadala među najbolje opremljene tvornice u Evropi. Kao servis postojale su radionice, te je imala kovačnicu, bravarsku radionicu, kolarnicu, stolarsku radionicu za izradu bačava i saračku radionicu. Za osoblje, činovnike i radnike bili su sagrađeni stanovi s centralnim grijanjem, vodovodom i osvjetljenjem, a kasnije je za radnike sagrađena i kupaonica te centralna kuhinja za zajedničku prehranu. U normalnon radu tvornica je zapošljavala 50-60 mesara i kobasičara i 150-200 pomoćnih radnika, te je poduzeće bilo jednako veliko kao Gavrilović i Rabus. Svinjci su imali betonsku podlogu i vodovod, a u staje se moglo smjestiti 300 volova.[6]

Povećani opseg poslovanja zahtijevao je i povezivanje s proizvodačima stoke, pa je 1921. u zadatak poduzeća stavljeno i stvaranje »gospodarskih udruga i poduzeća za produkciju i gajenje stoke«, odnosno da će »davati gospodarom predujemove u svrhu gajenje blaga razne vrsti, u svrhu da se time podupre poslovanje poduzeća«, čime je društvo dobilo općekorisni karakter radi razvijanja našeg stočarstva i razvijanja stočarskih zadruga.

2.

Po broju radnika Mesna industrija u Zaprešiću ubrajala se u veće tvornice. Međutim, nekvalificirani radnici bili su slabo plaćeni, za razliku od kvalificiranih, uglavnom stranaca, koji su, osim plaća, dobivali i stan, ogrjev i osvjetljenje i razne druge beneficije. Nerijetko su ti strani radnici domaće nazivali pogrdnim imenima, pa je već potkraj 1920. zabilježeno negodovanje domaćih radnika, koji upozoravaju jednog stranog radnika da izmijeni svoje ponašanje ako hoće raditi u našoj sredini.[7]

Budući da su se radnici mesarske struke odmah po završetku rata uključili u sindikalni pokret, 19. prosinca 1919. potpisan je kolektivni ugovor za cijelu struku, pa je on vrijedio i za radnike u Zaprešiću. Međutim, opadanje revolucionarnosti naroda pod udarom Obznane i Zakona o zaštiti države i zabrane rada komunistima, usporilo je pa i zaustavilo radnički pokret u provincijskim mjestima. Poslodavci su uz pomoć vlasti izigravali kolektivne ugovore i progonili avangardu revolucionarnog radničkog pokreta. Čini se da su komunisti, čim su sredili stanje u svojim redovima, u Zagrebu usmjerili pažnju na pogoršani položaj radnika i izigravanje Zakona o zaštiti radnika, koji je četiri mjeseca čekao na objavljivanje, te je stupio na snagu tek 14. lipnja 1922. U **Radničkoj štampi** od 3. lipnja 1922. Slavko Kaurić, koji je radio na obnavljanju sindikalnih organizacija u Hrvatskoj i bio u to vrijeme član Izvršnog odbora KPJ, piše da mesarsko-kobasičarski radnici proživljavaju krizu, jer »gospoda opet špekuliraju«, te govori radnicima u Zaprešiću o potrebi sindikalnog organiziranja i vođenja klasne borbe. Kaurić završava: »Drugovi su učestvovali u raspravama sa puno razumijevanja i ljubavi za svoju organizaciju, a na tom će putu i ustrajati.«

3.

U međuvremenu su se zbile velike promjene u sistemu izvoza. Milan Stojadinović došao je na položaj ministra financija, a njegovi potezi na jačanju dinara otežali su izvoz, jer je jugoslavenska roba na evropskom tržištu postala skupa i nekonkurentna robi iz drugih zemalja. Osim toga, umjesto da vlasti forsiraju ugovaranje izvo-

za određenih kontingenata prerađenog mesa, izvoz mesa je prepušten stihiji, pa se uslijed protekcionističkih mjera Austrije i Čehoslovačke sve više izvozila živa stoka i svinje a sve manje prerađevine. Težeći da razviju i zaštite svoju vlastitu mesnu industriju, te su države uvele visoke uvozne carine na prerađeno meso, koje su posve onemogućile izvoz iz Jugoslavije na to područje. Tako je, naprimjer, Austrija za žive svinje naplaćivala tri, a na zaklane 12 i više zlatnih kruna carine na 100 kilograma. Zbog pojave svinjske kuge, bedrenice i šapa u pojedinim krajevima Kraljevine SHS, sva se mesnata roba na granici podvrgavala rigoroznom pregledu stranog partnera, tj. njegovih veterinara, pa često nije ni prelazila granicu. Uvelike je otežala izvoz mesa na dotadašnje tržište i izvanredno jaka konkurencija. Naši izvoznici su u Pragu i u Beču imali svoje dojavljivače koji su im javljali kada se cijena mesu penjala zbog smanjene ponude. Kada bi im to bilo javljeno, oni su najbržim putem dovezli robu do tržišta. No situacija se znala promijeniti preko noći, na prezasićenom tržištu cijena bi naglo pala, a čekati na porast cijena nije se moglo, jer su arbitražni zakoni u Austriji i u Čehoslovačkoj predviđali vrlo kratke rokove u kojima se uvezena roba morala distribuirati. Stoga se često prodavala po cijenama nižim od proizvodnih troškova, i izvoz mesa bio je sve veći rizik.

Oko 1924. obustavljaju ili smanjuju poslovanje sve jugoslavenske mesne industrije. Od 18 većih jugoslavenskih poduzeća veliku svjetsku krizu dočekalo je samo devet, a i od njih su neka radila sa samo četvrtinom kapaciteta. U gotovo paničnom raspoloženju održana je 12. listopada 1923. izvanredna glavna skupština zaprešićke Industrije mesnih proizvoda d.d., jer su ravnateljstvo napustili Zlatarić, Jančiković i Sirmay, povlačeći se s broda koji je počeo naglo tonuti. U govoru na ovoj sjednici Frangeš je rekao: »Već u prošlogodišnjem izvješću spomenuto je, kako su općene okolnosti naše privredne politike – naročito carinske i tarifalne – skrivile znatan gubitak u prošloj poslovnoj godini. Ovi isti učinci doveli su stanje našeg poduzeća do tako kritičnoga položaja, da je njegova eksistencija u temelju ugrožena. Da očuva, koliko je moguće svoje interese, morala je Banka za trgovinu, obrt i industriju d.d. ovdje, kao glavni kreditor, ponajprije tražiti, da se potpunoma izmjeni uprava poduzeća, nato je pristupila redukciji poslovanja. Razvitak daljnjih općih prilika u trgovini sa živom stokom, mesom i prerađevinama od njega silio je, da se ta redukcija sve dalje provodi, ne bi li se tako, onakvo devolatno financijsko stanje poduzeća, što manje pogoršalo. Posljedak ovoga nastojanja iskazuje u bilanci za godinu 1923. poslovni gubitak od 1,115.061,52 dinara.« U panici koja je nastala, dionice Industrije mesnih proizvoda d.d. prodaju se ispod cijene, pa ih otkupljuje Centralna banka za trgovinu, obrt i industriju, i na skupštinu 23. VI. 1924. dr. Rudolf Blis, zastupnik ove banke, donosi 4.300 dionica, dok ravnatelj Albert Kronfeld iz Zemljovjeresijske banke predlaže 4.000 dionica od ukupno devet tisuća. Dalja koncentracija industrijsko-financijskog kapitala učinjena je već sljedeće godine, kada Robert Leibenfrost iz Centralne banke za trgovinu, obrt i industriju donosi 8.300 dionica, i tako ova banka postaje gotovo apsolutni vlasnik poduzeća. Nažalost, na skupštini 30. lipnja 1925. dr. Oton Frangeš izjavljuje: »Usljed posvemašnjeg nerazumjevanja potrebah te industrije u pogledu carinske i tarifne politike sa strane države, bili smo prisiljeni posve obustaviti poslovanje našeg poduzeća. Vrlo je slaba utjeha za nas da su i neka druga poduzeća naše branše morala jednako postupiti.«

4.

Kao i uvijek kada kapital dođe u kriznu situaciju, teret krize nastojao se je prebaciti na leđa radnika. Želeći se osloboditi obaveza prema radnicima, uprava je već 9. rujna 1922. otkazala svim radnicima, jer da obustavlja cjelokupno poslovanje. Socijaldemokrat Bogdan Krekić, koji je u to vrijeme bio oblasni sekretar Glavnog radničkog saveza Jugoslavije za Hrvatsku, tvrdio je da prilike u izvoznoj mesnoj industriji ipak nisu tako loše da bi se moralo masovno otpuštati mesarsko-kobasičarske radnike, te je odlučeno da se preko tek osnovane zagrebačke Radničke komore okupe sve sindikalne organizacije radnika u toj struci (Glavni radnički savez, Savez radnika živežara Jugoslavije i Savez privatnih namještenika Jugoslavije) i ustanove pravi uzroci toj pojavi.[8] Anketa nije održana, jer su »policijski komesari razbili organizaciju«, ali se mesarsko-kobasičarsko radništvo iz Sesveta, Zagreba i Zaprešića ipak okupilo na izvanredno dobro posjećenom sastanku. Tu je utvrđeno da se radno vrijeme u Sesvetama produljuje, a da je u Zaprešiću jedanest sindikalno organiziranih radnika otpušteno, te je donesena odluka da se treba organizirati u Nezavisnim sindikatima, a Inspekcija rada – kao vladina ustanova za zaštitu radnika – pozvana je da brani Zakon o zaštiti radnika i »da ga ona u cjelini poštuje«. Intenzivni rad među radnicima prehrambene struke programiran je i u akcionom programu Nezavisnih sindikata, kao prijedlog Izvršnog odbora komunističkog Centralnog radničkog sindikalnog vijeća za zemaljsku sindikalnu konferenciju.[9]

Podržano od komunista i dobro pripremljeno radništvo mesarske struke krenulo je u akciju. Pokret vode Gabriel Kranjec i Blaž Dianić, tajnik i predsjednik Pokrajinskog radničkog sindikalnog odobora za Hrvatsku i Slavoniju. Budući da su Nezavisni sindikati 25. siječnja 1923. bili evidentirani u zagrebačkoj Radničkoj komori, ta je ustanova, kao klasni predstavnik radnika i namještenika, ugovorila pregovore između radnika i poslodavaca, ali su poslodavci preko Zemaljskog saveza industrijalaca odgovorili da ne žele pregovarati s Nezavisnim sindikatima, jer se »ne temelje na zakonu«.[10] Budući da to u tom trenutku ipak nije bila istina, pregovori su održani 30. siječnja 1923. i na njima su radnici Gavrilovića, Industrije mesnih proizvoda Zaprešić, Rabusa i Sesveta, Industrije mesnih proizvoda Josipa Svobode d.d. u Bjelovaru (osn. 1922) i mesarski radnici Zagreba zatražili prema dogovoru u Petrinji od 11. siječnja 1923. sljedeće:[11]

»1. U tvornici traje rad 8 sati dnevno i to najviše u dva maha. Regulisanje vremena kad rad počne i svrši, prepušta se obostranom sporazumu uprave i radioničkih povjerenika.
2. Priznanje organizacije i njenih povjerenika.
3. Neorganizirani pomoćnici da se ne primaju u posao!
4. Ne smiju se primati tjelesno nerazviti naučnici u zanat. Dokaz osposobljenja potvrđuje liječnička svjedodžba!
5. Zaposlenje i odpuštanje radnika ima da se vrši u sporazumu s radničkim povjerenicima.
6. Prvi svibanj radnički je blagdan i naplaćuje se.
7. Nedjelja je dan podpunog počinka za sve radnike.
8. Glede radioničkih povjerenika važe odredbe zakona o zaštiti radnika.
9. Neoženjenima i oženjenima pomoćnicima koji stanuju izvan kuće radi pomanjkanja stanbenih prostorija imade se dati mjesečno dinara 100 za podmirenje iste.
10. Pomoćnicima koji nedjeljom jedu izvan kuće, imade se dati 1 1/2 kg mesa tvorničkih produkata, u koliko ih trebaju za svoju obitelj da dobivaju uz tvorničke cijene.

11. U slučaju bolesti ili ozlijeđenja radnika, plaća višak za ispomagača poslodavac, isti iznosi din. 5 dnevno na plaću radnika kojeg zastupa.
12. U slučaju da pomoćnik učini hotimično moralnu ili materialnu štetu poslodavcu, može ga se odpustiti u sporazumu s radničkim povjerenicima.
13. Na blagdane i praznike stoji radničtvo poslodavcu na dispoziciju, ne dadne li potonji da se radi, imade dotični blagdan da plati.
14. Pomoćniku koji je zaposlen 1 godinu dana pripada 14 dnevni plaćeni dopust, a poslije svakih 6 mjeseci 8 dnevno plaćeni dopust. Pomoćnici, koji doprinesu liječničku svjedodžbu da su kraj posla fizički oslabili ima im se dati potreban dopust za oporavak – plaćeni.
15. Isplata obavlja se svake subote.
16. Na dvomjesečnu vojnu vježbu pozvani radnici, nakon obavka iste, imadu se natrag u posao primiti.
17. Na dosadanje plaće tražimo povišicu od 50%.«

Zahtjevi ukazuju na ono što radnici nisu imali ili primali u zaprešićkoj i drugim tvornicama mesa, a pregovori 30. siječnja 1923. i početak štrajka u Zaprešiću 2. veljače ukazuju na težinu pregovora i odlučnost radnika da izbore zaštitu u slučaju bolesti, dopust, redovite isplate i uopće svu zaštitu prema Zakonu o zaštiti radnika. Budući da je uprava tvornice baš u to vrijeme imala realizirati veliku isporuku u inozemstvo, istog dana kad je štrajk započet došlo je do pregovora, te su u prisutnosti Dianića i Kranjca[12] poslodavci pristali da svim radnicima povise plaće 20%, i priznali dalju važnost kolektivnog ugovora od 19. prosinca 1919. S uspjehom su završeni i pokreti u Gavriloviću i u tvornici Franck u Zagrebu, pa je ovaj uspjeh Nezavisnih sindikata u području prehrambene struke zabilježila **Radnička štampa.**[13]

Međutim, obustavljanje rada zaprešićke tvornice bacilo je sve radnike na ulicu, te kvalificirani mesari u potrazi za zaradom napuštaju Zaprešić, a ostali prestaju biti radnici-seljaci i ponovno postaju samo seljaci, ako su imali toliko zemlje da su mogli preživjeti.

5.

Sljedećih nekoliko godina konzervirana tvornica čeka bolja vremena. Povremeno se tu i tamo pojavila vijest o obnavljanju rada, jer je bilo gotovo nezamislivo da tvornica u koju su bila uložena tako golema sredstva stoji neiskorištena i da u njenom dvorištu raste trava.[14] Redovito se održavaju glavne skupštine na koje vlasnici dionica donose svoje dionice, ali nema prometa, pa je 1931. dug narastao na 2.234.120 dinara. Poduzeće bi se moralo likvidirati da Centralna banka za trgovinu, obrt i industrije, u čijim prostorijama su se i održavale skupštine (Margaretska 1), nije otpisala dug 1.720.173 dinara, premda je i sama bila u dosta teškoj situaciji (tabela 1).

U gotovo bezizlaznoj situaciji, kada velika svjetska kriza nagriza sve privredne grane, seljaci se okreću ideji zadrugarstva u kojem traže izlaz. Godine 1931. osnovana je u Zagrebu Zadruga za promet stokom i stočnim proizvodima, a slične institucije su osnovane i u Beogradu preko Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga.[15] Te zadruge su pokušale s direktnim izvozom stoke i svinja u inozemstvo, ali su neslućeni pad cijena na tržištu stoke i svinja i teškoće oko isplata isporučene robe poslovanje na ovaj improvizirani način učinili nekurentnim i nezadovoljavajućim.

Trebalo je čekati 12. kolovoza 1934, kada je tvornica u Zaprešiću izdana u zakup Zadružnoj industriji mesa, koja ju je uskoro zatim i kupila, te je iz ravnateljstva istupilo cijelo dotadašnje rukovodstvo, zajedno sa dr. Otonom Frangešom, koji je tada bio ministar u mirovini i sveučilišni profesor na Poljoprivrednom fakultetu u Zagrebu, i tako je za zaprešićku tvornicu počelo novo razdoblje.

6.

Tvornicu u Zaprešiću kupio je Glavni savez srpskih zemljoradničkih zadruga iz Beograda. Na prijedlog Vinka Zlatarića, kojeg smo susretali u vodstvu ove tvornice u njenoj ranijoj fazi, i koji je sada bio rukovodilac Glavne zemaljske stočarske zadruge iz Beograda, izabrani su u novo ravnateljstvo novi članovi. To su: Voja Gjorgjević, upravitelj Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga i narodni poslanik, i beogradski izvoznik stoke Dimitrije Marković, te obojica donose po dvije tisuće dionica. Zlatarić i Miodrag Marković, član tvrtke Dimitrija Markovića, donose po tisuću dionica, a Ivan Maršalek, prokurist (upravitelj) izvozničke tvrtke D. Markovića, Voja S. Marković, zemljoradnik iz Jagodine, Sava Gjurić, zemljoradnik iz Dušanovca, i Bogdan Miletić, upravitelj Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Zagrebu, po 500 dionica. Ostalih dvanaest dioničara imali su neznatan broj dionica, pa i neznatan utjecaj na rad novoosnovanog poduzeća koje je poslovalo pod imenom »Zadružna industrija Zaprešić«. Glavni dioničar s najviše dionica bio je bez sumnje Dimitrije Marković, koji je iskoristio male zadruge za stvaranje kapitala potrebnog za aktiviranje zaprešićke tvornice.

Svečano otvorenje tvornice bilo je 1. rujna 1934. uz sudjelovanje mnogobrojnih gostiju i prijatelja zadrugarstva, Srba i Hrvata. Tvornicu je otvorio upravitelj Voja Gjorgjević. On je, među ostalim, rekao: »Mi nismo poslodavci. Mi ovu fabriku nismo uzeli kao kapitaliste. Vi radnici u njoj niste radnici već ste naši saradnici... Kao što zemlja mora da pripadne onome koji je radi, tako i industrija onome kome služi.« Zatim je istakao da je zaprešićka tvornica jugoslavenska tvornica svih seljaka, što će, po njegovu mišljenju, biti doprinos konsolidaciji jugoslavenske misli.[16]

Uskoro zatim izmijenjena su i pravila. Sjedište firme bilo je u Zaprešiću, te se tvornica sada zove »Industrija mesnih proizvoda Zaprešić«. U pravilima je naglašeno da se poslovanje proteže na cijelu Jugoslaviju i da se mogu otvarati podružnice u zemlji i u inozemstvu.

7.

Tvornica je počela klati stoku i preradivati meso 1. rujna 1935. godine, a velike narudžbe koje su stizale iz Trećeg Reicha pokazale su da je došlo vrijeme konjunkture izvoza mesa. No taj uspjeh usko je vezan uz trgovinske ugovore Jugoslavije s Hitlerovom Njemačkom, koja se pripremala za rat. Nakon popravka strojnog parka proradila je cijela tvornica, i za samo četiri mjeseca u 1935. godini zaklano je 10.277 debelih svinja, dobit je bila 14.198.581 dinar, zatim 2.870 komada šunkaša, dobit je 1.282.704 dinara, 170 komada rogate marve, dobit je 132.515 dinara, a nusprodukti su donijeli dobit od 602.977 dinara. Ukupno je prodajom zarađeno 17.987.310 dinara. U inozemstvo, tj. u Njemačku, ponešto i u Austriju, Čehoslovačku i Englesku, izvezeno je 1.022.411 kilograma mesa za 13.332.442 dinara, a u zemlji je prodano samo 290.202 kilograma za 1.914.648 dinara, pa je prema tome 87,5 posto proizvoda izvezeno.

Industrija mesnih proizvoda Zaprešić vodila se u Ministarstvu trgovine i industrije kao značajna tvornica velike vrijednosti i velikog kapaciteta. Prema jednoj procjeni, pred drugi svjetski rat vrijednost tvorničkog zemljišta (9.275 hvati, samo tvornica 4.624 hvata) bila je 603.960 dinara. Četiri zgrade (pogoni, uprava, svinjci i staje za ostalu stoku) imali su vrijednost od 3.500.000 dinara, a strojevi – nabavljeni većinom od Österreichische Alpine Montangeselschaft Andritz u Grazu – 1.200.000 dinara. Neki strojevi bili su još s kraja devetnaestog stoljeća, ali je ukupni kapacitet tvornice ipak bio vrlo velik, te se u osmosatnom radnom vremenu moglo proizvesti

3.240 kg svinjskih polovica, 2.000 kg kobasica, 1.100 kg mesa za sušenje, 7.500 kg masti, 330 kg iznutrica, 6.800 kg goveđeg mesa te velika količina svinjskih i goveđih crijeva. U tvornici su opet radile radionice, pa su se izrađivali sanduci za mast i roba otpremala u vlastitoj režiji, direktnim ukrcajem u vagone na industrijskom kolosijeku.[17]

8.

Promet se u 1936. povećao 30 posto i zaprešićka tvornica dolazi na glas kao vrlo solidno poduzeće. Ima oko 140 radnika, uglavnom oženjenih ljudi s područja Zaprešića, koji su radom u tvornici zaradili 2.075.514 dinara.

Međutim, iznutra poslovanje poduzeća nije bilo zdravo. Dimitrije Marković ima 1936. godine dvije tisuće, 1937. godine tri tisuće, a 1938. čak četiri i pol tisuće dionica, pa s dionicama koje su držali njegovi ljudi ima na poslovanje poduzeća velik utjecaj. On se tokom prvih godina obnovljenog rada tvornice toliko osilio, da je roba otpremana u inozemstvo na osnovi njegovih naloga, a onda bi prošla čitava vječnost dok bi bila obračunata, i to po vrlo nepovoljnom obračunskom klirinškom kursu. Takvo poslovanje dovelo je do gubitka, koji 1936. iznosi 97.049 dinara, a već sljedeće godine 948.125 dinara. O ulozi Markovićevoj dugo se šutjelo, a afera je izbila kada je član Nadzornog odbora A. M. Dačić, narodni poslanik iz Prnjavora u Mačvi, sazvao za 2. veljače 1938. u Zaprešiću izvanrednu glavnu skupštinu. Dačić je obavijestio dioničare o Markovićevim malverzacijama koje su tvornicu dovele na rub propasti. On optužuje da je sredstvima zaprešičke tvornice popravljena šidska Suhomesnata i mlinska industrija d.d. (252.428 dinara), te da je Marković za 488.000 dinara, koje mu je dalo ravnateljstvo zaprešićke tvornice, kupio dionice šidske tvornice i dao ih u Beogradu protokolirati na svoje ime, te je tako od zaprešićke tvornice otudio znatna sredstva u svoju korist.

Nadzorni odbor je zatražio smjenu članova ravnateljstva, pa je to i učinjeno, izabran je novi upravni odbor, ali bilanca za 1936. ostala je nepotvrđena. Protiv Markovića je pokrenut sudski postupak kod državnog tužioca u Beogradu, jer je »firma Marković zavela neobičajan metod u trgovačkom svetu, pa je izvozila robu iz Klanice po svojim kontingentima, prodavala je u inostranstvu, a nije po 6 meseci slala obračune, tako, da Klanica nije bila u mogućnosti da kontroliše rezultat i uspeh tih prodaja. A kada su nakon dugog vremena obračuni prispeli, konstatovano je, da su cene koje je firma Marković postigla u inostranstvu, daleko niže od onih, koje je postigao drugi partner u isto vreme.«

Poslovanje u 1937. bilo je općenito slabije nego u 1936. godini. Prilike na tržištu masti bile su nepovoljne, »jer su cene usled konkurencije američke masti na evropskom tržištu bile veoma niske, a kako je glavni artikal našeg izvoza mast i slanina, morali smo se upustiti u borbu s ovom konkurencijom«. Loše je krenuo i posao s firmom Helling iz Hannovera, koja je polovicom godine montirala strojeve za proizvodnju mesnih konzervi, ali se zbog loših stručnjaka velik broj konzervi pokvario, pa je, i tu gubitak bio vrlo velik, a taj dio pogona uhodao se posvema tek 1939. godine.[18] Zbog gubitaka je dionička glavnica od 2.250.000 dinara prepolovljena.

U 1937. zaklano je 35.586 komada svinja i 863 goveda, te je za 5.244.108 kg dobiveno 41.530.796 dinara. Masti je izvezeno 413 vagona, pa je usprkos negativnom završnom računu, tvornica obrtala velika sredstva.

9.

Postavljanje prisilne uprave 15. veljače 1938. i ubilježba stečaja, na kojem inzistira Marković, u nastojanju da šidska tvornica bude jedini izvoznik mesa od srpskih zemljoradničkih zadruga, pogodila je poslovanje zaprešićke tvornice u čitavoj 1938. U izvještaju za tu godinu se kaže: »Mi smo se preko pola godine nalazili u vrlo teškom stanju. Nismo mogli za vreme najpovoljnije konjunkture poslovati (zbog stečajnog postupka, opaska MKD), te smo samo iz razloga prestiža održavali poslovanje u minimalnom opsegu.« Tako je poduzeće oštećeno za 1.800.000 dinara, jer se nije mogla realizirati narudžba od 30 vagona masti i 40 vagona zaklanih svinja. Poduzeće je u 1938. zaklalo samo 29.771 svinju i prodajom 4.012.608 kg ostvarilo dobitak od 36.132.630 dinara, što je bilo za pet milijuna dinara manje nego 1937. godine. U inozemstvo je izvezeno 2.276.892 kg, pa je izvoz u 1938. za 12 posto manji nego 1937. godine, a to je gubitak od 1.115.335 dinara.

Polovicom godine stečaj je ukinut, jer je na sudu dokazano da aktiva uvelike prelazi pasivu, i da poduzeće – čija je vrijednost, po procjeni vještaka, pet milijuna dinara – ima snage da se samo podigne i prebrodi krizu. Tu su odluku potvrdili Kasacioni i Apelacioni sud, kao najviši sudovi u državi, usprkos Markovićevim žalbama.

10.

Za sanaciju Industrije mesnih proizvoda d.d. Zaprešić najviše se zauzeo Glavni savez srpskih zemljoradničkih zadruga, koji je bio i glavni vjerovnik. Uz pomoć vodećih ljudi toga Saveza, tvornica je na početku srpnja 1938. realizirala kredit Privilegirane agrarne banke. Protokolirana je kao filijala Glavnog saveza, koji je imao sjedište u Beogradu, pa se i izvozilo preko Direkcije industrije mesnih proizvoda u Beogradu. Kako se ne bi ponovio »slučaj Marković«, u poslovanju je odluke uvijek donosio veći krug ljudi, pa upravitelj Savo Đurić, a kasnije Nikola Ilijić i ing. Milan Andrić, surađuju s predstavnikom Glavne zemljoradničke stočarske zadruge Vinkom Zlataričem i predstavnicima Glavne zemljoradničke proizvađačke zadruge te Glavne zemljoradničke nabavne zadruge, koji su svi članovi Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Beogradu, a broj članova ravnateljstva povišen je 1940. godine sa 11 na 15 osoba.

Ponovno se posluje s dobitkom, pa 11. siječnja 1939. sudac Sudbenog stola kao trgovačkog suda u Zagrebu dr. Dragutin Holler pregledava poslovne knjige Zadružne industrije mesa u Zaprešiću, te odlučuje da se glavnica, koja je zaključkom redovne glavne skupštine povišena na 3.875.000 dinara, može unijeti u sudski registar.[19]

Te je godine tvornica izlagala svoje proizvode i na Zagrebačkom zboru, te je privukla pažnju posjetilaca velesajma.[20] Tvornica je te godine kupila 810 goveda, 54 teladi, 30.197 svinja i 6.777 prasadi za 46.505.620 dinara, ostvarivši preradom i izvozom vrlo veliku zaradu, koja je većim dijelom bila umanjena velikom predratnom inflacijom i poskupljenjem zarada i energije.[21]

11.

Kriza industrije mesa, agrarna kriza koja je počela 1926. i u kojoj su uvelike smanjene cijene poljoprivrednih i stočnih proizvoda, zatim velika svjetska kriza, koja je zahvatila gotovo sve privredne grane, pogoršali su položaj mesarsko-kobasičarskih radnika i u onim tvornicama koje su preživjele. Vrlo loš položaj natjerao je radnike Gavrilovića da se u vrijeme kulminacije velike svjetske krize (1932) aktiviraju u reformističkom URSSJ-ovu Savezu živežarskih radnika. Sklapa se kolektivni ugovor 9. lipnja 1932. godine, a žestoko se bore i dvije godine kasnije, protiv redukcije zara-

da. Slično se ponašaju i radnici Rabusa u Sesvetama.[22] Od 1933. komunisti ulaze u reformistički Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije, pretvarajući ga malo-pomalo u klasni borbeni sindikat. Do 1936. komunisti su uspjeli postati vodeća snaga u URSSJ-ovim organizacijama u Zagrebu i u Hrvatskoj, pa su kanalizirali radničke akcije u oštriju klasnu borbu.

Obilježja ofenzivnog pokreta počinje URSSJ dobivati već u toku 1934. godine, kada je na području Hrvatske bilo 40 štrajkova sa oko 7.000 štrajkaša, a u 1935. i 1936. štrajkaški pokreti dobivaju masovne razmjere i zahvaćaju gotovo sve privredne grane, dobivajući ponegdje i obilježje političke borbe.[23]

Prvu vijest o sindikalnom organiziranju mesarskih radnika u Zaprešiću nalazimo polovicom godine. Stari poznanik mesarskih radnika Blaž Dianić držao je 18. kolovoza 1935. u gostionici Lašć u Podsusedu referat o socijalno-ekonomskom položaju radničke klase i o značenju radničkih povjerenika. Sastanak je vodio Bogdan Andjelković, i na njemu je osnovan platišni odbor URSSJ-ova Saveza živežarskih radnika (SŽRJ) i donesena odluka da se izaberu radnički povjerenici.[24]

Radnički povjerenici izabrani su 25. siječnja 1936. godine. Podnesena je samo jedna lista, i to lista SŽRJ-a, te je 85 radnika i 15 namještenika izabralo za radničke povjerenike: Josipa Pasarića (rođ. 1895), Đuru Borošaka, Nikolu Rakara (1894) i Vida Čunka (1897), a za zamjenike: Nikolu Hohnića, Ivana Barića (1908), Miju Malekovića i Stevu Skledara. Izborima je prisustvovao Rudolf Grubauer, član Radničke komore iz Zagreba i funkcionar SŽRJ-a.[25]

Poslije petomajskih izbora Hrvatska seljačka stranka bori se u Hrvatskom radničkom savezu (HRS) za jačanje utjecaja među radnicima, te nastoji radnike politički mobilizirati oko programa stranke i odvući ih od marksističkih utjecaja. Stoga ističe prioritet nacionalnih interesa nad klasnim. Iz štampe saznajemao da je polovicom 1936. dio radnika zaprešićke tvornice bio organiziran u HRS-u. Delegat HRS-a Marko Fejer bio je s radnikom Pavlom Tucibatom kod upravitelja tvornice Đure Žljebarića te su tražili da odobri listu HRS-a za izbor radničkih povjerenika. Ovaj zahtjev je odbijen, jer da u tvornici već postoje radnički povjerenici, pa list **Hrvatski radnik** objavljuje da je u zaprešićkoj tvornici dopuštena samo »marksistička organizacija«.[26]

URSSJ je u tvornici sve do zabrane potkraj 1940. dominantna sindikalna snaga. Kolektivni ugovor od 20. veljače 1936. izboren je bez štrajka, i njime je radnicima zagarantirano gotovo sve na što su imali pravo po Zakonu o zaštiti radnika, pa je stoga radništvo čvrsto zbilo svoje redove i onemogućilo prodor antiklasne i cjepačke ideologije HRS-a. Na glavnoj godišnjoj skupštini podružnice, održanoj 17. siječnja 1937, iskazani su veliki uspjesi podružnice koja je uspjela da svaki radnik dobiva glasilo Pokrajinske uprave URSSJ-a za Hrvatsku i Slavoniju **Radnik.** Glasilo je uvelike pomoglo radnicima da lakše spoznaju klasnu borbu koju su u to vrijeme u Jugoslaviji vodili komunisti. Uspjelo se i prikupiti novac za otvaranje čitaonice i knjižnice, a uprava tvornice je uredila radnicima blagovaonicu gdje su dobivali hranu. Tako je položaj ranika u zaprešićkoj tvornici mesa označavan u tom vremenu kao vrlo dobar s obzirom na položaj radnika u drugim tvornicama te struke. U upravni odbor zaprešićke podružnice SŽRJ-a izabrani su na toj skupštini: Slavko Kolarević za predsjednika, Pero Devčić za potpredsjednika, Mato Brglez za tajnika, Đuro Stanišak za blagajnika i Stanko Limić za njegova zamjenika. Članovi odbora bili su: Vid Gorjan i Vid Šaić, a u nadzorni odbor izabrani su od radnika Nikola Kalaj, Nikola Raker i Pavao Petrek. Vrlo ponosni na svoju čitaonicu, radnici su izabrali i posebni prosvjetni odbor u sastavu: Drago Bošnir, Franjo Šlišek i Josip Basić.[27]

Pripreme za izbor radničkih povjerenika u 1937. izvršene su vrlo temeljito i solidno. Na skupštini tvorničkih radnika 3. siječnja osuđeno je podvajanje radnika, naglašena potreba akcionog i stvarnog sindikalnog jedinstva radnika u tvornici, ali izvan nje, i tako ukazano na negativnu ulogu HRS-a. Izbori za radničke povjerenike bili su

30. siječnja, a izborni odbor u sastavu: Josip Pasarić, Ivan Barić, Vid Čunko, Nikola Rakar i Nikola Hohnjec nije imao težak posao, jer je podnesena samo kandidatska lista SŽRJ-a, pa su za povjerenike izabrani: Josip Pasarić, Ivan Barić, mesarski radnici, Nikola Fabek, kovač, Franjo Ferenčak, stolar, i Vid Čunko, pomoćni radnik, a za zamjenike: Živko Štefanović i Milan Vladetić, mesari, Ivan Pasarić, kovač, Mihajlo Bebel, stolar, i Vid Rakar, pomoćni radnik. Tvornica je u vrijeme izbora imala 160 radnika i namještenika. Namještenika je bilo 25.[28]

Iako poslovanje tvornice već u to vrijeme pokazuje oštre znakove krize zbog Markovićevih malverzacija, 20. veljače 1937. bez štrajka je produžen kolektivni ugovor iz prethodne godine. Iz sačuvanog zapisnika s pregovora saznajemo da je od 155 zaposlenih u tvornici 16 radnika zarađivalo 24 do 30 dinara na dan, 25 radnika 30 do 35 dinara, 15 radnika 35 do 40 dinara, 28 radnika 40 do 45 dinara i 18 radnika 45 do 50 dinara. Budući da su imali osmosatno radno vrijeme, prehranu u tvornici – za koju je uprava te godine izdvojila 233.396 dinara – radnici su dosta dobro zarađivali. I radnici koji su stanovali u tvorničkim stanovima imali su zadovoljavajući prihod. Nije bilo radnika koji je primao minimalnu satnicu po Uredbi o minimalnim nadnicama, kolektivnim ugovorima i arbitraži od 17. veljače 1937. godine, tj. dva dinara.[29]

Polovicom godine upravi tvornice počela je smetati jaka sindikalna organizacija i kolektivni ugovor, jer se zbog loše financijske situacije počelo pomišljati na snižavanje zarada radnika. Pretpostavljamo da se upravo zbog toga starješina radničkih povjerenika Ivan Pasarić zahvalio na funkciji radničkog povjernika, pa je na sjednici u radničkoj čitaonici 24. kolovoza Živorad Štefanović kooptiran u odbor radničkih povjerenika kao tajnik, a Ivan Barić, koji je i vodio tu sjednicu, izabran je za starješinu radničkih povjerenika.[30] Radnička čitaonica u tom vremenu postaje omiljelo sastajalište radnika i mjesto živih diskusija o problemima radničke klase. Povod za takvu diskusiju bilo je i predavanje profesora Maksimilijana Fischera iz Zagreba pod nazivom »Značaj socijalnog osiguranja«, s posebnim osvrtom na prijedlog osiguranja za slučaj iznemoglosti, starosti i smrti, koje osiguranje je odgađano gotovo petnaest godina. Predavanje je održano 19. listopada 1937, a u izvještaju o tom predavanju zagrebačkoj Radničkoj komori Blaž Dianić napominje da je 50 radnika »veoma pažljivo i sa interesom pratilo cijeli tok predavanja«.[31]

12.

Godina 1938. bila je vrlo teška i za zaprešićku tvornicu i za njeno radništvo, ali je radništvo ostalo na liniji klasne borbe, i HRS svojim podređivanjem interesa radničke klase političkim i nacionalnim interesima nije među zaprešićkim radnicima našao pristalica.

Pripremama za izbor radničkih povjerenika 1938. rukovodi tajnik zagrebačke podružnice Saveza živežarskih radnika Jugoslavije Josip Kraš, koji provodi liniju komunista u sindikatima. Na izborima 26. siječnja trebalo je izabrati za radničke povjerenike: Ivana Barića, mesara, Ivana Ognjenovića, crevara, Anzelma Linića, mesara, Živka Štefanovića, kobasičara, Nikolu Fabeka, kovača, i Vida Saića, pomoćnog radnika, a za zamjenike: Matu Brglesa, mesara, Ivana Pasarića, šmirera, Pavla Petreka, pomoćnog radnika, Matu Motala, kobasičara, Miju Beblea, kolara, i Ivana Švajcera, pomoćnog radnika.[32]

No izbori nisu održani tog dana, jer je zbog stavljanja tvornice pod stečaj 15. siječnja uručen otkaz četrdesetorici radnika, među kojima su bili i Ivan Barić i Živko Štefanović, radnički povjerenici iz 1937, koje je još štitio imunitet, a bili su i članovi izbornog odbora za izbor radničkih povjerenika u 1938. Budući da je otkazni rok istjecao 29. siječnja, Blaž Dianić je savjetovao radnicima da odgode izbore dok se ne

vide rezultati intervencije koju je poduzeo funkcionar SŽRJ-a Rudolf Grubauer kod Inspekcije rada. Inspekcija nije mogla stornirati otkaz, ali je podržala Barića u rukovođenju izborima. Izborni odbor sastavljen od Barića, Čunjka, Fabeka, Ferenčaka i Štefanovića je uz pomoć Josipa Kraša, tada člana CK KP Hrvatske, održao 21. veljače 1938. izbore, te je 86 radnika i 15 namještenika, koliko ih je tada bilo u stalnom radnom odnosu, izabralo za radničke povjerenike: Ivana Švajcera, Nikolu Fabeka, Pavla Bužića, Milana Vladetića i Josipa Pasarića, a za zamjenike: Ivana Pasarića iz Brdovca, Miju Beblea, Stjepana Bačana, Dragu Krmpotića i Nikolu Hohnjeca, o čemu je Blaž Dianić izvijestio Radničku komoru.[33]

Štednja koja je uvedena u tvornici pod stečajem odrazila se je na cjelokupnom poslovanju, pa i na strukturi radnika. Nekvalificirani i priučeni radnici sve se češće zapošljavaju na svim mjestima gdje to dopušta proizvodnja. Na prijavu Društva ispitanih strojara iz Zagreba u proljeće 1938, inspektor parnih kotlova Banske uprave Savske banovine inž. Hergešić posjetio je tvornicu zajedno s Adolfom Kunčićem iz URSSJ-ova Saveza metalskih radnika Jugoslavije, te su ustanovili da u kotlovnici rade ložači Matej Smrekar, Ivan Pasarić i Lovro Herceg i samo jedan strojar, Ladislav F. Andrijević, koji kontrolira parni stroj od 150 konjskih snaga puna 24 sata – bude ga kada nešto nije u redu s radom stroja. Na Kunčićevu primjedbu da je jedan strojar za tako veliku strojarnicu i intenzivan rad tvornice nedovoljan, upravitelj pogona inž. Andrić izjavljuje da se on kao diplomirani strojarski inžinjer smjenjuje s Andrijevićem u kontroli. Komisija tome ne vjeruje, pa inzistira na zapošljavanju još jednog strojara, kojih je ionako dosta nezaposleno.[34]

Prvi kongres Ujedinjenog saveza živežarskih radnika Jugoslavije održan je u Slavonskom Brodu 30. i 31. listopada 1938. U sklopu priprema za kongres **Radničke novine** su objavile više članaka u kojima se govori o radu Saveza i o položaju radnika prehrambene struke, a u rezoluciji je naglašeno da će se rad sindikata zasnivati na politici koju je URSSJ usvojio na kongresu u Zagrebu. O radu kongresa Josip Cazi piše: »Sekretar Saveza Rudlof Grubauer podnio je izvještaj o radu u kojem kaže da su u toku tri godine vođena 82 štrajka i tarifna pokreta, od kojih je 70 završeno potpisivanjem kolektivnih ugovora. U akcijama je sudjelovalo oko 6500 radnika. Radno vrijeme je skraćeno prosječno za četiri sata dnevno, a nadnice su povećane za 25%.«

Na kongresu je izabrana Centralna uprava SŽRJ-a, u koju su ušli Blaž Dianić, Rudolf Grubauer i Josip Kraš, dakle, sve komunisti koji su djelovali među zaprešićkim industrijskim radništvom. Vid Đurđek je referirao o zadružnom pokretu, pa je tako ova tema – vrlo važna za zadružnu Industriju mesnih proizvoda u Zaprešiću – dobila na kongresu svoje mjesto.

13.

U 1939. izbori za radničke povjerenike odgađani su dva puta i u zaprešićkoj tvornici. Čekalo se na potpisivanje sporazuma Cvetković–Maček, kojim bi HRS postao režimski sindikat u Hrvatskoj, te bi upravljao i Radničkom komorom i drugim ustanovama za zaštitu radnika.

Radnici zaprešićke tvornice nisu ni pomišljali na promjenu sindikalne organizacije, zadovoljni radom SŽRJ-a u okviru URSSJ-a i pažnjom koju im je posvećivao Josip Kraš, sve do prelaska u ilegalnost.

Na kongresu se govorilo i o Zaprešiću. U referatu Blaža Dianića nalazimo sljedeće: »Drugovi u Zaprešiću, i ako nemaju bajoslovne uslove rada, ali uslovi pod kojima žive i rade kud i kamo su bolji od uslova u mnogim drugim poduzećima. To je plod rada našeg pokreta, ali kojeg su drugovi u 1936. i 1937. skoro izgubili zato, što

se je u njihove redove bila uvukla najveća neprijateljica klasnog radničkog pokreta 'nesloga' i doteralo se do te mjere, da je organizacija pala od 100 članova na 10. Do nesloge je došlo radi toga, što se je sa jedne strane forsiralo na nepromišljene akcije podnašanjem zahtjeva onda, kada zato nije bilo vreme niti uslova za realizaciju istih. Sve se je to činilo zato, da se dobije prestiž na uticaj u podružnici saveza i da se politički omalovaži sve ono, što je savez ranije pod najtežim pol. prilikama za tamošnje radnike polučio u pogledu popravka radnih i plaćevnih uslova, koji su popravljeni za 30-50% prema prilikama, koje su vladale tamo prije nego se je uspostavila naša organizacija i povela akcija za kol(ektivni) ugovor koji je februara mjeseca 1936. polučen.

Drugovi u Zaprešiću od 1935. do maja 1938. potpadali su pod zagrebačku našu podružnicu, ali iz razloga, što su stekli uvjerenje, da je do razmirica došlo zato, što su se razmirice raspirivale od strane stanovitih lica, i što ih je to koštalo njihove tekovine stanarinskog doplatka u iznosu od Din. 100 mjesečno i jednog kg. mesa nedjeljno, kao i zato što im je organizacija tako rekuć potpuno zamrla, obnovili su rad organizacije kao samostalna podružnica. Organizacija se sada normalno i u miru razvija, te sa mnogo nade očekujemo, da će se potpuno oporaviti, te osposobiti, da pokrene akciju da dobiju natrag ono, što su izgubili, da do toga nije trebalo i nije smjelo da dođe.«[35]

Iz prve prijave za izbore radničkih povjerenika, koji su se trebali održati 23. siječnja 1939, vidi se sastav izbornog odbora: Nikola Fabek, predsjednik, Ivan Švajcer, Pavle Bužić, Drago Krmpotić i Josip Pasarić. Drugi izborni odbor djeluje u sastavu: Fabek, Krmpotić, Ivan Švajcer, Ivan Bočak i Ivan Hlaj, i on organizira izbore 17. srpnja 1939. u prostorijama Radničke čitaonice uz prisutnost Slavka Kolarovića i Janka Galamboša od SŽRJ, odnosno Blaža Dianića, eksperta zagrebačke Radničke komore za živežarsku struku, budući da je ta ustanova još bila u rukama komunista. Za povjerenike su izabrani: Dragutin Krmpotić, mesar, Savo Marković, kobasičar, Nikola Fabek, strojar, i Ivan Švajcer, pomoćni radnik, a za zamjenike: Bogdan Žderić, mesar, Ivan Bočak, kobasičar, te pomoćni radnici Ivan Pasarić i Ivan Hlaj. Glasalo je samo 75 radnika i 15 namještenika, pa se očito dio radnika suzdržao od glasanja zbog agresivnosti sve glasnijeg HSS-a i HRS-a, koji iz dana u dan sve više otežava aktivnosti klasnih i komunistički opredijeljenih sindikata, te i nasiljem onemogućava radnike u slobodi sindikalnog opredjeljivanja i rada.[36]

14.

Podružnica HRS-a u Zaprešiću osnovana je na početku studenoga 1939, a vodstvo te nacionalističke organizacije u službi buržoazije angažiralo je svoje najjače funkcionare u toj akciji, među kojima i predsjednika HRS-a Alojza Pećnika, saveznog tajnika Ivana Martinca, Franju Kovačića, Ivu Škvorca i druge, te su zaprešićki tvornički radnici više silom nego milom upisani u HRS. U toj borbi za preidobijanje radnika HRS je započeo tarifni pokret, pa je pregovorima – koji su trajali gotovo 14 dana – uspio povisiti zarade za 15 do 50 posto, a sklopljen je i kolektivni ugovor koji je u travnju 1940. ponovno produžen uz reviziju stavke o skuparinskom doplatku. Rezultat ovih pregovora **Hrvatski radnik** ističe kao veliki uspjeh HRS-a, iako taj uspjeh nije bio gotovo nikakav s obzirom na rastuću predratnu inflaciju i sve veću nestašicu hrane zbog pojačanog izvoza žita u Hitlerovu Njemačku.[37]

Koliko je pažnje vodstvo HRS-a obraćalo zaprešićkoj podružnici, vidi se najbolje po izvještajima povjerenika HRS-a Vida Škvorca, koji je redovito svaki mjesec, a po potrebi i češće, obavještavao zagrebačku Radničku komoru, koju su preuzeli HRS-ovci, o broju sindikalno organiziranih radnika i uopće o prilikama u tvornici, koja u to vrijeme ima oko 130 radnika i uvelike proizvodi za izvoz.[38]

15.

Savez živežarskih radnika Jugoslavije bio je već 1940. progonjena sindikalna organizacija, pa su njegovi članovi komunističke orijentacije počeli ulaziti u Savez industrijsko-zanatskih radnika. Saznavši da sada Josip Kraš radi u ovom sindikatu, svih 125 radnika Industrije mesa u Zaprešiću napušta HRS – nezadovoljni neklasnom politikom ovog Saveza – i ulaze u lipnju 1940. u Savez industrijsko-zanatskih radnika, koji je također djelovao u okviru URSSJ-a.

Već 27. kolovoza 1940. ovaj je Savez podnio upravi tvornice nacrt kolektivnog ugovora i zatražio pregovore. Budući da se uprava nije odazvala pozivu, niti je navela razloge odbijanja, zatraženo je preko Radničke komore posredovanje po Uredbi o rješavanju radnih sporova, a Komora je poslala Branka Krkleca, šefa nadzornog odbora, da intervenira. U upravnim prostorijama tvornice sastali su se 16. rujna 1940. Branko Miletić, Vinko Zlatarić i Nikola Ilić iz uprave, i predstavnici radnika s Josipom Krašem na čelu. Uprava je na tom sastanku odbacila svaku mogućnost sklapanja novog kolektivnog ugovora, jer da za nju do 16. studenoga 1940. vrijedi kolektivni ugovor HRS-a, koji nije bio otkazan ni s jedne strane. Kraš je izjavio da je Savez industrijsko-zanatskih radnika dobio ovlaštenje od svih radnika zaposlenih u poduzeću da sklopi novi kolektivni ugovor, pa da prema tome ugovor sklopljen sa HRS-om automatski gubi vrijednost. Sačuvan je prijedlog kolektivnog ugovora koji je predložio Kraš, pa ga zbog njegove potpunosti, a i stavova koje su zauzimali komunisti i njihovi simpatizeri u borbi za poboljšanje položaja radnika, donosimo gotovo u cijelosti:[39]

»Kolektivni ugovor sklopljen izmedju Industrije mesnih proizvoda d.d. u Zaprešiću s jedne strane i Saveza Industrijsko-Zanatskih radnika-ca, podružnica Zagreb s druge strane, kako slijedi:

Čl. 1. Radno vrijeme:

a. Za sve osoblje zaposleno u tvornici, uključivo i naučnike, ustanovljuje se radno vrijeme 8 sati na dan, odnosno 48 sati na tjedan.
b. Prekovremeni rad može se raditi u smislu propisa Zakona o zaštiti radnika i to najviše 2 sata dnevno uz 50% nadoplatka na normalnu nadnicu.
c. Noćni rad smatra se od 22 sata do 6 sati i plaća se 25% više na normalnu nadnicu.
d. Rad nedjeljom nije dozvoljen, ali u koliko bi, radi normalnog funkcionisanja postrojenja ili zbog pokvarljivosti sirovina, bio neophodno nužan rad, onda će se nedjeljom raditi i plaćati sa 100% više na normalnu nadnicu.
e. Raspored radnog vremena utvrdjivat će se u sporazumu s radničkim povjerenicima, a svaki prekovremeni rad i rad nedjeljom utvrdjivat će se u suglasnosti s radnicima, povjerenicima i uz prethodnu dozvolu nadležne Inspekcije rada.

Čl. 2. Stručna organizacija:

Poduzeće priznaje u smislu propisa § 35. Zakona o zaštiti radnika strukovnu organizaciju: Savez industrijsko zanatskih radnika-ca podružnice u Zagrebu, te će s njenim pretstavnicima riješavati sva eventualna nastala sporna pitanja, koja bi proizašla iz odredaba ovog ugovora.

Čl. 3. Plaćevne odredbe:

Minimalne plaće se odredjuju sa stanom, hranom i pranjem rublja, kako slijedi:

1. Za kvalificirane mesarske i kobasičarske radnike dijele se na 3 kategorije i to:
   a. Radnici preko 5 godina prakse spadaju u prvu kategoriju i plaćaju se tjedno Din 400
   b. Radnici od 1 do 5 godina prakse spadaju u drugu kategoriju i dobivaju plaću Din 375
   c. Radnici novo oslobodjeni do jedne godine prakse spadaju u treću kategoriju i dobivaju plaću Din 300
2. Predradnici dobivaju tjednu plaću, i to
   a. predradnik u klaonici Din 500
   b. predradnik u kobasičarni Din 600
   c. predradnik u crevari Din 500
   d. Salberu (soljaču mesa, opaska MKD) se povisuje dosadanja plaća tjedno za 100 dinara.
   e. Predradnik salber dobiva tjedno Din 450
3. Pomoćni radnici u klaonici imat će plaću i to na sat 6,5.
   Pomoćna radnica kod veterinara dobiva mjesečnu plaću od 600.
4. Tehničko osoblje imat će plaće:
   a. Predradnik u bravariji tjedno 600
   b. Bravari, šmireri i ispitani ložač dobivaju na sat 8,50
   c. Stolari, kolari i zidar dobivaju na sat 8,50
   d. Vozači ugljena dobivaju na sat 6,50
5. Vanjski nekvalificirani radnici dobivaju na sat 5,50
6. Kućna posluga ima plaću:
   a. služitelji u oborima na tjedan 250
   b. kočijaši i t.d. na tjedan 300
7. Žensko osoblje dobiva plaću
   a. kuharica dobiva na mjesec 900
   b. pralja na mjesec 600
   c. sobarica 600
   d. pomoćnice u kuhinji na mjesec 600
8. Ekspedit (magazin)
   a. radnici zaposleni u magazinu dobivaju plaće na sat 7,50
9. Akordne partije
   a. za topljenje masti po vagonu (10.000 kg) 750
   b. za pakovanje masti po vagonu (10.000 kg) 600
   c. za ûtovar masti po vagonu (10.000 kg) 85
   d. za zbijanje sanduka od 100 kg. po komadu 1
   e. za zbijanje sanduka od 500, 300 i za sapun 0,75
   f. za zbijanje sanduka za mast od vagona 400 kom. 170
10. Šoferi se dijele na 3 kategorije i imaju plaću na mjesec:
    I. kategorija 2.000
    II. kategorija 1.800
    III. kategorija 1.600.
11. Predvidjene plaće su minimalne. Porastom cijena životnih namirnica povisivat će se i minimalna nadnica. Povišenje nadnica utvrdjivat će sporazumno potpisnici ugovora na osnovu izvještaja tržnog nadzorništva u Zagrebu.
12. Plaća će se izvršivat svake subote iza svršenoga posla. Isplata će se vršiti u isplatnoj kuverti, na kojoj će biti napisano: broj radnih sati, satna plaća, prekovremeni rad, zakonom dozvoljeni odbitci i čista isplata.

Čl. 4. Stan i hrana:

Stan, hrana i pranje rublja smatra se plaćom u naturi u smislu odredbe par. 214 Zakona o radnjama. Oženjeni radnici nisu vezani na stan u tvornici, te će se njima u ime otštete plaćati stan u novcu od Din. 200 mjesečno. Stanarina će se isplaćivati u novcu i ostalim radnicima u koliko nebi tvornica imala za njih raspoloživih stanova.

Čl. 5. Deputat:

Svi kvalificirani radnici dobivat će kao dodatak na plaće deputat i to 1,50 kg mesa tjedno (svinjetine), a pomoćni radnici u klaonici 1 kg. tjedno. Isto tako, oženjeni radnici s djecom dobivat će 4 kg. sala mjesečno, a oženjeni bez djece, dobivat će 3 kg. mjesečno i to po tvorničkoj cijeni.

Čl. 6. Radnička kuhinja, higijena u radionici i radničkim stanovima:

a. Kuhinja: Iz redova radničkih povjerenika uprava tvornice odredit će lica koja će bditi nad redom i čistoćom u kuhinji, kvalitetom i raspodjeli kuhanja.
b. Radnička spavaonica: radničke nastambe moraju biti čiste, a radnici koji u njima stanuju čisti i uredni. Nad redom i čistoćom u spavaonici (nastambi) bditi će radnički povjerenici, koji će taj nadzor preuzeti na sebe u sporazumu sa upravom tvornice.
c. Radionice: Radionice imaju biti u svakom pogledu u uzornoj čistoći, a svi su radnici dužni da na čistoću budno paze. U koliko se pojave kakovi nedostaci, dužni su na to radnički povjerenici skrenuti pažnju upravi tvornice.

Čl. 7. Dopusti

Radnici i radnice koji su zaposleni u tvornici dobivat će godišnji plaćeni dopust i to: a. od 1 do 4 godine 8 dana
b. preko 4 godine 14 dana.

Čl. 8. Praznici:

(ovdje se navode državni i crkveni praznici. Ne spominje se Prvi maj, opaska MKD).

Čl. 9. Bolovanje radnika.

Radnici i radnice će primati za prvi tjedan bolovanja punu plaću, kako je to predvidjeno paragrafom 49. Zakona o radnjama. Svoje bolovanje radnici će dokazati potvrdom OUZOR-a (Okružnog ureda za osiguranje radnika, opaska MKD) u Zagrebu.

Radnici i radnice će primati plaću za vrijeme izgubljeno na ambulantnom liječenju ukoliko liječnik OUZOR-a ne ordinira za dotičnu bolest u njihovo slobodno vrijeme.

Isto tako, ako je koji radnik bez svoje krivnje otsutan iz posla, a da bude pozvan po sudu ili javnopravnim ustanovama, neće mu se otsutnost odkidati od plaće, u koliko ona nije neprekidno dulja od 2 dana.

Čl. 10. Primanje i otpuštanje radnika:

1. Uprava tvornice će primati radnike preko namjestbenog odsjeka organizacije Saveza Industrijsko-zanatskih radnika-ca u Zagrebu.
2. Uprava tvornice će otpuštati radnike uz prethodno savjetovanje s radničkim povjerenicima.
3. U slučaju nestašice posla, skratit će se radno vrijeme u sporazumu s radničkim povjerenicima, odnosno radnicima, ako i nakon skraćenog radnog vremena neće biti za uposlene radnike posla pristupit će se slanju radnika na izmjenične plaćene dopuste, tako da ni jedan radnik neće biti dulje od tjedan dana jednokratno na dopustu. Ako i ove mjere nebi bile dovoljne, da se sve radnike zadrži na poslu, pristupit će se otkazivanju redosljedom prema potrebi posla. Kod novog primanja radnika, uposlivat će se bezuslovno radnike, koji su ranije radi toga pomanjkanja posla otpušteni.

Čl. 11. Radnički povjerenici:

Uprava tvornice će priznati one radničke povjerenike, koje radnici-ce sami izaberu u smislu propisa § 108 Zakona o zaštiti radnika i Uputstava M(inistarstva) s(ocijalne) p(olitike) i n(arodnog) z(dravlja). Ti povjerenici će vršiti sva posredovanja iz radnih i plaćevnih odnosa između uprave poduzeća i radnika.

Čl. 12. Otkazno vrijeme radnika:

Otkazni rok za obe ugovarajuće strane jest 14 dana unapred, koji mora uslijediti samo nakon svršenog tjedna prilikom isplate. Otkazni rok važi obostrano nakon 8 dnevnog pokusnog rada. Izuzetak može nastupiti samo tada ako nastupe razlozi iz par. 238-239 Z(akona) o r(adnjama).

Čl. 13. Vojna vježba

Radnici, koji budu pozvani na vojnu vježbu, isplatit će im se sve novčane prinadležnosti u smislu propisa Zakona o radnjama i Uredaba.

Čl. 14. Zaključne odredbe:

1. Uprava tvornice se obavezuje, da radi sprovodjenja ovog ugovora u život, kako i radi pokreta za ovaj ugovor neće otpustiti niti progoniti ni jednoga radnika i radnicu.
2. Sve nepredvidjeno u ovom ugovoru, regulišu postojeći zakoni i to Zakon o radnjama, Zakon o zaštiti radnika i Zakon o osiguranju radnika.

Čl. 15. Važenje i registracija ugovora

1. Ovaj ugovor stupa na snagu od dana podnošenja zahtjeva i traje jednu godinu dana. U koliko se ovaj ugovor ne otkaže mjesec dana prije njegovog isteka, bilo s koje strane, ugovor se produljuje automatski na daljnju godinu dana i važi dok se ne otkaže u za to propisano vrijeme. Otkaz se vrši preporučenim pismom.
2. Ovaj ugovor se ima registrirati kod nadležne Inspekcije rada i izvjesiti u sva odjeljenja u tvornici na vidno mjesto.

Za radnike Za upravu tvornice:«

ZEMALJSKI
SAVEZ INDUSTRIJALACA
ZAGREB

TELEFON INTERURB. 1870

Zagreb, 24. januara 1923.

Broj 482/1923.

P.n.

Nezavisan sindikat radnika živežnih namirnica
na ruke g. Gab. Kranjec

Z a g r e b

Ilica 55 vrata 6

U posjedu Vašeg cij. dopisa od 19.t.mj. br.19 čast nam je u ime tt. M. Gavrilovića sinovi d.d. u Petrinji i Industrija mesnih proizvoda u Zagrebu izjaviti, da ne možemo pregovarati sa jednom organizacijom, koja se ne temelji na zakonu.

Odličnim poštovanjem

Predsjednik: Tajnik:

primito
24-I. 1923

Nezavisni sindikat radnika-ca živežnih namirnica Hrvatske i Slavonije obavještava zagrebačku Radničku komoru da su u Industriji mesnih proizvoda d.d. u Zaprešiću početkom veljače 1923. povišene zarade radnika za 20%.

Ovaj ugovor, nažalost, nikad nije potpisan, jer je uprava tvornice uz podršku HRS-a i vlasti odugovlačila s pregovorima, a vrijeme je radilo u korist režimske sindikalne organizacije. Pod pritiskom vlasti potkraj 1940. ponovno ulazi u HRS oko 80 radnika, te je 26. studenoga iste godine produžen raniji ugovor HRS-a, iako je radnike štitio znatno manje od kolektivnog ugovora koji je predlagao član Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske Josip Kraš.[40] Prema tome, sada znademo kako je završila ova Kraševa akcija, pa i Cazijevu bilješku u knjizi »Razvoj sindikata u sklopu URSSJ-a« možemo dopuniti, te istaknuti da je u povijesti sindikalnog pokreta Hrvatske slučaj da radništvo napušta režimski sindikat i masovno se vraća u URSSJ-ov prokomunistički Savez industrijsko-zanatskih radnika rijedak primjer visoke klasne svijesti radništva zaprešićke tvornice, jer je to vrijeme agresivnog istupa HSS-a i HRS-a kao njegove radničke organizacije.[41]

16.

Za vrijeme okupacije tvornica u Zaprešiću radi za okupatora sve do oslobođenja. Generalni direktor tvornice bio je čitavo to vrijeme Vinko Zlatarić, ali su ustaše budnim okom pratile rad ovog stručnjaka, osobito kada se saznalo da mu je sin Branko Zlatarić vijećnik ZAVNOH-a i šef Ekonomskog odjela ZAVNOH-a od osnivanja do 1945. godine. Tokom rata nije u tvornicu ništa ulagano, a mnogo je pljačkano i odvučeno. Od 4.852.705 dinara potkraj 1940. vrijednost nekretnina iznosila je po procjeni 1945. samo 3.968.179 dinara. Vrijednost inventara smanjena je u istom periodu sa 930.620 na 424.741 dinar.

Poslije oslobođenja pokušao se obnoviti rad tvornice, ali nije bilo dovoljno stoke. Na glavnoj godišnjoj skupštini 26. svibnja 1946. izbrisani su gotovo svi stari članovi ravnateljstva i upisani novi: Milivoje Pavković, Novica Ranković, Branko Rakić, Jakša Novaković i Dragutin Čutuković iz Beograda, te Stanko Čanica-Opačić, dr. Rade Pribičević, Mile Počuča i Milutin Karas iz Zagreba, koji su se zauzimali i za obnavljanje zadrugarstva u Hrvatskoj. Promijenjena su i pravila, te se Industrija mesnih proizvoda d.d. Zaprešić fuzionirala s Glavnim savezom srpskih zemljoradničkih zadruga u Beogradu, koji je potkraj godine preuzeo i sve aktive i pasive poduzeća.

17.

O položaju radnika od 1941. do 1945. znademo malo, jer su od 1942. štrajkovi tretirani kao politički prijestup, pa ih i nije bilo. U arhivima ne nalazimo podataka o položaju radništva.

Škvorc, istina, tokom čitave 1941. radi kao izvjestitelj HRS-a, obavještavajući da se »u poduzeću radi punom parom«, ali i da je broj bolesnih radnika i broj radnika u vojsci vrlo visok.[42]

Neposredno poslije okupacije, okružnica HRS-ove podružnice u Zaprešiću, kojom je određeno da se u upravu podružnice ne može birati tko jer prije bio funkcionar URSSJ-a ili marksist, odnosno tko je Slovenac, Mađar, Rus ili pravoslavac, stvorila je Škvorcu velikih teškoća, jer su gotovo svi radnici bili prije u komunističkom URSSJ-ovu sindikatu. Stoga su samo načelno predloženi u upravu podružnice: Vid Škvorc kao predsjednik, Ivan Petrek kao potpredsjednik, Jure Petrek kao tajnik, Stjepan Kos kao blagajnik, i Franjo Krmpotić, Stjepan Vužić, Ivan Pasarić, Petar Kovačić, Marko Benčić i Vid Rakar kao članovi.[43] Naglašeno fašiziranje HRS-a izazvalo je burnu reakciju radnika. Tvornicom su počeli kružiti komunistički leci koji poziva-

Kandidatska lista

za izbore radničkih namještenićkih povjerenika kod:

INDUSTRIJE MESNIH PROIZVODA D.D. Zaprešić

koji će se obaviti dne: 26. januara 1938

Kandidati:

	a) povjerenici:		zamjenici:
1)	Barić Ivan, mesar, Zaprešić	1)	Brgles Mato, mesar, Zaprešić
2)	Ognjenović Ivan, crevar, Zagreb Pokornoga 6	2)	Kasarić Ivan, šmirer, Zaprešić
3)	Linić Anzelmo, mesar, Zaprešić	3)	Petrek Pavao, pom. rad. Zaprešić
4)	Stefanović Živko, kobas. Zagreb Petrinske 36	4)	Motal Mato, kobasičar, Zaprešić
5)	Fabek Nikola, kovač, Zaprešić	5)	Beble Mijo, koler, Zaprešić
6)	Seić Vid, pom. rad. Zaprešić	6)	Švajcer Ivan, pom. rad. Zaprešić
7)		7)	
8)		8)	
9)		9)	
10)		10)	
11)		11)	
12)		12)	
13)		13)	
14)		14)	
15)		15)	
16)		16)	

Predstavnik kandidatske liste: Kraš Josip

Zamjenik predstavnika kand. liste: Ognjenović Ivan

Predlagači:

Tiskanica d. (izbori povjerenika)

XII/36 10.000 — Grafika

Josip Kraš u ime zagrebačke podružnice Saveza živežarskih radnika predlaže kandidate za radničke povjerenike u Industriji mesnih proizvoda d.d. u Zaprešiću početkom 1938.

ju na sabotažu proizvodnje i na borbenu akciju, pa ustaški povjerenik Ivan Petrek vodi istragu. Prilikom prve istrage 9. lipnja 1941. neki su radnici otvoreno ukazali kako se povjerenik HRS-a Škvorc u tvornici »bahato vladao ne radeći ništa i opijajući se rakijom«, te da su radnici koji su bili birani kao radnički povjerenici s liste URSSJ-a bili najbolji radnici u tvornici, a da su sada otpušteni kao komunisti i saboteri. Vrlo hrabro radnici dobacuju ustaškom taborniku i stožerniku da nisu protiv HRS-a, »nego samo spram nekih nama nepoćudnih ljudi«, osobito onih koji prelaze radi karijere iz jednog sindikata u drugi (URSSJ, HRS, a jedno vrijeme isti su agitirali i za sindikat radikala Jugoras). Ustaški tabornik Nikola Skledar, videći da je vrlo opasno proširivati istragu, usmjerava krvinju za stanje u tvornici i nezadovoljstvo radnika prema činovniku Franji Markoviću, jer da je on dijelio po tvornici marksističke i komunističke knjige.[44]

Vinko Zlatarić je uspješno zaštitio Markovića, iznijevši da je Marković marksističke knjige dijelio po »nalogu srpskih gospodara«, i uspio je da se 16. lipnja 1941. maknu povjerenici Ivan Petrek i Vid Škvorc, »jer su navedene osobe po jednodušnom iskazivanju tamošnjih radnika nepoćudne«. Uskoro zatim smijenjen je i povjerenik Rizničkog ravnateljstva za ponovu Šimić, koji je u ovoj tvornici, čiji su glavni dioničari bili Srbi, imao štititi interese ustaške države i provesti podržavljenje tvornice. Od Oblasnog nadzorništva, kako se tada zove Inspekcija rada, postavljeni su i novi radnički povjerenici, ali je njihova uloga sve beznačajnija, iako im je trajanje mandata bilo neograničeno. Uglavnom su vodili brigu oko radničke kuhinje, raspodjele deputata i drugog.[45]

U izvorima je zabilježeno da su polovicom 1941. tarifni pokret poveli ložači, te je s njima nakon trokratnih pregovora sklopljen 2. kolovoza 1941. kolektivni ugovor, izdvojen iz kolektivnog ugovora HRS-a.[46]

Polovicom 1942. zaprešićka podružnica HRS-a također je zatražila izmjenu kolektivnog ugovora za cijelu tvornicu, ali se uprava nije odazvala, već je odgovorila da »nije voljna pristupiti rješenju tog pitanja, jer da će se to riješiti jedinstveno za sve industrije te struke«. Na ponovljeno traženje Radničke komore i HRS-a dobivaju isti odgovor, a na zakazane pregovore 29. kolovoza 1942. Vinko Zlatarić nije ni došao, pa su se vodstvo HRS-a i radnički povjerenici pokunjeni povukli, ponijevši sa sobom i nikada potpisani nacrt kolektivnog ugovora, te su tako doživjeli sudbinu koju su polovicom 1940. priredili Krašu i Savezu zanatsko-industrijskih radnika Jugoslavije.[47]

Sve do 1945. nadnice je propisivao Ured za oblikovanje cijena i nadnica, i na tu odluku nisu mogli utjecati radnici, pa su zarade silno zaostajale za troškovima života, a primanja u naravi u obliku hrane i stana imala su veću vrijednost od novčane zarade. Za čitavo vrijeme rata velik broj radnika je posredno ili neposredno pomagao narodnooslobodilački pokret kroz Narodnu pomoć i na razne druge načine.

18.

Industriju mesnih proizvoda d.d. u Zaprešiću osnovali su domaći trgovci i banke u vrijeme kada su prošireno jugoslavensko tržište i nestašica hrane u otcijepljenim dijelovima Austro-Ugarske obećavali dobru i dugotrajnu konjunkturu. Obje pretpostavke pokazale su se pogrešne, i nakon nekoliko vrlo dobrih godina započinje u izvozu mesa krizna situacija, zbog koje se 1924. obustavlja rad u tvornici.

Rad u tvornici ponovno oživljava deset godina poslije angažiranjem zadružnog srpskog kapitala. I sada se proizvodi gotovo isključivo za izvoz, i to u Hitlerovoj Njemačkoj, te se posluje na bazi kliringa i u okviru aranžmana koje je sklapao dr. Milan Stojadinović i klika na vlasti koja je Jugoslaviju sve više uključivala u »veliki njemački privredni prostor«. Isti tretman nacionalne i klasne eksploatacije ima tvornica i za vrijeme drugog svjetskog rata.

U vrijeme gradnje Industrija mesnih proizvoda d.d. u Zaprešiću bila je najmodernija tvornica te vrste na Balkanu, pa je imala i stanove za radnike, čime se stvarala višestruka povezanost radnika s kapitalom, jer je gubitak posla značio i gubitak stana. Radnička klasa te vrste je neotpornija na klasnu eksploataciju od drugih vrsta radnika. Međutim, sve te mjere – uz izoliranost zaprešićkih industrijskih radnika od radničkog pokreta u Zagrebu – nisu zaustavile klasno osvješćivanje radnika. Na osnovi arhivskih materijala korištenih u ovoj radnji, možemo zaključiti da su organizacije sindikata u ovoj tvornici bile neprekidno pod vodstvom komunista ili njihovih simpatizera, te da su vodile dosta uspješnu borbu s poslodavcima, a tekovine koje su postigli zaprešićki radnici bile su cilj za kojim su težili drugi radnici te struke (radnici Suhomesnate i mlinske industrije d.d. u Šidu). Hrvatski radnički savez – usprkos svojim prednostima zbog vezanosti uz vlast – doživljavao je na ovom terenu neuspjeh sve do jeseni 1940. godine, kada se već pripremala zabrana cjelokupnog djelovanja prokomunističkih URSSJ-ovih sindikata, što se i dogodilo potkraj godine. Klasna borba radnika zaprešićke tvornice bila je vrlo otežana prilikama koje su vladale u industriji mesa, ali je moramo ocijeniti u historijskim okolnostima kao vrlo uspješnu i primjernu u okviru radništva te struke.

Tabela 1

Pregled najvažnijih stavki bilance Industrije mesnih proizvoda d.d. u Zaprešiću 1920 – 1937.

do 1922. u krunama, dalje u dinarima

Godina	1	2	3	4	5
1920	36.674.149	9.161.381	18.224.237	22.355.512	277.088
1921	50.644.412	35.878.154	27.940.750	9.000.000	1.193.046
1922					–1.015.941
1923	24.441.169	16.319.107	1.808.923	21.591.169	–1,099.119
1924	6.828.698	1.520.924	1.638.680	4.478.698	–8.733
1925	6.707.439	1.103.587	211.461	4.346.363	–623.794
1926	6.412.034	1.666.866	205.168	4.050.958	–563.278
1927	6.448.359	1.701.938	206.420	4.173.359	–1.701.938
1928	6.478.290	1.832.849	205.440	4.203.290	–1.832.849
1929	6.670.443	2.016.338	214.055	4.395.443	–2.016.388
1930	6.831.119	2.177.064	214.055	4.556.119	–2.177.064
1931	6.888.076	2.234.120	213.955	4.613.076	–2.234.120
1932	5.255.548	600.993	214.555	4.613.076	–600.993
1933	5.307.501	652.751	217.150	3.032.501	–650.351
1934	5.344.174	703.912	217.261	3.069.174	–686.912
1935	16.923.994	1.770.530	11.584.883	14.590.488	58.506
1936	16.040.126	5.554.957	9.026.836	13.727.096	–97.049
1937	10.124.186	5.860.328	4.479.929	7.811.156	–948.129

Hist. arhiv u Zagrebu, Sudbeni stol, zbirka isprava 5/19 – Zaprešić. Za period poslije 1938. nemam podataka, jer se centrala nalazi u Beogradu, a u Zaprešiću, odnosno Zagrebu, nalazi se samo podružnica. Od 1927. do 1931. godišnji gubitak je iskazan s gubicima prethodnih godina. G. 1932. izvršena je sanacija, tako da je banka otpisala znatan dio duga.

1. Račun ukupne bilance. 2. Račun godišnje bilance. 3. Dužnici (oni koji nisu platili robu). 4. Vjerovnici (kojima je poduzeće dužno). 5. Dobitak ili gubitak.

Tabela 2

Plaće radnika i namještenika i materijalni troškovi Industrije mesnih proizvoda d.d. u Zaprešiću 1920 – 1937.[1]

do 1923. u krunama, dalje u dinarima

Godina	Plaće radnika i namještenika	Materijalni troškovi
1920	2.306.383	1.402.060
1921	8.826.797	4.572.889
1923	12.371.038	2.922.127
1924	1.115.061	
1925	479.792	
1926	562.755	
1927	105.522	
1928	124.394	
1929	177.053	
1930	17.913	
1931	21.246	
1932	33.385	
1933	24.930	
1934	11.400	
1935	1.178.645	716.673
1936	1.733.042	1.348.455
1937	1.497.165	1.887.653

1. Historijski arhiv u Zagrebu, Sudbeni stol, zbirka isprava 5/19 – Industrija mesnih proizvoda d.d. u Zaprešiću.

BILJEŠKE

1. Obje tvornice imaju svoje monografije: **Milan Nožinić,** 150 godina mesne industrije Gavrilović (1821-1971), Petrinja, 1971, i Spomenica »Sljeme«.
2. **M. Kolar–Dimitrijević,** Povijest šidske mesne industrije za vrijeme kapitalizma, Šid, 1986 (u pripremi za štampu).
3. Svi podaci o kapitalu i dioničarima, ako se ne navodi drugačije, vađeni su iz dosjea tvornice u Historijskom arhivu u Zagrebu (Historijski arhiv u Zagrebu, Sudbeni stol kao trgovački sud, dosje 5/19 ZB i registar dioničkih društava 6/101, 8/302, 10/527 i 14/462).
4. Varaždinske novosti, 3. IX. i 17. IX. 1936; Nova istina, 17. I. 1920. i Novosti, 15. XI. 1920.
5. Narodno blagostanje, 28. XII. 1929, 780.
6. **Jozo Lakatoš,** Industrija Hrvatske i Slavonije, Zagreb, 1924, 547; Sremski zemljoradnik, 24. III. 1935, Početak zadružne industrije Zaprešić.
7. Radnik, 22. X. 1920. – Sekamini-u u Zaprešiću!
8. Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (dalje: AIHRPH), Radnička komora (dalje: RK), 3/2-1109/15.IX 1922. Bogdan Krekić bio je na Kongresu ujedinjenja 1919. izabran u plenum Centralnog radničkog sindikalnog vijeća Jugoslavije, ali je potpisao Manifest opozicije, pa je 1920. isključen iz KPJ, te dalje radi u okviru Socijalističke partije Jugoslavije i njenih reformističkih sindikata, odnosno u okviru radničkih komora. Iz KPJ je u rujnu 1922. odlukom Kominterne bio isključen iz KPJ i Slavko Kaurić.
9. Radnička štampa, 13. I. 1923.
10. AIHRPH, RK, 5/120 i 5/127 – 1923.
11. Isto, 5/120 – 1923.

12. Blaž Dianič, pekarski radnik, lijevi socijaldemokrat do ujedinjenja, a zatim član KPJ i sekretar Saveza radnika životnih namirnica Jugoslavije. Od 1923. bio je član rukovodstva Mjesnog sindikalnog vijeća u Zagrebu pri Nezavisnim sindikatima i predsjednik Pokrajinskog radničkog sindikalnog odbora za Hrvatsku i Slavoniju (v. opš. Dokumenti Centralnog rad. sindikalnog veća Jugoslavije 1919–1921, priredio Toma Milenković, Beograd, 1983, 565). G. Kranjec bio je također istaknuti komunist u sindikalnom pokretu. Umro je od tuberkuloze na Brestovcu 27. X. 1934.
13. AIHRPH, RK, 5/190 – 1923 i 5/200 – 1923; Radnička štampa, 3. i 17. II. 1923.
14. Narodno blagostanje je 28. XII. 1929. objavilo vijest da je firma Hausman iz Dresdena zakupila klaonicu u Zaprešiću, i da će je proširiti tako da bi se moglo u Englesku otpremati 10.000 smrznutih svinja. Zbog izbijanja velike svjetske krize, firma je odustala od toga aranžmana, pa tvornica i dalje ne radi.
15. Zadrugarstvo je pomagao dr. Oton Frangeš za vrijeme svog ministrovanja, ali za vlade Uzunovića ono opet propada. Do novog poticaja i pomaganja zadruga dolazi pod vladom Jevtića, kada ministar poljoprivrede Dragutin Janković preko Narodne banke daje zemljoradničkim zadrugama veće kredite, osobito onima koje su radile za izvoz (Sremski zemljoradnik, Sremska Mitrovica, 12. IV. 1935).
16. Sremski zemljoradnik, 24. III. 1935, Početak zadružne industrije Zaprešić.
17. Arhiv Jugoslavije u Beogradu, Ministarstvo trgovine i industrije, kut. 497-I/982-18 Zaprešić.
18. Narodno blagostanje, 3. VI. 1939, 345.
19. Vidi bilješku 17. – dokumenat Fi 3170/17. II. 1939.
20. Historijski arhiv u Zagrebu, Zagrebački zbor, sig. 42516, izložba 1939.
21. Vidi bilješku 17.
22. AIHRPH, RK, 2/2. I. 1934, 3689/7. VI. 1936, 10179/18. X. 1937; Živežarski radnik, 23. III. 1934.
23. **Bosiljka Janjatović,** Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933–1936, s obzirom na politiku KPJ, **Časopis za suvremenu povijest,** 1/1970, 106 i d.
24. Radničke novine, 23. VIII. 1935. B(laž) D(ianić): Zaprešić.
25. AIHRPH, RK, 427/3-6378/1936.
26. Hrvatski radnik, 1. VII. 1936. i Radnik, 1. I. 1937, Mesari.
27. Radnik, 22. I. 1937, Mesari Zaprešića.
28. Radnik, 8. I. 1937, Zaprešić i AIHRPH, RK, 471/4-4153/1937. Izborima je u ime SŽRJ-a prisustvovao Ivan Kelek.
29. AIHRPH, RK, 10190/18. XI. 1937. i AIHRPH, SŽRJ, 9/0725 – zapisnik od 20. II. 1937.
30. AIHRPH, RK, 479/4-7553/1937.
31. AIHRPH, RK, 482/4-9247/1937.
32. AIHRPH, RK, 509/3-506/1938.
33. AIHRPH, RK, 496/5-960/1938, 497/4-1206, 500/2-2183, 501/2-2494 i 509/3-5061/1938.
34. AIHRPH, RK, 503/4-3190, 505/1-3663 i 505/2-3739/1938.
35. **J. Cazi,** Razvoj sindikata u sklopu URSSJ-a, Zagreb, 1980, 355; AIHRPH, RK, 521-9342/1938.
36. AIHRPH, RK, 554/4-8453/1939. i J. Cazi, nav. dj., 370. Banska vlast Banovine Hrvatske je Kraša internirala u Lepoglavu, a poslije puštanja više nije mogao slobodno djelovati u sindikalnom pokretu Zagreba i Hrvatske.
37. Hrvatski radnik, 3. XI. 1939, Nova podružnica HRS-a u Zaprešiću; isto 23. XI. 1939, Veliki uspjeh radnika u tvornici suhomesnate robe u Zaprešiću; AIHRPH, RK, 580/2-3620/12. IV. 1940.
38. AIHRPH, RK, 578/4-2932, 584/1-5489 i 621/4-4094/1940.
39. AIHRPH, RK, 593/2-9629/1940.
40. AIHRPH, RK, 593/2-9629, 596/1-10446, 598/1-11434 i 601/1-12806 od 1940. godine. Josip Kraš je na Petoj zemaljskoj konferenciji u Zagrebu u listopadu 1940. bio izabran i za člana CK KPJ. Bio je na čelu delegacije koja je od IV. armijske oblasti tražila 10. travnja 1941. da se radnicima podijeli oružje za obranu Zagreba. Bio je jedan od istaknutih organizatora oružanog ustanka u Hrvatskoj, te je djelovao na području Korduna, Banije, Gorskog kotara i Primorja. Poginuo je u Karlovcu 18. listopada 1941. pružajući otpor ustaškim agentima koji su ga htjeli uhapsiti.
41. **Cazi,** nav. dj., 594.
42. AIHRPH, RK, 621/4-250/1941, 626/2-1394 i 632/3-3291/1941.
43. AIHRPH, RK, 636/3-4374/1941.
44. AIHRPH, RK, 640/4-5509/1941.
45. AIHRPH, RK, 650/4-8822, 668/1-13465/1941, te 668/1-13465/1942; Historijski arhiv u Zagrebu, Ponova, 4082/5, i Zbirka Sudb. stola kao trgovačkog suda, 5/19.
46. AIHRPH, RK, 648/3-8039/1941.
47. AIHRPH, RK, 726/1-9220/1942.

Vinko Ivić

KPJ I RADNIČKI POKRET U ZAPREŠIĆU IZMEĐU DVA RATA

Područje današnje općine Zaprešić[1] između dva rata obuhvaćalo je općine Brdovečko Prigorje, Pušću i Zaprešić (kotar Zagreb-vanjski) u cjelini, te općine Bistra (kotar Donja Stubica), Dubravica i Luka (kotar Zabok) najvećim dijelom.

Ovo područje ima prirodne granice, na jugu rijeku Savu, na zapadu rijeku Sutlu, a na istoku rijeku Krapinu i obronke Medvednice. Na površini od 259 četvornih kilometara bilo je 28.225 stanovnika.[2] Većinu stanovništva (28.163) čine Hrvati, a ostalo su Srbi (29), Židovi (17) i drugi. Poljoprivredom se bavilo više od 90 posto stanovništva (25.916) a u industriji i obrtu bilo je zaposleno 1.308 radnika. U javnim službama i vojsci bilo je 282 a u prometu 381 zaposlenih.

Najveći dio plodnog zemljišta bio je u rukama veleposjednika, ostalo je uglavnom sitni, neplodni seoski posjed. Zato je mnogo siromašnih seljaka odlazilo na sezonske radove u Zagreb ili na imanje Jelačića, Vranyczanya, Janekovića i drugih. Nešto radnika bilo je zaposleno u inače slabo razvijenoj industriji zagrebačkog okruga.[3]

Osim u Zagrebu, najviše ih je radilo u tvornici šeste i pjenice u Savskom Marofu, mesnoj industriji i pilani u Zaprešiću te u Batinoj tvornici u Donjoj Bistri.

Kako je ovo područje povezano dobrim komunikacijama sa Zagrebom, u prvom redu željezničkim prugama (Zagreb–Zidani Most i Zagreb–Varaždin), radnici su, posebno oni uz željezničku prugu, počeli vrlo rano odlaziti na posao u Zagreb. Upravo ti industrijski radnici odigrat će značajnu ulogu u buđenju klasne svijesti, uključujući se aktivno u radnički sindikalni pokret, gdje upoznaju i odakle u sela iz kojih dolaze prenose napredne ideje.

Osnivanjem Kraljevine SHS (1. 12. 1918) poraslo je revolucionarno raspoloženje i bunt narodnih masa u Hrvatskom zagorju koji je tinjao još za vrijeme I. svjetskog rata. Ostala su i dalje neriješena socijalna, nacionalna i druga pitanja. Pobune seljaka i štrajkovi radnika označit će 1920. godinu kao najburniju i najkrvaviju između dva rata u Hrvatskom zagorju.

Na takvu su situaciju utjecala i revolucionarna previranja u Evropi, a posebno odjeci oktobarske revolucije. Vraćaju se iz zarobljeništva naši ljudi sudionici i svjedoci revolucije, koji prenose ideje Oktobra u ove krajeve. Vlasti ih odmah stavljaju pod nadzor. Među njima se spominju: Mihalj i Vinko Jančić iz Hrastine, Josip Skledar iz Zaprešića, Petar Katušić iz Brdovca, Pavao Pinter iz Pušće, Stjepan Horvat, Josip Grgec, Stjepan Škrlin, Juraj Jurišić, Roko Ščurić iz Bistre i Jandras iz Pojatna.[4]

Nakon osnivanja prvih ćelija SRPJ (k) u Zagorju (Krapina, 1919) komunisti postižu značajne pobjede na izborima za Konstituantu 1920. godine. Za listu komunista glasalo je u Brdovcu 312, Zaprešiću 116, Pušći 98 i Dubravici 46 birača. Jedino je lista radićevaca dobila više glasova.

Značajne pobjede komunista na izborima i Drugi kongres u Vukovaru 1920. godine imali su velik odjek i u ovom dijelu Hrvatskog zagorja. Međutim, Obznana (1920) i Zakon o zaštiti države (1921) značili su progone i duboku ilegalu za KPJ. Bio je to težak udarac za mladu i tek stasalu Partiju u Kraljevini SHS. Sada je trebalo, osim konsolidacije redova, pronaći načina i mogućnosti djelovanja u posebnim, ilegalnim uvjetima.

Po završetku prvog svjetskog rata i u novoj državi (Kraljevini SHS) obnavljaju se sindikalne organizacije, radnici se uključuju u sindikalni pokret. U ovdašnjim tvornicama radništvo je najviše organizirano u nezavisnim sindikatima koji su pod neposrednim utjecajem komunista.

Vrlo teški uvjeti rada, eksploatacija radne snage, otpušanje s posla i drugi postupci izazvat će široko nezadovoljstvo sve organiziranije radničke klase. Štrajkovi će postati česta pojava i jedan od organiziranih oblika borbe radničke klase za svoja prava. Prvi štrajkovi u Zaprešiću bili su u Industriji mesnih proizvoda d.d. Zaprešić 1920. godine. Najprije su na početku 1920. radnici štrajkali zbog otpuštanja jednog radnika s posla, a potkraj godine zabilježen je i štrajk činovnika.[5] Radnici Mesne industrije u Zaprešiću organiziraju se 1922. godine u Nezavisne sindikate u čijem su rukovodstvu uglavnom komunisti. Već 2. veljače 1923. radnici u Mesnoj industriji stupaju u štrajk tražeći povećanje nadnica i druga prava prema Zakonu o zaštiti radnika. U ime radnika s upravom Tvornice pregovaraju Blaž Dianić i Gabrijel Kranjec (članovi rukovodstva Nezavisnih sindikata), istaknuti socijaldemokrati i komunisti. Radnici su uspjeli isposlovati povećanje nadnica za 20 posto.[6]

Pod vodstvom URSSJ-a najšire razmjere štrajkaški pokret u Hrvatskoj dobiva 1934-1936, kada dolazi i do prvog sindikalnog organiziranja mesarskih radnika u Zaprešiću.

Nezavisni sindikati (do 1929), a poslije njega Ujedinjeni radnički sindikalni savez (sve do zabrane 1940) imaju dominantnu ulogu među radnicima ovdašnjih tvornica. Za razliku od ovih sindikalnih organizacija, koje su se istinski i vrlo uspješno borile za radnička prava, režimski i nacionalistički Hrvatski radnički savez nikada nije imao većeg utjecaja ni podrške među radnicima. S pomoću HRS-a je zapravo Hrvatska seljačka stranka htjela radnike politički mobilizirati, ali i razjediniti, što nije uspjela.[7] Osim već spomenutih radničkih tribuna (B. Dianića i G. Kranjeca), ovdje susrećemo i Josipa Kraša, člana CK KPH. Kao tajnik zagrebačke podružnicie Saveza živežarskih radnika Jugoslavije, J. Kraš rukovodi pripremama za izbore radničkih povjerenika i u sindikatima provodi liniju komunista.

Za radničke povjerenike u Mesnoj industriji u Zaprešiću izabrani su: Ivan Švajcer, Nikola Fabek, Pavle Ružić, Milan Vladetić i Josip Pasarić, a za zamjenike: Ivan Pasarić, Mijo Beble, Stjepan Bačan, Drago Krmpotić i Nikola Hohnjec.[8]

Među naprednim radnicima, seljacima i intelektualcima s ovog područja izdvajamo neke koji su se aktivno uključili u napredni radnički pokret između dva rata: Rok Balja, Brdovec; Dragutin Butorac, Brdovec; Petar Devčić, Zaprešić; Juraj Filipčić, Prudnice; Nikola Horvatić, Brdovec; Nikola Hotko, Drenje; Mihalj i Vinko Jančić, Hrastina; Josip Klek, Pavao Lončar, Zaprešić; Josip Nad, Prudnice; Josip Pick (zaposlen u Tvornici žeste i pjenice u Savskom Marofu); Nikola i Mirko Poljak, Bistra; Stjepan i Josip Stanković, Pojatno; Stjepan Sutlar, Prigorje; Josip, Juraj i Stjepan Tucman, Kupljenovo. Većina spomenutih već tada je imala izgrađen visok stupanj klasne svijesti, manifestirajući je do kraja sa širokim slojevima radnika i seljaka Zagreba i okolice tokom NOB-a i socijalističke revolucije.

U političkom životu na tom području između dva rata dominira Hrvatska seljačka stranka (HSS), što je i razumljivo s obzirom na socijalnu i nacionalnu strukturu stanovništva. Njen sistem organizacije (odbori, zaštita, ogranici Seljačke sloge...) zahvaćao je i najmanje selo. Međutim, ona se postupno raslojava i sve više kompromitira u narodu, posebno nakon sporazuma Cvetković–Maček (1939) kao i ukupne politike u Banovini Hrvatskoj, što potvrđuje i činjenica da niz njenih pristaša surađuje ili simpatizira s komunistima. To je »lijevo« krilo HSS-a iz čijih redova sa šireg područja Zaprešića možemo istaći Josipa Hlašća,[9] Stjepana Brlića[10] i Antuna Strgara.[11] »Desno« krilo, uglavnom konzervativno, nacionalističko i antikomunističko, s ovog područja predstavljao je dr. Ivan Pernar s nekoliko svojih pristaša. Snaga i ho-

mogenost HSS-a, kao i njen utjecaj u narodu, nisu više bili jaki kao prije, a aktivnost komunista na ovom području između dva rata, usprkos zabranama, progonima, ne prestaje. Naprotiv, komunisti su uz veće ili manje oscilacije, posebno kroz sindikalne organizacije, uspjeli održati kontinuitet djelovanja. Aktivnost KPJ na području današnje općine Zaprešić oživljava potkraj 1928. i početkom 1929. godine. U to vrijeme u Zagrebu je vrlo živa aktivnost najviših foruma komunističkog pokreta (CK KPJ i CK SKOJ-a).[12] Nakon četvrtog kongresa KPJ (u Dresdenu 1928) dio rukovodstva KPJ vraća se u Zagreb. Te godine održana je VIII. konferencija zagrebačke partijske organizacije na kojoj je organizacioni sekretar Mjesnog komiteta Josip Broz pokrenuo energičan obračun s frakcijama u Partiji.

Iste godine Partija je organizirala demonstracije u Zagrebu, u povodu atentata na Stjepana Radića i druge poslanike u Skupštini, nakon čega su slijedila brojna hapšenja i suđenja komunistima (»bombaški proces«).

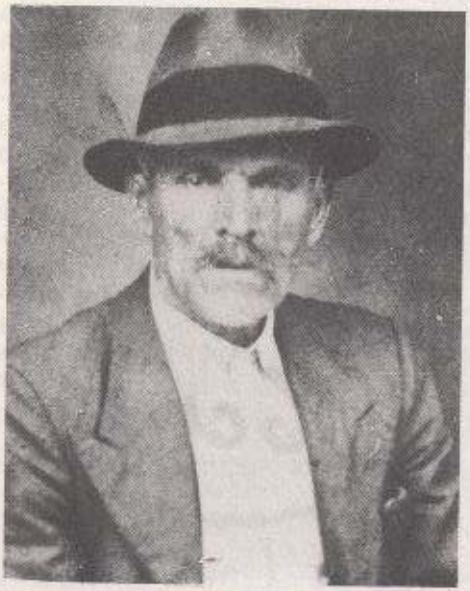

Jančić Mihalj-Mišulja (Hrastina 1878-1964.)

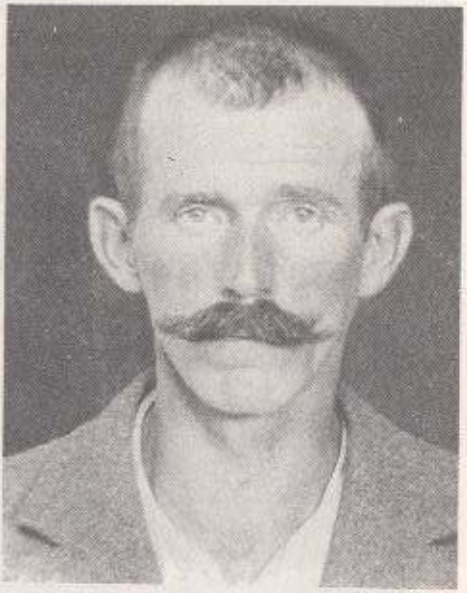

Nikola Hotko (Drenje, 25. 8. 1893- ?)

Aktivnost i utjecaj Partije postupno se prenosi iz grada i tvornica na selo. Nosioci i propagatori ideja radničkog (komunističkog) pokreta su mladi radnici, komunisti koji dolaze u svoja sela i tamo utječu na buđenje klasne svijesti. Povezivanje radnika i seljaka, kao i stvaranje partijskih organizacija na selu, bio je jedan od značajnijih ciljeva i zadataka KP. Međutim, u to vrijeme KPJ još nije imala dovoljno izgrađen program za selo, gdje je bio dominantan utjecaj HSS-ovih organizacija. Upravo stoga značajno je navesti primjer prvog organiziranog djelovanja KPJ u selima kotara Zagreb–zapad. Utjecaj komunista na seljake ovdašnjih sela najjače se osjećao iz Industrije mesnih proizvoda u Zaprešiću i Tvornice ječmene kaše i pjenice u Savskom Marofu. U tim tvornicama postojale su dobro organizirane sindikalne organizacije u kojima su komunisti vodili radništvo, dobrim dijelom iz ovdašnjih sela. O organiziranom djelovanju komunista u ovom kraju svjedoči Izvještaj sreskog načelnika u Zagrebu poslan velikom županu zagrebačke oblasti 3. srpnja 1929, gdje piše: »U općini Brdovec u Prigorju organizirani su komunisti u Tvornici ječmene kaše i pjenice Maxa Majera, a preko iste u Savskom Marofu u obližnjim selima.«[13] Upravo tada, najvjerojatnije potkraj 1928. ili na početku 1929. godine, pokušavaju se osnovati prve partijske organizacije (ćelije) u selima kotara Zagreb–zapad, i to oko tvornice u Savskom Marofu.

Na inicijativu seljaka Nikole Hotka iz Drenja i Josipa Ledinskog-Kašice, bravarskog pomoćnika, također iz Drenja, uspostavljena je veza s komunistima iz Zagreba (Franjom Likerom i drugima), uz čiju pomoć je organiziran partijski sastanak i pokušano osnivanje organizacije KPJ u Drenju. Sastanak je bio u kući Nikole Hotka (1893) u selu Drenju, a prisustvovali su mu i Josip Ledinski (1903), Mato Kunjas (1902), Pavao Valent (1888), Nikola Kunjas mladi (1908), Ivan Valent (1897) i nepoznati drug iz Zagreba.

Organizacija praktički nije ni počela raditi, a već je bila otkrivena i svi članovi su na početku lipnja 1929. pohapšeni. Pod istragom na zagrebačkoj policiji redom su priznali da su prisustvovali »Skupštini Komunističke stranke«, a teretili su ih i iskazi »seoskog starešine«, upravitelja vlastelinstva u Laduču.

O čemu se raspravljalo na prvoj »Skupštini Komunističke stranke« u Drenju? Izvještaji Sreskog načelstva u Zagrebu 6. srpnja 1929. i 20. kolovoza 1929. upućeni velikom županu zagrebačke oblasti potvrđuju da je »neznanac iz Zagreba« izlagao program Komunističke stranke te prisutne organizirao u tu partiju, a oni su prisegli vjernost toj partiji. Napose je isticao da jedan drugoga ne smiju izdati, da svakog uhapšenog komunista nastoje spasiti, a ako ga ne mogu spasiti, neka mu obitelj podupiru novcem. Rekao je da »treba da se seljaci organiziraju da bi mogli podijeliti zemlju od vlastelinstva... Govorio je o revoluciji i postojećem stanju...«[14] Nekoliko navedenih fragmenata iz izvještaja nedvosmisleno potvrđuju da je »neznanac iz Zagreba« bio jedan od brojnih komunista (»terenaca«) i organizatora koji su djelovali krajnje konspirativno. Najvjerojatnije se radi o nekom komunistu iz viših partijskih foruma, pa zato nitko od prisutnih na sastanku nije znao njegovo ime. On je prisutnima u Drenju, osim o organizacijskim pitanjima, govorio o programu Partije, zadatku ćelije (organizacije) i svakog komunista, o povezanosti radnika i seljaka, podjeli zemlje seljacima i drugome. Na kraju izvještaja piše: »Kako je ovaj predmet u uskoj vezi s programom komunista u Zagrebu, pogotovo u otkrivanju osobe koja je taj sastanak održala, to su svi sudionici te skupštine predani u uze Policijske uprave grada Zagreba na daljnji postupak.«

Aktivnost KPJ u Drenju (premda zakratko) u teškim vremenima šestojanuarske diktature i unutrašnje krize, govori o snazi i vitalnosti Partije i njenih članova. Prodorom iz grada i tvornica na selo moguće je bilo ojačati i osvježiti redove Partije koji su u to vrijeme bili ozbiljno poljuljani.

Djelovanje Partije i komunista potkraj 20-ih godina, osim u Drenju, osjećalo se i u drugim ovdašnjim selima: Brdovcu, Hrastini, Pojatnu i Zaprešiću. Na spisku komunista iz zagrebačkog kotara koji su osuđivani, protjerivani, zatvarani ili su pak bili pod sudskom istragom 1929. godine, osim spomenutih, jesu i: Vinko Jančić, Mijo Jančić i Antun Klečić iz Hrastine, Mato Mikuljan, Imbro Vidak, Josip Makešić-Mladec, Vinko Mihalić-Šilipetar, Ivan Šilipetar, Josip Pek-Slatković i Antun Klečinić iz Pojatna, Stjepan Sutlar iz Prigorja, Dragutin Jurman iz Zaprešića i Antun Švec iz Drenja. Njih 20 bilo je suđeno, zatvarano i protjerivano zbog širenja, propagiranja i organiziranja komunizma. Kao posebnu zanimljivost možemo navesti da je 1929. godine općinski odbornik u Brdovcu bio Mihalj Jančić iz Hrastine. Sumnjivom otprije kao komunistu, žandarmerijska patrola iz stanice Zaprešić 25. srpnja 1929. pretresla mu je stan u Hrastini. U izvještaju Sreskog načelstva u Zagrebu među ostalim piše: »Pošto je isti bio godine 1919. i 1920. stvoreni komunista, te jer su kod njega nađene sada komunističke knjige to se predlaže da se razriješi dužnosti ovoopćinskog odbornika.«[15]

Širenje komunizma i komunističke propagande na ovom području za vrijeme najokrutnije diktature izazvalo je pozornost tadašnjeg predsjednika ministarskog sastanka, ministra unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije generala Petra Živkovića, koji telegramom (10. 7. 1929) od velikog župana u Zagrebu zahtijeva: »Najhitnije me izvestite kakav je rezultat obavljenih pretresa u Zaprešiću, koja su sva lica tom prilikom pohapšena.«[16]

Komunistička aktivnost na ovom području, usprkos teškim uvjetima, uspješno se razvija i u idućem razdoblju.

Sredinom tridesetih godina na ovom području dolazi do izvjesne polarizacije političkih snaga. S jedne strane je HSS pod utjecajem mačekovaca i HRS-ovaca, a s druge URSS pod utjecajem KP i radićevaca. To je vrijeme dolaska Josipa Broza na čelo KPJ (1937) i njegove borbe za izgradnju »moderne partije proleterijata, partije revolucije«.[17] Tito reorganizira i SKOJ, koji od tada postaje masovna organizacija koja okuplja velik broj radne omladine.

Nastale promjene rezultirale su masovnijim članstvom i vrlo živom aktivnošću komunista i skojevaca u gotovo svim društvenim porama. Osnivaju se partijske ćelije u Zaprešiću 1933.(?) godine[18] u Industriji mesnih proizvoda i Prudnicama 1935.[19] Partija tada organizira dobrovoljni odlazak komunista u španjolski građanski rat (1936-1939). S ovog područja odlaze Petar Devčić[20] iz Zaprešića i Stjepan Slatković iz Pojatna. Također, organizira se skupljanje pomoći španjolskim borcima i njihovim obiteljima. Partija radi i na stvaranju frontovskih i antifašističkih odbora – odbori jedinstva radnika i seljaka, narodne pomoći, stranke radnog naroda i drugi.

Grupa boraca internacinalnih brigada Španjolske republikanske armije iz baterije »Karl Libcknecht« na aragonskom frontu (prvi s desna u drugom redu stoji Stjepan Slatković iz Pojatna, četvrti Koča Popović i šesti Robert Domani, komandir baterije)

Komunisti se infiltriraju i aktivno i organizirano djeluju ne samo u sindikalnim organizacijama već i u kulturno-umjetničkim, sportskim, vatrogasnim društvima te organizacijama HSS-a.

U tom razdoblju masovno se formiraju različita društva po tvornicama, selima kotara Zagreb–zapad: u Šenkovcu je osnovano Dobrovoljno vatrogasno društvo 1923; u Mariji Gorici i Laduču 1924; u Brdovcu, Zdencima i Prudnicama 1927; u Ključu 1929; u Savskom Marofu (Prudnice) 1936. osnovano je Hrvatsko prosvjetno i glazbeno društvo »Tomislav«. Tu djeluje čitaonica i glumačka družina koju vodi poznati glumac, kulturni radnik i komunist Jože Gregorin. Oko čitaonice okupljali su se lijevo orijentirani intelektualci, radnici i seljaci, koji su činili jezgru partijske organizacije, koja aktivno djeluje od 1937. godine.

Joža Gregorin u ulozi Matije Gupca (Žumberak, 1943.)

U Mesnoj industriji u Zaprešiću otvorena je (1937) čitaonica i knjižnica, gdje su se radnici rado sastajali i organizirali različita predavanja. U svim tim organizacijama komunisti su razvili široku političku aktivnost.

Do masovnijeg osnivanja partijskih i skojevskih organizacija na području kotara Zagreb–zapad dolazi u periodu od 1938. do 1941.

U tom razdoblju, zahvaljujući intenzivnom radu komunista i simpatizera KP, stvorena je široka mreža ćelije KP i SKOJ-a.

Inicijator ili osnivač većeg broja ćelija (organizacija) bio je Josip Tucman–Crni, istaknuti komunist i uz Marka Belinića–Stubičanca i Dragutina Sailija jedan od glavnih organizatora ustanka u ovom dijelu Hrvatskog zagorja.

BILJEŠKE, IZVORI I LITERATURA

1. »Statistički pregled po općinama«, Centar za ekonomski razvoj grada Zagreba, Zavod za statistiku, Zagreb, 1981. »Današnja općina Zaprešić obuhvaća površinu od 21.651 ha, na kojoj živi 32.950 stanovnika.«
2. GODIŠNJAK BANSKE VLASTI BANOVINE HRVATSKE 1939–26. kolovoza 1940, Zagreb MCMXL. Tisak zakladne tiskare narodnih novina u Zagrebu.
3. Zagrebački partizanski odred, zbornik dokumenata i sjećanja (dalje: Zgb. P.O.); str. 3. »Zagrebački okrug sačinjavaju kotareve: Zagreb – vanjski, bez grada Zagreba, sa istočnom i zapadnom okolicom grada te općinama Sesvete, Markuševac, Šestine, Vrapče, Stenjevac, Podsused, Zaprešić, Brdovec i Pušća, zatim kotareve Sv. Ivan Zelina, Velika Gorica, Samobor, a od 1942. D. Stubica.«
4. Hrvatsko zagorje u revoluciji, Školska knjiga, Zagreb, 1981, str. 57.
5. Dr. Mira Kolar–Dimitrijević, Povijest Industrije mesnih proizvoda d.d. Zaprešić za vrijeme kapitalizma, (separat), Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu (dalje: IHRPH), Zagreb, 1986, str. 3.

6. Isto, str. 12.
7. Isto, str. 23-24.
8. Isto, str. 24.
9. Hrvatsko zagorje u revoluciji, Školska knjiga, Zagreb, 1981, str. 92.
10. Isto, str. 93.
11. Isto.
12. Dr. Bosiljka Janjatović, Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu 1929-1934, Časopis za suvremenu povijest, br. 2, 1983, str. 17.
13. Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (dalje: AIHRPH), Zagreb, Grupa XVI, Inv. br. 503/130.
14. AIHRPH, Grupa XVI, Inv. br. 503/62.
15. AIHRPH, Grupa XVI, Inv. br. 503/45.
16. AIHRPH, ZB-S-3L/271.
17. Dr. Ivan Jelić, Tito-graditelj partije revolucije, Časopis za suvremenu povijest, II/1980, str. 24.
18. Hrvatsko zagorje u revoluciji, str. 95.
19. Isto.
20. Arhiv OOSUBNOR-a Zaprešić.
Petar Devčić (Smiljan 1904 – Rakov Potok 1942), po zanimanju mesar. Radio je u Industriji mesnih proizvoda u Zaprešiću. Vrlo rano aktivan u radničkom i sindikalnom pokretu. Godine 1937. izabran je za potpredsjednika upravnog odbora SŽRJ podružnice Zaprešić. Iste godine odlazi kao dobrovoljac u Španjolsku, odakle se vraća početkom 1941. Radio je na organizaciji ustanka u ovom kraju, ali koncem 1941. uhapšen je i strijeljan 1942. u Rakovu Potoku kraj Zagreba.

Hrv. prosvjetno i glazbeno društvo

„TOMISLAV"

Članska iskaznica

za g. Justić Adolf

iz Savskog Marofa

SAV. MAROF, dne 18/II 1938

HRVATSKO PROSV. I GLAZ. DRUŠ. TOMISLAV OSNOVANO

Predsjednik: Tajnik:

Vinko Ivić

NOB NA PODRUČJU OPĆINE ZAPREŠIĆ

Organizaciono stanje KP i SKOJ-a uoči ustanka

Tabela I: OSNOVNI PODACI O ĆELIJAMA KP UOČI USTANKA

Red. br.	PARTIJSKA ĆELIJA	OSNOVANA GODINE	BROJ ČL.	OPĆINA	KOTAR
1.	PRUDNICE	1937.	5	Brdovečko Prigorje	Zagreb – vanjski
2.	KUPLJENOVO	1939.	8	Pušća	Zgb. – vanjski
3.	KUPLJENSKI HRUŠEVEC	1940.	5	Pušća	Zgb. – vanjski
4.	PUŠĆANSKI HRUŠEVEC	1940.	5	Pušća	Zgb. – vanjski
5.	POJATNO	1940.	5	Pušća	Zgb. – vanjski
6.	BRDOVEC I.	1940.	5	Brd. Prigorje	Zgb. – vanjski
7.	BRDOVEC II.	1940.	5	Brd. Prigorje	Zgb. – vanjski
8.	ZAPREŠIĆ	1940.	5	Zaprešić	Zgb. – vanjski
9.	PLUSKA	1940.	6	Luka	Klanjec
10.	LUKA	1940.	3	Luka	Klanjec
11.	ŽEINCI	1941.	3	Luka	Klanjec
12.	DRENJE	1941.	4	Brd. Prigorje	Zgb. – vanjski
13.	ŠIBICE	1941.	4	Brd. Prigorje	Zgb. – vanjski
14.	ŠENKOVEC–HARMICA	1941.	4	Brd. Prigorje	Zgb. – vanjski
15.	BREGOVLJANA	1941.	4	Pušća	Zgb. – vanjski
16.	PUŠĆA GORNJA	1941.	4	Pušća	Zgb. – vanjski
17.	TRSTENIK	1941.	4	Pušća	Zgb. – vanjski

UKUPNO: 17 ĆELIJA KP SA 79 ČLANOVA

Tabela II: OSNOVNI PODACI O ĆELIJAMA SKOJ-a UOČI USTANKA

Red. br.	ĆELIJA SKOJ-a	OSNOVANA GODINE	BROJ ČL.	OPĆINA	KOTAR
1.	KUPLJENOVO	1940.	5	Pušća	Zagreb – vanjski
2.	POJATNO	1941.	9	Pušća	Zgb. – vanjski
3.	BRDOVEC	1941	5	Brdovečko Prigorje	Zgb. – vanjski
4.	PRUDNICE	1941.	5	Brd. Prigorje	Zgb. – vanjski
5.	ZAPREŠIĆ	1941.	4	Zaprešić	Zgb. – vanjski
6.	PLUSKA	1941.	4	Luka	Klanjec

UKUPNO: 6 ĆELIJA SKOJ-a SA 32 ČLANA
(Podaci za tabelu I i II dobiveni su iz OO SUBNOR-a Zaprešić)[1]

Osim ćelija KP i SKOJ-a formiraju se kotarski i općinski komiteti. U listopadu 1940. osnovan je Općinski komitet za Pušću i Jakovlje u sastavu: Josip Tucman, sekretar, te članovi Ivan Krkač, Stjepan Zebec, Vid Kuš i Mijo Hruševar. U veljači 1941. osnovan je općinski komitet KPH za Zaprešić i Brdovečko prigorje u sastavu: Pavao Lončar, sekretar, Pavao Beluhan–Škrba, Juraj Filipčić–Ilić, Franjo Šetinc.

U svibnju 1941. osnovan je Kotarski komitet KPH za Zagreb i Samobor u sastavu: Josip Tucman, sekretar, Pavao Lončar, Pavao Videković, Tomo Pipić, Rudo Gluhak i Ivan Krkač.

U siječnju 1941. osnovan je Općinski komitet SKOJ-a za općine Pušća i Jakovlje u sastavu: Stjepan Filković, sekretar, Josip Jandras, Josip Turk, Mirko Bzik, a nešto kasnije Općinski komitet SKOJ-a za Zaprešić i Brdovečko Prigorje u sastavu: Albin Kovačić, sekretar, Stjepan Crček, Nikola Širanović i Drago Butorac.[2]

Osim orgnizacija KP i SKOJ-a, na ovom području postojali su i drugi oblici djelovanja frontovskih i antifašističkih organizacija, posebno odbora narodne pomoći (NP), stranke radnog naroda i drugi,[3] a činili su ih radnici i seljaci članovi KUD-ova, vatrogasnih, sportskih društava i slično.

Osnovni zadatak partijskih ćelija bio je okupiti što više ljudi, simpatizera, budućih članova KP u narodnu frontu. Uz to, bilo je nužno i idejno-političko osposobljavanje članova. Partijski kursevi održavani su po ćelijama (Kupljenovo, Pojatno, Zaprešić...) na kojima se proučavao ilegalni partijski materijal, a predavači su bili poznati partijski rukovodioci.

Partijske i skojevske organizacije na ovom području razvile su široku lepezu djelovanja:

- sakupljanje »crvene pomoći«,
- raspačavanje letaka,
- razbijanje HSS-ovskih organizacija i infiltracija u njihov rad,
- objašnjavanje narodu opasnosti koja prijeti Jugoslaviji od fašističkih porobljivača,
- organiziranje prihvata španjolskih boraca (Šenkovec–Harmica),
- prikupljanje potpisa za stvaranje saveza Jugoslavije sa SSSR-om. Takvu »rezoluciju« poslali su seljaci Brdovca i Šibica banu Ivanu Šubašiću 1941. godine, a akcije su organizirane i u Zaprešiću, Pušći, Luki...

Tim i drugim aktivnostima partijske i skojevske organizacije stvorile su široku osnovu među radnicima, seljacima i inteligencijom pred oružani ustanak 1941. godine.

U to vrijeme, na ovom području (današnja općina Zaprešić), djelovalo je 17 ćelija KP sa 79 članova, 6 organizacija SKOJ-a sa 32 člana, te dva općinska komiteta KPH i dva općinska komiteta SKOJ-a. Takva mreža partijskih i skojevskih organizacija, kao i velik broj simpatizera, činili su čvrstu osnovu za pripremu i organizaciju ustanka.

Marko Belinić (Jakovlje, 13. 5. 1911-)

Dragutin Saili-Konspirator (Zagreb, 19. 11. 1899-1968.)

Josip Tucman-Crni (Kupljenovo, 1907-1977.)

Juraj Filipčić-Ilić (Prudnice, 1908-Oborovo, ožujak 1944.)

Proglašenje tzv. NDH

Kapitulacija Kraljevine Jugoslavije i proglašenje tzv. NDH (10. travnja 1941) imali su dubok odraz i na ovom području. S jedne strane, početno nesnalaženje KP, a s druge, ofenzivan nastup ustaškog režima uz pomoć Vlatka Mačeka, koji poziva pristaše HSS-a na lojalnost i suradnju. Nasljeđujući kompletan aparat vlasti od HSS-a, uz jaku propagandu i obmanu hrvatskog naroda o uspostavljanju »velike Hrvatske«, ustaška vlast postiže početne, ali kratkoročne uspjehe. Uspjeli su pridobiti neka općinska rukovodstva HSS-a (Dubravica, Bistra i Luka) da pristupe u »Ustaški pokret«. Međutim, bilo je to zakratko, jer mnogi od tih ljudi, uvidjevši da su zavedeni, kasnije će se priključiti NOP-u.

Ustaški režim nikada nije pustio dublje korijene na ovom području, premda je to očekivao, računajući na etnički čisti hrvatski kraj. Režim terora i nasilja nije to ni mogao, a otpor mu nisu pružili samo komunisti (koje je od prvog dana proganjao), već i najveći dio slobodoljubivog naroda. Pronašao je mali broj izdajica iz redova HSS-a (trgovaca, gostioničara, obrtnika).

Ovaj dio Hrvatskog zagorja za okupatora i kvislinge bio je u političkom i vojnom smislu od vitalnog interesa. Teritorij u neposrednoj blizini Zagreba kojim prolaze važne cestovne i željezničke prometnice neprijatelj je morao budno čuvati, organizirao je niz uporišta, gotovo u svakom mjestu. Tu je (uz rijeku Sutlu) uspostavljena granica »Trećeg Reicha«. Osim vojnih uporišta, većih i manjih garnizona, žandarmerijskih stanica, neprijatelj je organizirao uz pomoć domaćih izdajnika i široku špijunsku mrežu.[4]

Sve to odrazilo se na nešto kasnije pokretanje i rasplamsavanje ustanka u Hrvatskom zagorju.

Prve diverzije

Zatečenost Partije i početna nesnalaženja nakon travanjskih događaja postupno su prevladani. Proglsi CK KPJ i CK KPH s pozivom na ustanak naišli su odmah na odziv. U početku, to su pojedinačne akcije ili diverzije manjih udarnih grupa (Pojatno, Kupljenovo, Podsused–Brdovec) u vojnim ili civilnim objektima. Posebno se ističe grupa Albina Kovačića.[5] Od akcija najvećeg odjeka imala je diverzija u tvornici cementa »Croatia« u Podsusedu i miniranje željezničkog mosta na rijeci Krapini kraj Zaprešića (koja je djelomično uspjela).[6]

Nakon akcije u Podsusedu, Albin Kovačić je (zbog slabog držanja jednog druga pred ustaškom policijom) uhvaćen i 1942. strijeljan. Prve akcije (uglavnom komunista i skojevaca), premda još nedovoljno efikasne i organizirane, dale su do znanja okupatoru i ustašama da ni na vratima Zagreba neće imati mira.

Počeci ustanka pokazali su svu specifičnost borbe koja će uslijediti na ovom području. Trebalo je otkloniti i organizacijske slabosti. Mjesni komitet Zagreb, zbog jakih neprijateljskih snaga, nije više mogao rukovoditi partijskim organizacijama na širem području Zagreba. Zato je 31. listopada 1941. u selu Novaki kraj Samobora održana prva okružna partijska konferencija KPH za okrug Zagreb,[7] na kojoj je izabran Okružni komitet u sastavu: Dragutin Saili – konspirator, politički sekretar, Marko Belinić–Stubičanec, organizacijski sekretar, članovi Josip Tucman–Crni, zadužen za vojna pitanja, te Pavao Videković, Pavao Beluhan–Škrba, Pavao Lončar–Crni, Josip Mikulčić, Tomo Pipić i Ivan Krkač. Dana 17. prosinca 1941. u zagrebačkoj Dubravi[8] održana je osnivačka konferencija SKOJ-a. U OK SKOJ-a s ovog područja ušao je Dragutin Butorac. Sada umjesto MK rukovođenje partijskim organizacijama kotara Zagreb – vanjski preuzima OK KPH za Zagreb.[9]

Pavao Beluhan-Škrba (Brdovec, 22. 12. 1910 -Jakovlje, 11. 9. 1943.)

Pavao Lončar-Crni-Prigorac (Zaprešić, 8. 1. 1908-Moravče, 1943.)

Dragutin Butorac (Banjska Bistrica, ČSSR, 28. 4. 1912-Mihovljan, svibnja 1942.)

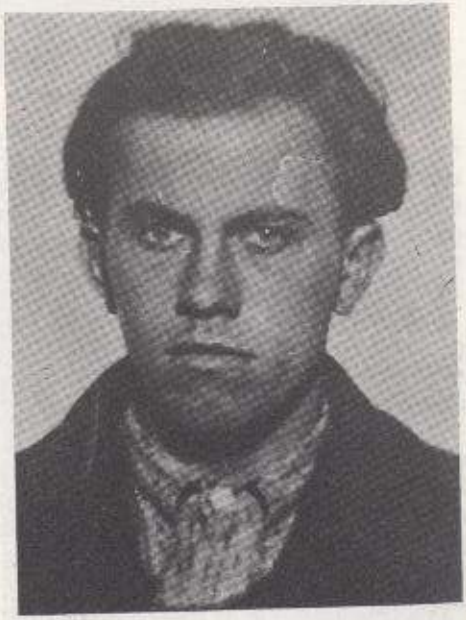

Albin Kovačić (Podsused, 15. 12. 1922 -Dotršćina, 12. 6. 1942.)

Pripreme za ustanak

Na sjednici OK KPH Zagreb održanoj u prosincu 1941. odlučeno je da počnu intenzivne pripreme za ustanak. Pred partijske organizacije postavljeni su konkretni zadaci:

- pojačati politički i propagandni rad objašnjavajući liniju KP i ciljeve NOB-a (npr. na području Pluske, Stjepan Ivković–Braco vodi partijski kurs za komuniste kotara Klanjec),
- pridobivanje općinskih i seoskih funkcionara HSS-a za NOP,
- prikupljanje oružja, municije, sanitetskog materijala i druge opreme potrebne za partizanske jedinice,
- pripremanje terena za smještaj jedinica, kopanje zemunica (Brdovec, Hrušćevac, Pluska[10]) te pripremanje klijeti simpatizera KP za prihvat boraca...

U Pluski je od jeseni 1941. do ožujka 1942. djelovala ilegalna štamparija. Njen rad organizira Marko Belinić, a u štampariji je radio Lazo Vračarić. Štamparija je bila u klijeti Pepeka Masnjaka (sekretara ćelije KP), a imala je geštetner, pisaći stroj i potreban pribor. Tu se štampao različit propagandni materijal, leci, skripte i dr.

U drugoj polovici prosinca 1941. OK KPH Zagreb održao je proširenu sjednicu u kući Franje Šetinca, u selu Šibice.[11] Na sjednici se raspravljalo o mogućnosti osnivanja partizanskog odreda na ovom području, jer je utvrđeno da se tu već nalaze naoružani članovi KP i SKOJ-a. Međutim, zbog nedovoljne pripremljenosti i oštre zime odlučeno je da se osnivanje odreda odgodi. U međuvremenu pojačane su pripreme, prihvaćeni su novi borci iz Zagreba, osiguran im je smještaj, kao i funkcioniranje stalnih veza za kretanje ilegalaca preko ovog područja Zagreb–Zagorje–Žumberak–Zagorje). U drugoj polovici 1941. počelo je i osnivanje prvih narodnooslobodilačkih odbora (NOO) i odbora Narodnooslobodilačke fronte (NOF) u gotovo svim selima, a činili su ih osim članova KP i SKOJ-a, simpatizeri KP i drugi napredni ljudi.

Pripreme za oružani ustanak tekle su do sredine ožujka 1942.

Formiranje bataljona »Matija Gubec«

U noći 17/18. ožujka 1942. osnovana je prva partizanska jedinica u Hrvatskom zagorju. Formiranju su prisustvovali Marko Belinić, Dragutin Saili i Josip Tucman, u klijeti veleposjednika Janekovića, u šumi Veliki vrh, iznad sela Brdovca. Organizaciju i pripreme za formiranje ove jedinice izvršili su, osim spomenutih, Pavao Beluhan[12], Josip Širanović i Dragutin Butorac. Za mjesto formiranja odabrana je ova klijet iz više razloga, ponajviše zbog povoljnog položaja i zbog toga što je ovdje radio kao vincilir Pavao Horvatić iz Brdovca, kandidat za člana KP. On je zajedno s Rokom Baljom bio tokom noći na osiguranju.

Jedinica je imala 27 boraca.[13] Za komandira postavljen je Ivan Sokolčić, za komesara Pavao Videković, a za zamjenika komandira Lazo Vračarić-Kuglić. Ova vojna formacija – vod, odnosno četa, različito se nazivala: Bataljon »Matija Gubec« ili »Prvi zagorski partizanski odred«. Nakon formiranja u Brdovcu, Odred je krenuo u pravcu Pojatno–Kupljenovo–Pušća–Luka–Pluska.

Ubrzo dolaze novi borci iz Zagreba i okolice, pa Odred ima više od stotinu partizana, podijeljen je na tri čete, odnosno voda, pod nazivom Drugi, Treći i Četvrti, jer Prvi je već bio formiran 12. ožujka 1942. na brijegu Špiranec kraj Bedekovčine. Ujedno je promijenjen i komandni kadar, pa je za komandira I. čete postavljen Ivan Sokolčić, a nakon njegova ranjavanja Tomislav Radić, te za komesara Ivan Krkač.

Janekovićeva kliet u šumi Mačkovec iznad sela Brdovec gdje je 17/18 ožujka 1942. formiran prvi zagorski partizanski odred (bataljon »Matija Gubec«)

Ivan Sokolčić-Fabijan (Rakitje, 1917-1944.)

Pavao Videković-Pava (Samoborski Novaki, 1907-1943.)

Za komandira Trećeg voda postavljen je Lazo Vračarić–Kuglić, a Četvrtog voda Pavao Videković. Svaki vod imao je svoj sektor djelovanja, i tako je trebalo biti do konačnog i službenog formiranja Prvog zagorskog partizanskog odreda, koje je bilo predviđeno na Strahinjčici. Tako je II. vod imao sektor djelovanja na sjevernim obroncima Zagrebačke gore, tj. na području kotara Stubica (Jakovlje–D. Stubica), a III. vod u okolici sela Pušća i Luka. Dolaskom novih boraca ova dva voda prerastaju u dvije čete. Četvrti vod djeluje na sektoru Brdovec–Pušća (a formiran je nešto kasnije), dok Prvi vod (četa) djeluje na sektoru Bedekovčina–Lug Poznanovečki.[14]

Dakle, cilj OK KPH Zagreb i OK KPH Krapina bio je da se na području Hrvatskog zagorja osnuje veća partizanska jedinica. Borci koji su ušli u Odred bili su odmah naoružani vojničkim puškama, pištoljima i bombama. Međutim, zbog stalnog priliva novih boraca nije ih bilo moguće sve naoružati, pa se oružje trebalo oteti od neprijatelja. U tu svrhu planirana je i prva akcija, razoružavanje domobranskog garnizona u Zaprešiću, koje je pripremio Pavao Lončar (za 8/9. travnja 1942). Akcija nije uspjela zbog nesporazuma, odnosno zakašnjenja grupe boraca koju je vodio Lazo Vračarić–Kuglić. Istovremeno, da bi se zavarao neprijatelj, predviđen je napad na žandarmerijsku stanicu u Donjoj Stubici. Napad je izvela stubička grupa partizana dan uoči proslave godišnjice tzv. NDH. Bila je to prva oružana akcija partizana u Zagorju, koja je imala velik odjek u narodu.

Prva partizanska akcija na području današnje općine Zaprešić izvedena je 17. travnja 1942. O tome u izvještaju Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku, upućenom CK KPH 27. travnja 1942. godine, piše: »17. IV izvršen je napad na općinu Brdovec i u naše ruke je palo 40 pušaka, 30 noževa, 30 fišeklija, 30 opasača i jedan browning klb. 9 mm. Mi nismo imali gubitaka.«[15]

O istom napadu izvještava i Općinsko poglavarstvo Brdovec 19. travnja 1942. godine:[16] »Dne 17. IV o.g. oko 21,30 provalili su do sada nepoznati počinitelji u općinski ured i odnijeli iz ormara u načelnikovoj sobi 42 puške vojničke, 29 noževa, 36 opasača, 161 naboj...« Dalje se u izvještaju opisuje tok akcije, pa se spominje da su se partizani predstavili kao »partizani Matije Gupca« i svezali stražara. »Ove puške dobio je općinski načelnik kao ustaški tabornik mjeseca travnja prošle godine za naoružanje seljačke zaštite u općini... Kada je bila zaštita raspuštena, puške su bile predane za čuvanje reda i mira ustaškim općinskim rojnicima... Oružje je trebalo poslužiti za formiranje Ustaške pripremne bojne...«

Ovom akcijom to je spriječeno. Partizani su sa zaplijenjenim oružjem krenuli prema Hruševcu i Pluski, gdje su ga podijelili drugim borcima. U međuvremenu, pritajili su se nekoliko dana u crkvi u Bregovljanima.

Ustaške vlasti odmah su pokrenule široku istragu. Počela su hapšenja i teroriziranje ljudi u Brdovcu i drugim selima. Kao počinitelji odnosno pomagači terete se:[17] Julije Ilić, Ivan Dojčić, Ćiril Prišlec, Roko Balja, Slavko Živoder[18], Nikola Potočki, Stjepan Šantek, Nikola Laljak, Josip Širanović, Pavao Beluhan, Pavao Lončar i Dragutin Butorac, zatim Josip Kovačić, Nikola Kovačić, Pavao i Nikola Matas. Istragom se broj optuženih i uhapšenih proširio, pa su pohapšeni Pavao Horvatić, Juraj i Franjo Maleković, Josip Leljak i Barica Beluhan iz Brdovca, Josip Iveta iz Kraja i drugi. Većina ih je mučena u zatvoru dvorca Januševec, a dio ih je poslan u logore Jasenovac i Nova Gradiška, gdje su neki ubijeni.

Masovnim hapšenjima i terorom ustaše nisu mogli spriječiti širenje narodnog ustanka. Na kraju već spomenutog izvještaja piše: »Nakon akcije nastao je priliv ljudi u partizane kako iz Zagreba, tako i vojnih bjegunaca, uglavnom seljaka i radnika zagrebačkog okruga koji je počeo akcije s 27 boraca, a nakon tih akcija povećao se na 51 dobro naoružanih ljudi.«[19]

Nisu to bili »četnici« i »neprijatelji« hrvatskog naroda, kako je tvrdila ustaška propaganda. Bili su to partizani, Zagorci – rodoljubi.

Zgrada bivšeg općinskog poglavarstva u Brdovečkom Prigorju, na koju je 17. travnja 1942. izvršena prva partizanska akcija na ovom području

Slavko Živoder (Brdovečko Prigorje, 1892-Januševec, 1942.)

Josip Širanović

Nikola Laljak-Grga (Brdovec, 10. 3. 1906-1984.)

Rok Balja (Brdovec, 1897-Stara Gradiška, 1942.)

Juraj Tucman (Kupljenovo, 21. 4. 1910-Oborovo, 29. 3. 1944.)

Nijemci i ustaše budno prate rast NOP-a na ovom području. Uočavajući opasnost, oni početkom svibnja 1942. poduzimaju ofenzivu protiv prvih partizanskih jedinica, nastojeći tako ugušiti oružani ustanak u Hrvatskom zagorju.

Dana 7. svibnja 1942. jake neprijateljske snage napadaju i razbijaju prvu četu na sektoru Poznanovec–Bedekovčina. Samo Drugi vod ove čete uspio je stići na Strahinjčicu, a zatim na Ivančicu (10. svibnja 1942), gdje se i razišao.

Druga (Stubička) četa razbijena je kraj sela Andraševca (9. svibnja 1942). Međutim, dio boraca te čete probio se u pravcu Pluske i tamo spojio s Trećom četom. Treća četa i dio Druge, oko 50 boraca pod komandom Laze Vračarića–Kuglića i Blaža Valjina, trebala se po zadatku prebaciti na planinu Strahinjčicu (ne znajući da je Prva četa već razbijena). Neprijatelj je u stopu pratio kretanje te jedinice. I upravo nadomak cilja, u blizini Mihovljana, 12. svibnja 1942. četa je naišla na jaku neprijateljsku zasjedu i tu je desetkovana. Velik broj boraca je poginuo ili zarobljen. Među poginulima bili su: Blaž Valjin, Dragutin Butorac, Stjepan Tucman, Josip Jandras i drugi.

Uzroci tako teškog poraza poslije su različito tumačeni. No, činjenica je da neiskustvo u partizanskom ratovanju, jake neprijateljske snage i nepripremljenost ove akcije (nerealna procjena o sveopćem ustanku, pogrešan odabir područja Strahinjčice, gdje bi se sastale sve jedinice, dotad nerazvijen rad i utjecaj Partije) osnovni su uzroci vojnog poraza.

Zarobljeni partizani na groblju u Mihovljanima. Stoje s desna na lijevo: Slavko Vidak (prvi), Barica Krkač (treća), Mirko Barilović (četvrti), Josip Milić (deveti).

Svibanjsku ofenzivu izbjegao je jedino Četvrti vod, koji se nakon nekoliko akcija u Brdovcu i Pušći prebacio na područje Žumberka. »8. maja prebacio se je IV vod koji je operirao u okolici Pušća–Zaprešić–Brdovec u jačini od 20 partizana u Samoborsko gorje (Pleševicu). Vod se prebacio u ove krajeve po unaprijed određenom planu. Tražeći pogodno mjesto za logor u tom gorju, ovaj se je vod susreo sa 11 drugova koji su došli iz Korduna... Prije dolaska ovog voda u tim krajevima nije bilo nikakvih akcija... No, dolaskom ovog voda pristupilo se odmah akcijama...«[20]

Ovaj vod u kome je veći dio boraca bio s područja današnje općine Zaprešić poslužit će kao jezgra za formiranje »Žumberačke čete«. Zbratimljeni Hrvati–Zagorci i Srbi–Kordunaši vraćaju se preko ovog područja (10. listopada 1942) kada njihova četa ulazi u sastav Kalničkog partizanskog odreda.

I tako, od prvobitno formiranog bataljona »Matija Gubec« ili »Prvog zagorskog partizanskog odreda« uspio se održati i kontinuirano voditi borbu jedino Četvrti vod koji se probio na Žumberak.[21]

NOP na području cijelog Zagorja doživo je u proljeće 1942. privremeni zastoj. Zadati su teški udarci partijskim organizacijama i kadrovima. U izvještaju Povjerenstva CK KPH upućenom CK KPH 17. svibnja 1942. piše: »Kotar Zagrebački: U sjeverozapadnom dijelu ovog kotara vodile su se partizanske borbe od druge polovice aprila do 10. maja pa su se veze zbog toga s nekim partijskim organizacjama u tom dijelu isprekidale. Nakon vođenih borbi u Brdovcu i Pušći otpočeo je masovni teror od strane ustaških krvoloka...«[22]

U gotovo svim selima na području današnje općine Zaprešić ustaške vlasti hapse i progone ljude u logore. Jedna od neprijateljskih akcija »čišćenja« terena nakon poraza partizana kod Mihovljana, bila je i akcija ustaša u Pluski. Tom prilikom, da ne bi pala u ruke neprijatelju, izvršila je samoubojstvo Marica Šimunjak, jedna od aktivistkinja s tog područja. Dalje o tome svjedoči i jedan izvještaj Oružničke postaje Zaprešić, Kotarskoj oblasti Zagreb, 14. svibnja 1942, u kojem piše: »Osumnjičeni su i za iste je ustanovljeno da su sudjelovali u partizanskom pokretu...: Bzik Antun, Štipak Antun, Jandras Josip, Perički Ivan, Zimak Mirko, Zimak Imbro, Tucman Kata, Tucman Josip, Tucman Stjepan, Josip Jandras, Zebec Stjepan, Zebec Karlo, Vidak Slavko, Jandras Nikola, Mesir Stjepan, Filković Stjepan, Talan Josip, Jaga Barilović i Imbro Barilović...« To je samo nekolicina »osumnjičenih«, a njihove sudbine su nam

Marica Šimunjak-Cifra (Pluska, 1899-Zagreb, 1942.)

Stjepan Filković (Pojatno, 27. 11. 1922 -Dotršćina, 12. 6. 1942.)

poznate. Odvedeni su u logore Jasenovac ili Novu Gradišku, gdje je većina pogubljena, a tek nekolicina se vratila.

Udarne grupe

Razbijanje partizanskih grupa, njihov vojnički poraz u svibnju 1942, zatim teror neprijatelja nad stanovništvom (odvođenje u logore, hapšenja i stradanja istaknutih komunista), uzrokovali su privremeni zastoj u razvoju NOP-a na ovom području. Zato od polovice svibnja sve do potkraj 1942. na području općine Bistra, Brdovec, Dubravica, Luka i Pušća nema značajnijih aktivnosti. Ipak, važno je spomenuti neke akcije u srpnju i kolovozu 1942. Grupa boraca sa Žumberka (koja je prešla na ovo područje), zajedno s mjesnim ilegalnim aktivistima likvidirala je zloglasnog ustaškog tabornika iz Pušće Đuru Keinratha.

Izvršeno je i nekoliko diverzija na željezničkim prugama između Luke i Pušće–Bistre, Luke i Ključa (23. 8. 1942)[23] te na željezničkoj stanici u Zaprešiću, gdje su osim oštećenja pruge i vagona bila 4 mrtva i 50 ranjenih. Potkraj 1942. godine na ovom području borbe s neprijateljem vode dijelovi partizanskih odreda, inače stacionirani u Gornjem zagorju. Tako 16. prosinca 1942. dolazi do sukoba boraca 1. bataljona Kalničkog partizanskog odreda s Nijemcima u selima Žeinci i Vadina. Tom prilikom poginulo je šest boraca bataljona. Bila je to prva oružana borba na ovom području. O teškom stanju na ovom području i organizaciji KP govori i izvještaj OK KPH Zagreb upućen CK KPH 11. studenoga 1942 (potpisao ga je Marko Belinić):

»Općina Zaprešić imade jednu jedinicu (partijsku) od 3 člana. Dvojica su bila provaljena i morala su napustiti svoje mjesto i dodjeljena su na drugi teren. Rad ove jedinice nakon progona dosta je slab. Ona nije uspjela da se poveže sa masama. Općina Brdovec imade jednu jedinicu od 12 članova. Jedan drug je ubijen a četvorica su otišla u partizane. Tako je ova jedinica spala od 16 na 12 članova. Rad u ovoj općini kroz četiri mjeseca bio je slab, a sada je konačno i opet pokrenut. U toj općini bio je dosta veliki teror i drugovi su bili mnogo zaplašeni... Bilo je više partijaca koji su bili uhapšeni i premlaćeni ali su se dobro držali...

Općina Pušća imade jednu partijsku jedinicu od 9 članova.«

Prije je imala 18 članova, ali progoni, hapšenja i odlazak u partizane smanjili su njen broj.

U izvještaju se dalje navodi: »Bilo je hapšeno mnogo omladinaca i naših simpatizera... i neki ranije istaknuti članovi HSS-a. Uslijed toga rad posljednjih mjeseci u toj općini bio je za razliku od ranije dosta slab. U zadnje vrijeme rad je krenuo naprijed.

Općina Bistra imade jednu partijsku jedinicu od 4 člana. Rad ove jedinice bio je slab, ona nije djelovala sve do prije dva mjeseca kada su uspostavljene veze i od tada otpočelo se s radom na prikupljanju seljaka u NOP.

Narodnooslobodilački odbori: Zaprešić, Pušća i Brdovec imadu 6 odbora. Od toga 2 u Pušći i 4 u Brdovcu. Njihov rad je bio slab jer partijska organizacija nije radila u posljednje vrijeme aktivno...« Na kraju izvještaja piše: »Rad partijske organizacije i NOO svodi se na raskrinkavanje vodstva HSS-a i Londonske Vlade kao i ustaša i četnika te borba protiv okupatora. Narod sve više gleda sa simpatijama na NOPV.«[24]

Potkraj 1942. i na početku 1943. akcijama udarnih grupa na ovom području ponovo dolazi do poleta narodnog ustanka. Oformljene su udarne grupe: »Pušća«, »Luka« i Brdovečko–prigorska udarna grupa. Osnovni su zadaci ovih grupa bili:

- napad na manja neprijateljska uporišta,
- diverzije i sabotaže na neprijateljskim komunikacijama i objektima,

- svlačenje i razoružavanje neprijateljskih vojnika koji su dolazili kući na odsustvo,
- napadi na neprijateljske patrole,
- čišćenje terena od špijuna i agenata,
- osiguranje »kanala« za prebacivanje ilegalaca i političkih radnika,
- mobilizacija dobrovoljaca u NOV,
- primanje i raspačavanje raznog propagandnog materijala i drugo.

Udarne grupe imale su obično 10 do 20 ljudi. Kad bi se broj povećao, mladi borci slani su u veće partizanske jedinice. Tako udarne grupe postaju stalni izvor boraca NOV-a. Svaka grupa imala je komandira, a njihovim radom rukovodili su Kotarski i Okružni komitet. Osim samostalnih akcija, grupe s ovog terena koordinirano s udarnim grupama s drugog područja, ili pak sa zagorskim PO, Zagrebačkim partizanskim odredom, Trećim diverzantskim odredom i omladinskim bataljonima, izvode niz uspješnih akcija. Često grupa s jednog područja odlazi u akciju na teren druge grupe i obrnuto. Akcije su se izvodile obično noću, jer su članovi grupa, osim ilegalaca, bili nekompromitirani seljaci, koji su danju radili na svojim imanjima, a noću išli u akcije kao članovi udarne grupe.

Pušćanska udarna grupa osnovana je potkraj 1942. Njen prvi komandir bio je Juraj Tucman–Čelavi (Brković), a poslije Stjepan Mesir–Luka. Prvu akciju (prema sjećanju komandira Luke) grupa je izvela 31. prosinca 1942. na željezničkoj stanici Pušća–Bistra. Tom prilikom uništeni su svi uređaji, uzet novac iz blagajne koji je podijeljen siromašnim obiteljima, čiji su članovi bili po logorima. Ova grupa djelovala je sve do kraja rata i izvela niz uspješnih akcija na ovom području.

Branko Masnjak-Mustafa (Pluska, 9. 6. 1922- Klenovnik, 26. 4. 1944.)

Stjepan Mesir-Luka (Pojatno, 3. 11. 1914-)

Brdovečko–prigorska udarna grupa osnovana je u jesen 1943, a njen komandir bio je Stjepan Sutlar. Grupa je djelovala do 31. prosinca 1943, kada je priključena Zagrebačkom partizanskom odredu. Za tako kratko vrijeme (prema sjećanju komandira) izvela je nekoliko uspješnih akcija na ovom području. U prosincu 1943. grupa je imala okršaj s patrolom ustaša iz Januševca, kada je dvojicu ubila.

Istog mjeseca, u blizini neprijateljskog uporišta Laduč, likvidirala je dvojicu ustaških funkcionara. Osnovni zadatak grupe bio je prikupljanje oružja, municije i odjeće, te mobiliziranje ljudi u redove NOV-a, što je s uspjehom izvršila. Također treba napomenuti da je ova grupa djelovala na različite načine i prije službenog formiranja, ali i poslije 31. prosinca 1943, jer je na terenu ostavila nekoliko istaknutih aktivista.

Udarna grupa Luka poznata je po nizu diverzija. U veljači 1943. zajedno s udarnom grupom Pušća uništava uređaje na željezničkoj stanici Luka, a u istom mjesecu onesposobljava željezničku stanicu Pušća–Bistra.

Da je aktivnost udarnih grupa već u ožujku 1943. za neprijatelja zabrinjavajuća, svjedoči i Izvještaj Ustaškog stožera Velike župe Prigorje, gdje piše da se »svakodnevno primjećuje bezobzirna, skoro reći bezobrazna djelatnost partizana u općini Brdovec i Stenjevec. U mjestu Brdovec kreću se takoreći javno i u petak 26. ožujka 1943. godine opazile su časne sestre u Lužnici kraj Brdovca 45 dobro naoružanih partizana koji su išli u pravcu šume zvane Veliki vrh iznad mjesta Brdovec.«[25]

U travnju 1943. udarna grupa Luka s komandirom Brankom Masnjakom–Mustafom na čelu likvidirala je grupu ustaških agenata u Merenju.[26] »Noću 29/30. V (1943) između željezničke postaje Pušća–Bistra i Luka (na pruzi Zagreb–Varaždin) partizani su porušili zeljezničku prugu. Na istom mjestu napadnut je i putnički vlak – stroj i službena kola su iskliznula. 3 građanske osobe su ranjene.«[27]

U akcijama udarnih grupa često sudjeluje i narod ovih sela, u prvom redu simpatizeri NOP-a. U jednoj takvoj akciji udarnih grupa Luka, Stubica, Poznanovec i Pušća 11/12. svibnja 1943. uništeno je više od 600 m željezničke pruge (Zaprešić–Konjščina) i spaljena željeznička stanica Ključ (Žeinci).[28]

Ustaške vlasti nastojale su preko svojih špijuna i agenata ući u trag partizanima i njihovom djelovanju na ovom području. U tome su samo djelomično uspijevali.

Djelovanje udarnih grupa, diverzanata i seoskih straža intenzivno se razvija u ljeto 1943. Ove udarne grupe mobiliziraju velik broj omladine i vojnika-bjegunaca za NOV, posebno za Zagrebački i Zagorski partizanski odred (koji su osnovani u rujnu odnosno listopadu 1943), i s njima izvode akcije na ovom području.

U srpnju 1943. diverzantska grupa Marka Čižmeka digla je u zrak njemački transport između Zaprešića i Brdovca.

Noću 22/23. kolovoza 1943. uništeni su uređaji i porušena pruga u dužini od 30 m kod željezničke stanice Ključ (Žeinci) a 25/26. kolovoza zapaljena općinska zgrada u Bistri.[29]

Dana 27/28. kolovoza 1943. napadnuto je Općinsko poglavarstvo Dubravica i poštanski ured. Zapaljeni su općinski spisi i uzet novac iz blagajne, oružje od stražara te pisaći stroj i telefonski aparat.[30]

Dana 10. i 13. rujna 1943. između Zaprešića i Pušće–Bistre, Pušće–Bistre–Luke, te kod željezničke stanice Pušća–Bistra, minirana je pruga, vlakovi su dignuti u zrak, a neprijatelju je nanesena velika materijalna šteta.[31]

Dana 20. listopada 1943. Zagorski partizanski odred izvršio je uspješan napad na željezničku stanicu Luka, kada je ubijen jedan, ranjena tri i zarobljeno 16 njemačkih vojnika. Tom prilikom zaplijenjena je velika količina oružja i municije. Istovremeno razrušeno je 100 m željezničke pruge između Luke i Ključa.[32]

Dana 27. prosinca 1943. Prvi bataljon (Zgb. PO) postavio je zasjedu na cesti kod sela Bistra, gdje je uništen jedan motocikl i jedan kamion s njemačkim vojnicima. Ubijeno je 11 Nijemaca, zaplijenjeno 6 pušaka i jedan pištolj.[33]

U studenome i prosincu 1943. neprijateljski izvještaji (dnevna izvješća) govore o gotovo svakodnevnim napadima partizana na željezničke stanice i pruge ovog područja.

Ovdje su nabrojene samo neke akcije, izvedene 1943. godine. Udarne i diverzantske grupe, te pojedini dijelovi Zagorskog i Zagrebačkog partizanskog odreda, posebno su se istakli u rušenju i uništavanju neprijateljskih komunikacija i uređaja.

Premda je neprijatelj jakim snagama iz niza uporišta čuvao ove pruge, partizani su ih s izuzetnom hrabrošću i spretnošću rušili. Stoga je neprijatelj često hapsio i osvećivao se, kako nedužnom stanovništvu tako i svima onima koji su na bilo koji način suradivali s partizanima. Takvih primjera je bezbroj, a navest ćemo samo dva. Oružnička postaja Savski Marof izvještava Kotarsku oblast Zagreb 20. studenoga 1943. da su »zbog partizanstva uhapšeni Marija Celeari, Stanko Topol, Josip i Pavao Ledinski, Ivan i Nikola Hotko, Mavro, Jela i Mirjana Gros, Stjepan Žmac i Nikola Perić. Navedeni rade na organizaciji partizanstva, vrbuju ljude za odlazak u Žumberak... Uhapšeno je 5 vojnika bjegunaca iz Drenja... 21. 10. uhapšen je Nikola Hotko, koji je prevozio sumnjiva lica preko Save, a sestra Ivka mu je prije dva mjeseca pobjegla u partizane.«

Drugi primjer je vješanje sedam talaca iz zagrebačkih zatvora uz prugu Brdovec–Savski Marof na mjestu gdje su bataljon Trećeg diverzantskog odreda i domaći aktivisti uništili neprijateljsku cisternu potkraj studenoga 1943.[35]

Vojno-politička situacija 1943. godine

Ova godina predstavlja prekretnicu u razvoju NOB-a u Hrvatskom zagorju. Obnavljaju se ili stvaraju nove i jače mreže KP, SKOJ-a, NOO-a i AFŽ-a. Vraćaju se prekaljeni i vrijedni partijski, omladinski i vojni rukovodioci na ovaj teren. Vojna i politička ofenziva dala je značajne rezultate. Osjeća se opadanje utjecaja HSS-a, a jedan njegov dio, osobito niža rukovodstva (mjesni i općinski funkcionari) pristupaju NOP-u. Razbijeni su organi stare vlasti ili su uključeni u NOP. Međutim, i dalje je prisutna djelatnost antikomunističkih HSS-ovskih agenata, posebno oko dr. Pernara na području općine Brdovečko Prigorje, kao i njihov pokušaj da utječu na neopredijeljene seljačke slojeve. Prema izvještaju ZET-a,[36] Pernar kaže: »Da nije partizana u zemlji bi bio mir.« U daljnjem tekstu navodi se da su ustaše održali skupštinu u Brdovcu, i to u nedjelju, kad su dočekali ljude ispred crkve, a one koji su otišli obilježili su kao »crvene«. Na skupštini su pripremali ljude na mobilizaciju. Bio je to jedan od niza neuspjelih pokušaja Pernara i njegovih pristalica da stvore vojne formacije.

Velikom aktivnošću i političkim djelovanjem OK KPH Zagreb, kotarskih komiteta, te velikog broja partijskih i skojevskih organizacija u ljetnim mjesecima 1943. rasplamsava se NOB. U jedinice NOV-a odlazi velik broj ljudi, a narod odbija suradnju s ustaškim vlastima. Možda o tome najslikovitije govori izvještaj OK KPH Zagreb za mjesec rujan 1943.[37]

»Narod u tom Kotaru može se reći sav s velikim simpatijama na strani NOV... naše Partije što se očituje i time što je sakupljeno partijskog priloga 40 tisuća kruna.« Iako su reakcija i teror ustaša na ovom području najjači, »narod sve više prekida s ustaškom vlašću«. KNOO je pozvao sve općinske uprave da prestanu služiti okupatoru i da prelaze na stranu NOB-a. Aktivnost malog broja bivših prvaka HSS-a svedena je na minimum. Pokušaj Pernara da u Brdovcu formira narodnu zaštitu nije naišao na odziv naroda.

Još potpunije o političkoj i vojnoj situaciji na ovom području piše kotarski predstojnik dr. Makar u pozivu kotarskim predstojnicima u listopadu 1943: »Dogodilo se i to da su odmetnici pozvali sve općine na lijevoj strani Save, a njih je 11, neka u roku od 8 dana predadu ostavke i stave se u njihovu službu... Seoske starješine su pod pritiskom odmetnika napustili svoje službe te se ne može više u sela dostavljati pozivi kao npr. za vojsku, za predaju viška žitarica i sl. ... Djelatnost odmetnika se očituje nadalje što svlače pripadnike oružanih snaga kad dođu kućama, a uzimali su od ljudi civilno oružje dok stalno napadaju na pojedine vojne objekte.:. U Pušći su pak u toku rujna i listopada likvidirali 15 ljudi saradnika ubijenog tabornika Keinratha, a za sudbinu još četvorice se još ne zna... Može se stoga reći da je čovjek samo po danu slo-

bodan kretati se po području Kotara. Posebno je pak pitanje bježanje ljudi od kuća u šume. Od travnja do sada ima 210 prijevljenih slučajeve bježanja, a vjerojatno ima takvih i neprijavljenih slučajeva.«[38]

Organizacijsko stanje Partije i SKOJ-a, AFŽ-a i NOO-a na ovom području značajno se poboljšava još od početka 1943. U općini Brdovec djeluje Općinski komitet KP od 5 članova, 3 partijske jedinice od 15 članova i 2 kandidata, Općinski komitet SKOJ-a od 4 člana, 3 skojevske grupe po 10 članova i 3 odbora USAOH-a od 14 članova, Općinski odbor NOO od 5 članova i 16 mjesnih od 54 člana. Organizacija AFŽ-a djeluje u 3 mjesna odbora AFŽ-a sa 11 članova. U općini Pušća djeluju 4 partijske jedinice od 16 članova, 2 mjesna odbora AFŽ-a sa 10 članova. U općini Bistra djeluje jedna partijska jedinica sa 4 člana, jedna grupa SKOJ-a sa 7 članova, 5 odbora USAOH-a sa 28 članova i 6 mjesnih NOO sa 24 člana.[39]

Ovako široka i plodna politička i vojna ofenziva NOP-a 1943. uvjetovala je da narod i u ovom dijelu Hrvatskog zagorja masovno sudjeluje u različitim oblicima borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Ujesen 1943. i na početku 1944. omladina masovno odlazi u Zagrebački i Zagorski partizanski odred te u brigade »Braća Radić« i »Matija Gubec«. Međutim, neprijateljska ofenziva potkraj 1943. i na početku 1944. na partizane u Hrvatskom zagorju, pojačano djelovanje konzervativnog, profašističkog krila HSS-a, koji su povezani s ustaškim vlastima, zatim hapšenja, ubojstva, odvođenje u logore, kao i nepostojanje stalnih jedinica NOV-e na ovom području, dovodi do oscilacije u razvoju NOB-a.

Osim toga, neprijatelj je pojačao posade u vojnim uporištima, a elitne ustaške jedinice PTS-a[40] ili milicije, zaposjedaju i najmanja mjesta. Ustaše su uspjeli terorom zaplašiti velik broj seljaka i odbornika JNOF-a[41] i NOO-a. Bili su to teški dani za političke radnike, manje grupe boraca i odreda koji su djelovali (stalno ili povremeno) na ovom području.

Ipak, takva situacija nije mogla dugo potrajati, jer je KP pustila duboke korijene u narodu koji je mahom antifašistički raspoložen. Usprkos svemu, jačaju organi narodne vlasti[42], povećava se priliv boraca u NOV, a sve veći broj dezertera iz neprijateljske vojske prelazi u redove NOV-a.

Povratkom većih partizanskih jedinica u Hrvatsko zagorje u proljeće 1944. ponovno snažno oživljava NOB na ovom području. Osim udarnih grupa, na ovom terenu 1944. godine operiraju dijelovi Zagrebačkog i Zagorskog partizanskog odreda, Trećeg diverzantskog odreda i omladinski bataljoni (Zagorski i Zagrebački). Uvjeti za borbu ovih jedinica bili su izuzetno teški. Načičkana neprijateljska uporišta (Nijemaca, ustaša, domobrana i žandara), neposredna blizina Zagreba, dobra mreža budno čuvanih komunikacija, omogućavali su brzu koncentraciju jakih neprijateljskih snaga. Radi ilustracije, pokazat ćemo snagu samo nekoliko neprijateljskih uporišta na ovom području (kolovoz-rujan 1944).

Jablanovec: 120 ustaša, »Posadni zdrug« sa 7 lakih i jednim teškim mitraljezom, 13 šmajsera i jedan laki bacač, ostali puške.[43]

Bistra: 120 ustaša sa 8 puškomitraljeza, 1 laki bacač, 1 teški bacač, ostalo karabini.

Donja Bistra: 55 žandara.

Luka: 100 ustaša, 10 lakih i jedan teški mitraljez, 1 laki bacač, 6 šmajsera. Ista posada daje zasjedu sa po 20 vojnika u Pušći i Ključu (Žeinci)... Kod mosta na Krapini jedan bunker s jednim lakim mitraljezom i 5 karabina. Na zapadnoj strani puta jedan bunker sa jednim mitraljezom i četiri karabina.

Osim ovih, postojao je niz drugih većih i manjih uporišta: Zaprešić, Novi Dvori, Januševec (»Odvojak središnje redarstvene škole«), Savski Marof, Laduč, Ključ i drugi s promjenjivim brojem vojnika. Sve to dovoljno govori o važnosti ovog područja za neprijatelja.

Unatoč tome, zagorski partizani hrabrošću i spretnošću zadaju neprijatelju teške udarce. Nabrojit ćemo nekoliko uspješno izvedenih akcija.

Treći bataljon Zagorskog partizanskog odreda 11. ožujka 1944. napao je vlak u željezničkoj stanici Ključ (Žeinci). U vlaku je bilo oko 200 različitih neprijateljskih vojnika i oko 2000 civila. Vlak je zaustavljen tako što su dva partizana u civilu uskočila u lokomotivu. U borbi oko vlaka ubijeno je 40 neprijateljskih vojnika, među njima 11 njemačkih podoficira, 2 njemačka oficira i 1 domobranski nadsatnik. Uspjelo je pobjeći oko 50 vojnika, dok se prilikom bijega 25 utopilo u rijeci Krapini. Zarobljeno je 97 vojnika i 55 poštara... Zaplijenjena je veća količina oružja, municije i drugog ratnog materijala, te zapaljena 3 vagona.

Dana 27. ožujka 1944. Treći diverzantski odred digao je u zrak putnički vlak kod stanice Pušća–Bistra. Tom prilikom uništena je lokomotiva i 6 vagona.

U travnju i svibnju jedinice X. korpusa[44] »Zagrebačkog«, odnosno 32. divizije, operiraju u Hrvatskom zagorju. Paralelno s njima akcije izvode i partizanski odredi na ovom području.

U travnju i svibnju dijelovi Zagorskog PO (udarni bataljon) i Trećeg diverzantskog odreda ruše cestu Kraljevac–Zaprešić (12. 4. 1944), napadaju željezničku stanicu Pušća,[45] miniraju željezničku prugu i ruše vlak između željezničke stanice Pušća–Bistra i Luka (12. 5. 1944), a 27. 5. 1944. napadaju vlak na relaciji Zaprešić–Pušća–Bistra. Tom prilikom 8 osoba je poginulo, 5 ranjeno, a nanesena je znatna materijalna šteta.[46]

Dana 26. svibnja 1944. na stanici Pušća–Bistra razbijene su skretnice, 27. svibnja kod stanice Luka uništen je most dug 9 m i 6 šina, 29. svibnja dignut je u zrak most dug 8 m kod stanice Pušća–Bistra.[47] Istoga dana saveznička avijacija napala je mitraljeskom vatrom kolodvor u Zaprešiću. Tom prilikom »pokvarena su 2 stroja i 8 njemačkih vojnika ranjeno«.[48]

Početkom lipnja 1944. na sektoru Klanjec–Zaprešić nalazila se Zagorska brigada (na koju je neprijatelj pokrenuo ofenzivu). Izvidački vod ove brigade napao je noću 3. lipnja 1944. kasarnu Časne radne službe[49] u selu Laduču. Tom prilikom zarobljeno je 27 pripadnika Časne radne službe te zaplijenjena veća količina oružja, municije i ratne opreme.[50] Jedinice NOV-a u nekoliko navrata 1944. uspješno napadaju na tu kasarnu.

Dana 4. lipnja 1944. »oko 250 partizana došlo je u selo Marija Gorica. Jedan partizanski vođa (Stjepan Sutlar, op. V.I.) održao je narodu govor pred crkvom, a zatim su partizani stavili na školsku zgradu natpis 'Živio Staljin i crvena vojska' i otišli prema Klanjcu.«[51]

Partizanske akcije na ovom području ne jenjavaju ni u srpnju 1944. U dva navrata, 9/10. i 10/11. srpnja, napadnuto je Općinsko poglavarstvo Dubravica,[52] spaljeni su općinski spisi te oduzeti općinski žigovi, osobne iskaznice, pisaći stroj...

To je vrijeme žive vojne i političke djelatnosti. Aktivnost KP, SKOJ-a i USAOH-a uspješno je parirala pojačanoj neprijateljskoj propagandi. Da bi se spriječio odlazak omladine u neprijateljsku vojsku, komiteti SKOJ-a dali su ideju o formiranju jedne omladinske jedinice na ovom području.

Formiranje Zagrebačkog i Zagorskog omladinskog bataljona

Naredbom štaba zapadne grupe POH-a (11. 7. 1944), 13. srpnja 1944. u šumi iznad sela Jakovlja, formiran je Omladinski bataljon ove grupe odreda (pod čijom je komandom i stajao). Bataljon je imao oko 150 boraca (omladinaca) uglavnom iz Jakovlja, Pušće, Oborova, Brdovca, Kustošije i Zagreba. Formiranje bataljona imalo je

velik odjek posebno među omladinom ovog kraja,[53] pa je on ubrzo narastao na 200 boraca. Bataljon je (do ulaska u sastav III. brigade Prve divizije KNOJ-a u listopadu 1944) izveo niz uspješnih akcija. Svakako najznačajnija je ona izvedena kod sela Ivanec 18. 8. 1944. Bataljon je nanio neprijatelju teške gubitke. Ubijeno je 35 ustaša, 5 ranjeno i 1 zarobljen,[54] a od partizana poginula su 4 borca i komesar čete Ivica Catela. Nakon ove akcije ustaše su na istom mjestu za odmazdu povješali 36 talaca.[55] Osim uspješnih borbi s neprijateljem, bataljon je izvršavao i druge zadatke – mobilizirao je velik broj boraca (omladine) u redove NOV-a, posebno za Zagorsku brigadu, te brigade »Braća Radić« i »Matija Gubec«, osiguravao je prebacivanje boraca i ilegalaca iz Zagreba itd. Bila je to vrlo mobilna i hrabra jedinica iz koje su prekaljeni borci upućivani u redove drugih jedinica NOV-a.

Nešto kasnije, 5. kolovoza 1944. na području Pluska–Luka, formiran je Omladinski bataljon (Zagorskog partizanskog odreda) od oko 120 boraca iz gotovo svih sela kotara Zagreb–zapad. Sastavljen isključivo od boraca do 25 godina, bio je u pravom smislu riječi Omladinski bataljon. Odmah po formiranju, bataljon je vodio borbe na terenima oko Pluske, Dubravice, Brdovca, Zaprešića i drugih mjesta. Osnovni zadatak bio mu je mobilizacija omladine, koji je s uspjehom obavio, a borbe su bile u drugom planu.[56] U ožujku 1945. bataljon je ušao u sastav Zagorske brigade.

U kolovozu i rujnu 1944. aktivnost partizanskih jedinica na ovom području (posebno ZPO) sve je zapaženija. Osim akcije Omladinskog bataljona (18. 8. 1944), značajno je spomenuti uspješnu akciju jednog bataljona ZPO na gestapovce i Časnu radnu službu u Laduču (11. 8. 1944). Tom prilikom ubijeno je 13 gestapovaca a 11 je zarobljeno. Zaplijenjena je veća količina oružja, municije i vojne opreme.[57]

Ocjenjujući vojnu i političku situaciju u ovom kraju, ustaše konačno priznaju da ovdje vlasti nikad nisu ni imali. U jednom izvještaju Kotarskoj oblasti Zagreb piše: »Zauzelo je u tom brdovitom kraju partizanstvo tolikog maha da je u tom predjelu vlast potpuno u njihovim rukama, a naročito u Kupljenovom i Kup. Hruševcu, kao i u Mrenju, Hrabini, Celinji te u susjednoj općini Brdovec. Tu se svakodnevno zadržavaju naoružane skupine stranih i domaćih partizana...«[58]

Opsežne diverzije na željezničke pruge i ostale neprijateljske komunikacije počinju u rujnu 1944. Najveći broj akcija izveli su poznati diverzanti 3. diverzantskog odreda (među kojima se ističu Marko Čižmek iz Brdovca i Salih Lončarević iz sela Turbe kod Travnika):[59]

- Noću 2/3. 9. 1943. minirana je i razrušena pruga između željezničke postaje Pušća–Bistra i Luka.[60]
- 8. 9. 1944. u 2 sata minirana je pruga Zaprešić–Zabok u dužini od 900 m.[61]
- 7/8. 9. 1944. minirana je pruga i porušen željeznički most između postaja Zaprešić–Pušća–Bistra.[62]
- 9. 9. 1944. u 3.50 sati »odmetnici« su napali željezničku postaju Zaprešić, polupali uređaje i odnijeli novac iz blagajne.[63]
- Noću 12/13. 9. 1944. miniran je most između Zaprešića i Savskog Mosta.[64]
- 17. 9. 1944. Drugi bataljon Zagorskog NOPO napao je neprijateljsko uporište Pušća–Bistra. Zauzeta je željeznička stanica a 50 domobrana sè razbježalo. Tom prilikom zarobljen je jedan domobranski oficir, a zaplijenjeno oružje i municija.[65] Istoga dana između Zaprešića i Savskog Marofa srušen je brzi vlak i strojovođa je ranjen.
- 20. 9. 1944. u 10 sati srušen je vlak između Pušća–Bistre i Luke.[66] Dva dana poslije toga srušen je vlak između željezničke stanice Luka i Ključ.
- 23. 9. 1944. partizani su napali Razdjel rizničke straže u Harmici, a druga grupa istovremeno Šenkovec. Njemačka straža, koja je bila preko mosta na Sutli, a ni njemačko oružništvo smješteno u dvorcu Vranicani, nisu napadnutom razdjelu pružili nikakvu pomoć.[67]

– 24. 9. 1944. u 22.35 sati srušen je teretni vlak između Savskog Marofa i Dobove.[68]

– 25. 9. 1944. u 14. 30 sati između željezničkih postaja Savski Marof–Zaprešić minom je oštećen stroj teretnog vlaka.[69]

Diverzije na željezničkim prugama koje prolaze preko ovog područja nastavljaju se svom žestinom u listopadu 1944.[70] Naredba štaba Zapadne grupe POH Zagrebačkom partizanskom odredu glasi:

»Pruga Zagreb–Varaždin ne smije raditi«

»... Zagrebački odred sa jednim bataljonom, u zajednici sa diverzantima koji se nalaze na sektoru Jakovlje–Pušća krenut će odmah na željezničku prugu Zaprešić–Varaždin i minirati prugu... Osim toga trebate napadati manja neprijateljska uporišta... Naređujemo da smjesta otpočnete sa najžešćom aktivnošću na neprijateljske komunikacije...«[71]

Na taj način trebalo je spriječiti neprijatelja koji je u drugoj polovici 1944. u defenzivi. Glavni pravac povlačenja neprijatelja, ali i opskrbe i pojačanja, posebno nje-

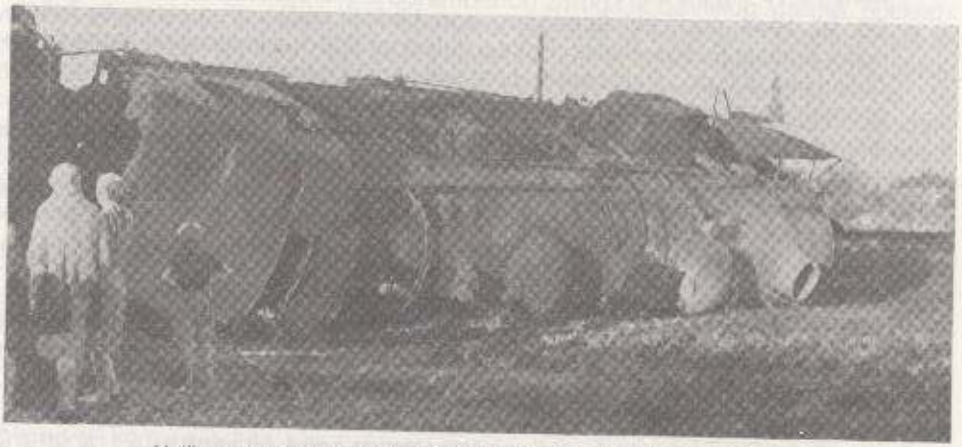

Uništena neprijateljska lokomotiva kod željezničke stanice Brdovec

Vod I čete, II bataljona III Diverzantskog odreda koji je operirao na željezničkoj pruzi Zagreb-Zidani Most te u Hrvatskom zagorju i Podravini. Treći slijeva stoji Marko Čižmek iz Brdovca (1944.)

mačkih snaga, jesu pruge Zagreb–Varaždin i Zagreb–Zidani Most, koje su u ovom periodu svakodnevno napadane, a promet je u prekidu ili potpuno obustavljen.

O jačini, opsegu i značenju diverzantskih akcija, najbolje svjedoči Izvještaj štaba 3. diverzantskog odreda (od 15. studenoga) štabu 10. korpusa NOVJ o diverzijama izvršenim od 10. listopada do 11. studenoga 1944.[72] Nabrojit ćemo samo neke:

- 10. 10. 1944. kod Zaprešića bačen je u zrak transportni vlak. Uništena dva vagona a lokomotiva oštećena.
- 12. 10. 1944. kod Sutle bačen je u zrak brzi vlak. Uništena su 3 vagona. Bila su 22 mrtva njemačka vojnika, 3 oficira i 2 agenta. 74 osobe su što teže što lakše ranjene.[73]
- 13. 10. 1944. kod Zaprešića bačen je u zrak osobni vlak. Uništena 4, a oštećena 3 vagona. Promet je stajao 12 sati. Istog dana vođena je borba s ustašama između Oborova i Poljanice. Ubijen je 1 a ranjeno 5 ustaša.
- 24. 10. 1944. uz pomoć Zagrebačkog PO presječena je pruga između Pušće i Luke na 74 mjesta i uništeno 147 šina.
- 26. 10. 1944. partizani su minama porušili željezničku prugu između željezničke postaje Pušća–Bistra i Luka u duljini od 500 m, sjeverno od Zaprešića u duljini oko 600 m... Partizani su postavili oko 35 mina i tako oštetili 70 šina na prometnom mjestu. Promet se vrši prelaženjem u duljini od 3 km.[74]
- 27. 10. 1944. kod Pušće bačen je u zrak transportni vlak. Isto se dogodilo s vlakom kod Zaprešića 30. 10. 1944.
- 1. 11. 1944. kod Luke srušen je kontrolni vlak, a kod Pušće putnički vlak, kada su poginula 2 gestapovca, 1 ložač i 10 civila.
- 4. 11. 1944. kod stanice Savski Marof bačen je u zrak njemački transportni vlak. Uništena su 3 vagona, bilo je 11 mrtvih i 30 ranjenih njemačkih vojnika.
- 7. 11. 1944. srušen je teretni i osobni vlak kod Pušće. Bilo je 16 mrtvih vojnika ustaške željezničke bojne.[75]
- 8. 11. 1944. srušen je osobni vlak kod Zaprešića, a 9. 11. 1944. kod Pušće.
- 16. 11. 1944. potpuno je uništena željeznička stanica Pušća–Bistra, a 17. 11. 1944. raspršena je straža željezničke stanice Luka. Ubijena su 2 i ranjena 2 vojnika.[76]
- 20. 11. 1944. saveznička avijacija napala je vlak između Dobove i Savskog Marofa. Zapaljeno je 5 vagona streljiva i pogonskog goriva.[77]
- 23. 11. 1944. miniran je teretni vlak između Zaprešića i Savskog Marofa, a 29. 11. 1944. između Pušće–Bistre i Luke putnički vlak.
- 7. 12. 1944. jedna četa pod komandom štaba Zagrebačkog PO napala je kod sela Jablanovec jedan kamion gestapovaca. Ubijeno je 10 neprijateljskih vojnika, ranjena 3. Zaplijenjeno 7 pušaka, 3 šmajsera, 3 pištolja i ostale vojničke opreme.[78]

Unatoč teškim uvjetima za djelovanje partizanskih jedinca na ovom području, partizani uspijevaju gotovo svakodnevno zadati neprijatelju teške udarce i nanijeti velike gubitke. Tako će biti sve do kraja rata. Male, sposobne i veće dobro opremljene partizanske grupe bile su nerješriv problem za neprijatelja.

Uspješne vojne akcije imale su povoljan odraz i rezultirale su velikom i uspješnom mobilizacijom novih boraca u redove NOV-a. O tome govori izvještaj Oružničke postaje Zaprešić od 2. studenoga 1944, u kojem piše da se iz samog sela Zaprešića do sada »odmetnulo oko 80 osoba u šumu«.[79] Nisu to bili »odmetnici«, već dobrovoljci, a njih je bilo na stotine iz svih sela oko Zaprešića.

Ustaški zločin u Hruševcu

Već raskrinkan, vojno i politički pred slomom, neprijatelj terorom i represalijama nad civilnim stanovništvom iskaljuje bijes zbog svoje nemoći. Jedno od najstravičnijih nedjela u toku rata na ovom području učinili su ustaše 23. prosinca 1944. u ustaničkim selima Kupljenski i Pušćanski Hruševec. Tokom cijelog rata ova sela bila su uz NOP. Tu su se skrivali ranjenici i ilegalci, a često su navraćale i partizanske jedinice (sa šireg operativnog područja – iz zagrebačke okolice). Neprijatelj je u njih dolazio samo s većim jedinicama, kao i ovaj put.

Rano ujutro 23. prosinca 1944. ustaše su opkolili sela. Dan prije u sela je stigao vod Zagrebačkog partizanskog odreda (prema sjećanju mještana, 15 boraca) da preuzme dva mitraljeza iz oborenog savezničkog aviona. Vod je noćio u zaseoku Filkovići, i da nije bilo budnosti mjesnih aktivista, bio bi zatečen i uništen. Međutim, nakon kraće borbe s nadmoćnim neprijateljem, povukao se u pravcu Merenja u šumu Dubrava. O tome u izvještaju Oružničke postaje Zaprešić, 24. 12. 1944, piše: »Dne 23. o.m. oko 7 sati Ustaška bojna obrambenog zdruga iz Savskog Marofa, prilikom vršenja akcije u selu Hruševcu općina Pušća sukobila se sa jednom skupinom partizana jakosti od 80-100 njih... Borba je trajala od 7 sati do 8,30. Nakon te borbe, partizani su se povukli... U ovoj borbi ubijeno je 4 partizana, zapljenjene 2 strojnice... U borbi je poginulo nekoliko seljaka iz sela Hruševec... Od strane naših postrojbi upaljeno je oko 30 kuća... 61 osoba od 12-60 godina koji su ostali bez kuća uhićeni su od strane naših postrojbi i odpremljeni u Savski Marof u logor. U ovoj borbi ranjeno je nekoliko Ustaša, a akcijom je zapovijedao satnik Kopar iz Savskog Marofa. Stoka je od seljaka koji su ostali bez kuća spremljena u Savski Marof.«[80] Međutim, u izvještaju općinskog poglavarstva u Pušći 29. 12. 1944. piše: »Dne 23. prosinca 1944. stigla je Ustaška vojska iz Savskog Marofa u Hruševec Pušćanski i Hruševec Kupljenski te je tamo spalila 71 domaćinstvo te otjerala blago i svinje istim žiteljima. Tom prigodom ubijeno je 13 žitelja iz gornjih sela. Prilaže se iskaz popaljenih kuća i ostalih zgrada kao i iskaz ubijenih osoba.«[81]

Nakon borbe s partizanima neprijatelj je počeo masovni teror nad stanovništvom – ubijati, paliti i pljačkati. Zapaljena su 72 domaćinstva, opljačkano je 67 grla blaga i ubijeno 16 ljudi, pretežno žena, djece i staraca. Izgorjela je 51 kuća i 60 gospodarskih zgrada, a na najzvjerskiji način ubijeni su (zaklani ili živi zapaljeni): Imbro, Jana, Josip, Mara Đurinski, zatim Josip, Stjepan, Bara Đurinski, Edo Aršulić, Pavao Janković, Milka Šinko, Barica Karlović, Josip Šklebec i Nikola Stanišak, svi iz Kupljenskog Hruševca, a Stjepan Filković, Nikola Filković, Stjepan Barilović iz Pušćanskog Hruševca.

Ni to im nije bilo dovoljno, pa su ustaše, osim pljenidbe, odveli 61 osobu u logor u Savski Marof, gdje su ih 3 dana zlostavljali u vagonima, a nakon toga starije i iscrpljene pustili kućama, a mlađe otpremili u logor na Savskoj cesti.[82]

Premda teško pogođen ustaškim zločinom, slobodoljubivi narod ovih sela ostao je nepokolebljiv. Svoje opredjeljenje za NOP jasno je manifestirao od prvog do posljednjeg dana rata.

Pred konačno oslobođenje

Što se kraj rata više približavao, teror neprijatelja bio je veći a djelovanje reakcije pojačano. Tako su npr. 23. i 24. travnja 1945. godine ustaše u Mariji Gorici izvršile zločin nad 12 židovskih obitelji (od 43 člana). Ovi su se tu zatekli privremeno, kao neka artistička grupa, pokušavajući se na taj način zaštititi. Na relativno malim prostori-

ma koncentrirane su brojne i jake neprijateljske snage, što je onemogućavalo ionako teško djelovanje kako pojedinih partizanskih odreda i grupa tako i organizacija NOO-a i JNOF-a.

Pred kraj rata poraslo je značenje željezničkih pruga koje prolaze ovim područjem. Zato je neprijatelj pošto-poto htio osigurati zaleđe i ključne pravce povlačenja. Time je zadatak diverzantskih i udarnih grupa bio složeniji i teži, pa ih u akcijama povremeno pomaže i saveznička avijacija koja bombardira i mitraljira neprijateljske vlakove i uporišta. Navest ćemo samo nekoliko takvih akcija:

– 23. siječnja 1943. napadnut je most na Krapini (2 km sjeverozapadno od Podsuseda).[83]

– 22. veljače 1945. teretni vlak naišao na minu između Luke i Pušće–Bistre.[84]

– 28. veljače 1945. »3 neprijateljska zrakoplova sa strojničkom vatrom napali su putnički vlak između Pušće–Bistre i Luke... Stroj vlaka uništen odnosno oštećen, od ljudskih žrtava 1 mrtav i 7 ranjenih.«

– 21. ožujka napadnut je teretni vlak između Pušće–Bistre i Luke. Ubijeni su vlakovođa i ložač.[85]

– 23. travnja 1945. u 7.30 sati jedna skupina od 6 neprijateljskih zrakoplova lovaca napala je mostove na rijeci Krapini... Promet nije prekinut. Ljudskih žrtava nije bilo.[86]

U ocjeni vojno-političke situacije u kotaru Zagreb, u izvještaju OK KPH Zagreb 13. travnja 1945. (upućen Oblasnom komitetu KPH) piše: »U istom kotaru ima 76 uporišta i tako banda kontrolira čitav kotar... Narod zagrebačkog kotara živi pod velikim terorom, ali je raspoloženje za naš pokret veliko. Klika oko Mačeka pokušala je da stvori miliciju, ali joj to nije uspjelo.« Dalje se u izvještaju govori o formiranju udarnih grupa, pa se kaže: »To su drugovi i učinili i na općini Pušća formirali grupu koja već vrši akcije. Rad će kontrolirati KK.«[87] Slična situacija na ovom području ostaje sve do samog povlačenja neprijatelja i konačnog oslobođenja (8. svibnja 1945).

Početkom svibnja 1945. jedinice Jugoslavenske armije nezadrživo nadiru prema Zagrebu, a ustaška vlada donosi odluku o povlačenju, odnosno bijegu (5. svibnja 1945). Prvi bježi njen poglavnik – Ante Pavelić, koji napušta Zagreb 6. svibnja 1945. Prenoćio je 6/7. svibnja u Novim Dvorima kod Zaprešića. Sutradan, 7. svibnja 1945, pridružili su mu se ministri, generali i viši oficiri sa svojim obiteljima i pratnjom, da bi preko ovih sela nastavili put Slovenije i austrijske granice. Za njima preko ovog područja povlačile su se u bijegu i tisuće ustaša, domobrana, Nijemaca i drugih bjegunaca.

Po završenim operacijama, gonjenju okupatora i kvislinga 8. i 9. svibnja 1945, prva jedinica (prodirala je iz pravca Zagreb–Podsused) koja je stupila u kontakt s mjesnim aktivistima i borcima Zaprešića bila je Izviđačka četa IV. srpske udarne brigade XXI. divizije. S borcima ove jedinice prvi kontakt su uspostavili aktivisti: Antun Baćan, komandir udarne grupe; Stjepan Škrlec, predsjednik NF; Juraj Šmaguc, član NOO; Vid Čujko, predsjednik NOO; Vid Šandor, član NOO; Anka Kamauli, predsjednica Odbora AFŽ; Milica Gajski–Udžbinec, član Odbora AFŽ; Paula Lončar, član Odbora AFŽ; Marica Vincek, član Odbora AFŽ, te još nekoliko nepoznatih omladinki.

Tom prilikom održan je miting, a prisutnim građanima govorio je komesar jedinice, Dragomir Andrić. U ime građana Zaprešića, borce ove jedinice pozdravila je predsjednica Odbora AFŽ Anka Kamauli, predala im crvenu zastavu sa zvijezdom petokrakom, koju su izradile ovdašnje aktivistkinje Nada i Ljubica Šmaguc.

Nakon toga, nastavljeno je zajedničko slavlje u gostionici Cvetković. Omladinke i afežejke, Barica Čižmek, Đurđa Širanović, Milica Gajski, Jelica Jurman, Jelica Gorupec i druge organizirale su za borce zakusku.[88]

Slično je tih dana narod drugih mjesta dočekao i proslavio oslobođenje. Narod

Zagorja i njegova vojska, boreći se za slobodu pod rukovodstvom Komunističke partije i Tita, dali su svoj dostojan doprinos. S područja današnje općine Zaprešić u NOB-u je sudjelovalo više od 2.100 boraca koji su se borili u više od 70 jedinica NOV-a u gotovo svim krajevima Jugoslavije. Prema nepotpunim podacima, samo u Zagrebačkom partizanskom odredu borilo se 108 boraca s ovog područja.[89] Svoje živote dalo je 257 boraca, a 156 je palo po logorima ili selima kao žrtve fašističkog terora. Općina Zaprešić dala je dva narodna heroja (Josip Prša i Pero Car) te nekoliko istaknutih revolucionara i prvoboraca o kojima je bilo riječi u ovom tekstu.

Odlazak omladine sela Brdovca na miting u Dobovu

Nikola Slatković (Zdenci, 30.3. 1909-)

Juraj Nad (Prudnice, 1910-)

Nikola Širanović (Brdovec, 17. 6. 1914- Bosiljevo, 1944.)

Ivan Hulina

Petar Car-Zvrk (Novaki, 1920-Zagreb, 1985.)

Josip Prša (Obrež, 1922-Kalnik, 1943.)

BILJEŠKE, IZVORI, LITERATURA

1. Osim ovih postoje i drugi podaci o ćelijama KP i SKOJ-a na ovom području uoči ustanka: Hrvatsko zagorje u revoluciji, str. 97. i 98, Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu (dalje: AIHRPH), MG – 1/I-2 i MG – 69/II, 11.
2. Hrvatsko zagorje u revoluciji, Školska knjiga, Zagreb, 1981, str. 103.
3. Nav. dj., str. 93.
4. Nav. dj., str. 114.
5. Albin Kovačić, rođen 1922. u Podsusedu, a strijeljan 1942. u Zagrebu. Inače, roditelji su mu porijeklom iz Trstenika.
6. Nav. dj., str. 123: »Akciju su izveli Albin Kovačić, Dragutin Butorac i Stjepan Korošec, srpnja 1941.«
7. Nav. dj., str. 120: »Konferencija je održana u kući Pavla Videkovića a prisustvovao joj je drug Vladimir Bakarić, koji je govorio o političkoj situaciji u zemlji i perspektivi podizanja ustanka u okrugu. Prisutni su bili delegati iz Kotara Zagreb, Velika Gorica i dijela Samobora.«
8. Nav. dj., str. 120: »Konferencija je održana u stanu Ivana Kovačića. Izabran je OK SKOJ-a u sastavu: Milan Lovreković, Marijan Badel, sekretar, Marijan Kos, Janko Prišlin, Albin Kovačić i Drago Butorac.«
9. Nav. dj., str. 120.
10. Nav. dj., str. 125.
11. Nav. dj., str. 126.
12. Pavao Beluhan–Škrba (Brdovec 1910 – Jakovlje 1943), član OK KPH Zagreb–Samobor, jedan od organizatora ustanka u ovom dijelu Hrvatskog zagorja. Poginuo u borbi sa žandarima prilikom racije kod gostioničara Gradiček a u Jakovlju.
Vidi opširnije: V. Ivić, Bataljon Matija Gubec – Prvi zagorski partizanski odred, Brdovec, 1987.
13. AIHRPH u Zagrebu, arhiva CK KPH, dok. br. 403, Izvještaj OK KPH Zagreb, CK KPH-u, koji šalje Konspirator 24. 3. 1942.
14. Zgb. PO, Zbornik..., str. 46-47, sjećanje Pavla Žukine Šumskog.
15. AIHRPH u Zagrebu, KP – 43/28.
16. Historijski arhiv u Zagrebu (dalje: HAZ), KOZ, broj 40. Prs./1942.
17. HAZ, KOZ, br. Prs. 431/1942.
18. Slavko Živoder, Brdovečko Prigorje (1892-1942), simpatizer KP, omogućio je partizanima da odnesu oružje iz općine Brdovečko Prigorje. Nakon toga uhapšen je i zvjerski mučen u Januševcu, gdje se objesio 23. travnja 1942.
19. AIHRPH u Zagrebu, KP–43/28.
20. AIHRPH u Zagrebu, KP–43/84, Izvještaj štaba NOP i DV Hrvatskog zagorja Glavnom štabu NOP i DV Hrvatske. Izvještaj br. 3. Potpisali komandant Brko i polit. komesar M. Stubičanec.
21. Zgb. PO, Zbornik, izdanje 1976, str. 49, sjećanje Pavla Žukine Šumskog.
22. AIHRPH – KP–43/31.
23. HAZ, Kutija br. 313. Dnevno izvješće br. 235. od 23. kolovoza 1942.
24. AIHRPH u Zagrebu, KP–14/469.
25. Vojnoistorijski institut (dalje: V.I.I.) JA u Beogradu, br. reg. 5/I–56K. 22.
26. Hrvatsko zagorje u revoluciji, str. 224.
27. AIHRPH u Zagrebu, NG – Dnevno izvješće br. 151, kutija 338.
28. Hrv. zagorje u revoluciji, str. 227.
29. Zbornik dokumenata i podataka u NOR-u jugoslavenskih naroda (dalje: Zbornik), tom V, knjiga 18.
30. HAZ, KOZ-K 149.
31. Zbornik, tom V, knj. 18, dok. br. 212 (Dnevno izvješće br. 254).
32. Nav. dj., dok. br. 155, Izvještaj štaba ZNOPO od 24. 10. 1943. štabu Druge operativne zone.
33. Zbornik, knjiga 24, dok. br. 22, Izvještaj štaba X. korpusa »Zagrebačkog« NOVJ od 7. 2. 1944. GŠ NOV i POH.
34. Arhiv Hrvatske (dalje: AH), KAZ, kut. 100–T – 2445/43.
35. AIHRPH u Zagrebu, KP–78/2548.
36. AIHRPH u Zagrebu, KP–46/398, Izvještaj OK KPH Zagreb (ZET) za mjesec april 1943.
37. AIHRPH u Zagrebu, KP–56/11, Izvještaj OK KPH za mjesec rujan.
38. HAZ, KOZ-K. 140.
39. AIHRPH u Zagrebu, KP–56/11.
40. PTS – Poglavnikov tjelesni sdrug.

41. JNOF – Jedinstvena narodnooslobodilačka fronta.
42. HAZ, KOZ – K – 146.
43. Arhiv V.I.I. JA Beograd, br. reg. 44/6 K – 1601/c. Izvještaj je poslao obavještajac rajona I. štabu Zagrebačkog PO.
44. Zbornik, Knjiga 25, ožujak 1944, Izvještaj štaba Zapadne grupe NOP odreda štabu X. korpusa »Zagrebačkog«.
45. Zbornik, Knj. 26, travanj 1944, Izvještaj štaba Zapadne grupe NOP odreda od 17. 4. 1944. štabu X. korpusa »Zagrebačkog« NOVJ.
46. Zbornik, Knj. 27, svibanj 1944, dok. br. 182.
47. Zbornik, Knj. 27, dok. br. 198.
48. HAZ, KOZ – K–146.
49. Po ugledu na Hitlera, Pavelić je ozakonio prisilni rad za mladiće i djevojke od 19. do 25. godine. O tome piše ustaško glasilo »Hrvatski narod«, kolovoza 1941. (god. III, br./68): »Državna častna radna služba – je opća obvezatna služba za sve državljane od 19. do navršene 25. godine života. Svrha ove jednogodišnje službe je odgoj obveznika u narodnom duhu te upoznavanje i poštivanje rada. (Zakonska odredba NN 31. srpnja 1941.). Ona traje tri godine, obvezna za oba spola. Ona je počasna služba preka hrvatskom narodu. Njena svrha je odgoj u narodnom duhu, uklanjanje staleških protivnosti, upoznavanje i poštivanje svakog ručnog rada, a naročito seljačkog. Na čelo ove službe imenovan je od poglavnika državni vođa rada puk. Ferdo pl. Halle.«
50. Zbornik, Knj. 29, srpanj 1944. Operativni izvještaj štaba X. korpusa, GŠ NOV i POH.
51. AH, KOZ, br. Taj. – 446/44 od 3. 7. 1944.
52. AH, Izvještaj Varaždinske župske redarstvene oblasti Velikoj župi Zagorje, Kutija 2204, Taj. 804/1944. i 828/1944.
53. AIHRPH u Zagrebu, Izvještaj KK KPH Zagreb, OK KPH Zagreb. »Omladinski bataljon je med Puščanskom omladinom obljubljen.«
54. Arhiv V.I.I. JA u Beogradu, reg. br. 38/1/3. »U dnevnom izvještaju PTS piše da su ustaše imale 22 poginula i 6 ranjenih.«
55. Hrv. zag. u revoluciji, str. 352 i 353.
56. Nav. dj., str. 354. i 355.
57. Zbornik, Knj. 31, dok. br. 41, Izvještaj štaba X. korupusa, GŠ NOV i POH.
58. HAZ, KOZ – K – 146, broj 44563 – D/I – 2 1944.
59. HAZ, KOZ – Kut. 107-I-4791/41, Oružnička postaja Savski Marof izvješćuje: »11. XII 1944. oko 19 sati uhapšen je banditski miner Salih Lončarević... star 22 godine.«
60. Zbornik, Knj. 33, dok. br. 119, str. 625: »Prugu je porušio Prvi bataljon zagrebačkog NOPO uz pomoć 3. diverzantskog bataljona.«
61. Nav. dj., dok. br. 123, str. 638 (D. i. 252/44): »Diverziju su izveli dijelovi 3. diverz. bataljona. Oni su presjekli prugu na 6 mjesta, uništili 132 šine i jedan manji most.«
62. Nav. dj., dok. br. 125 (D.i. 254/44), str. 645.
63. Nav. dj., br. 125 (D.i. 254/44), str. 645.
64. Nav. dj., dok. br. 128 (D. i. 262/44), str. 667.
65. Nav. dj., dok. br. 133 (D. i. 262/64), str. 667. Prema ustaškom izvješću, partizani su napali spomenutu postaju, rastjerali slabu posadu od 30 ustaša te uništili b.b. uređaje.
66. Nav. dj., dok. br. 136 (D. i. 265/64).
67. AH. Fasc. 105. Taj. 556/1944.
68. Zbornik, dok. br. 138 (D. i. 267/44), str. 688.
69. Nav. dj., dok. br. 190 (D. i. 269/44), str. 695.
70. Nav. dj., dok. br. 141 (D. i. 270/44), str. 698, Diverzije 3. div. odreda.
71. Arhiv V.I.I. JA, Beograd, br. reg. 73/8 K – 1623.
72. Zbornik, Knj. 34, dok. br. 225. »Izvještaj su potpisali komandant Milan J. Vignjević i Polit. komesar Sobol Stjepan.«
73. AIHRPH u Zagrebu – NG – D. i. I a br. 310/44: »Poginulo je 5 a ranjeno 39 vojnika.« O istoj akciji izvještava oružnička postaja Savski Marof – HAZ – KOZ – K – 148 (12. 10. 1944): »U noći (12. 10. 1944.) oko 23.12 sati pod brzim vlakom broj 805 kada je išao od Dobove za Savski Marof eksplodirala mina... Istim vlakom vraćalo se iz Njemačke u našu državu 400 naših legionara i nešto civilnog osoblja. Na mjestu su ostala 4 mrtva legionara i 3 civilne osobe. Ranjeno je 50 legionara od kojih je u vlaku od Sutle do Zagreba umrlo 7.«
74. HAZ – KOZ – K – 148.
75. AIHRPH, D. i. br. 314/44: »Poginula su 4 domobrana a 11 ih je ranjeno.«

76. AIHRPH, D. I. br. 324/44.
77. Zbornik, dok. br. 135, str. 728.
78. Arhiv V.I.I. JA Beograd, br. reg. 2/1-12 Ka. 1623.
79. HAZ – KOZ – K – 148.
80. HAZ – KOZ – K – 147.
81. HAZ – KOZ – K –150.
82. »Zaprešićke novine«, prosinac 1984, br. 12, str. 7.
83. HAZ – KOZ – K – 149.
84. HAZ – KOZ – K – 146.
85. HAZ – KOZ – K – 147.
86. HAZ – KOZ – K – 147.
87. AIHRPH, KP – 64/1003.
88. Arhiva OO SUBNOR-a Zaprešić. Podatke prikupio Ivan Matas. Zahvaljujem mu na nizu korisnih informacija i sugestija.
89. Zgb. PO, str. 415-426.

Izdavač: NARODNO SVEUČILIŠTE ZAPREŠIĆ
Zaprešić, Trg žrtava fašizma 11

Za izdavača: Tihomir Žiljak

Odgovorni urednik: Lucijan Orlić

Urednik: Tihomir Žiljak

Uredništvo: Vinko Ivić, Stjepan Krivošić, Stjepan Laljak, Lucijan Orlić, Slavko Šinjak, Tihomir Žiljak

Kartografska obrada: Juraj Majkopet

Lektor: Milan Ivkošić

Korektor: Katica Majdandžić

Dizajn: Goran Dvoršak

Tisak: COLORPRINT, ZAGREB, Tel. 254 648

Naklada: 3.000

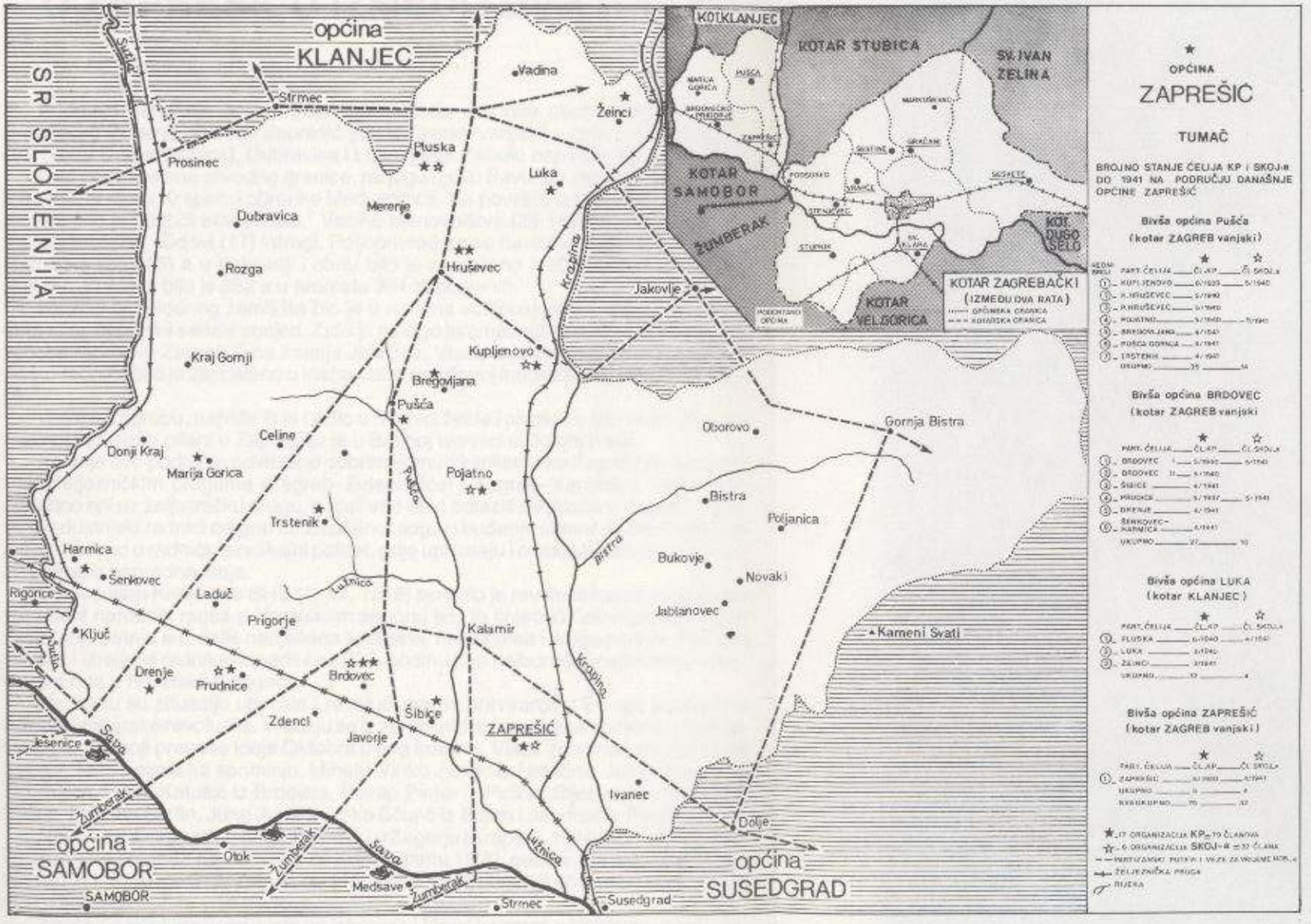

SR SLOVENIA
općina KLANJEC
Strmec
Vadina
Žeinci
Prosinec
Pluska
Luka
Dubravica
Merenje
Rozga
Hruševec
Jakovlje
Kraj Gornji
Kupljenovo
Bregovljana
Pušća
Celine
Donji Kraj
Marija Gorica
Pojatno
Trstenik
Harmica
Šenkovec
Rigonce
Laduč
Prigorje
Ključ
Drenje
Prudnice
Brdovec
Zdenci
Javorje
Šibice
Kalamir
ZAPREŠIĆ
Jesenice
Sava
Žumberak
Otok
Medsave
Strmec
Susedgrad
Lužnica
Krapina
Bistra
Oborovo
Gornja Bistra
Bistra
Poljanica
Bukovje
Novaki
Jablanovec
Kameni Svati
Ivanec
Dolje
općina SAMOBOR
SAMOBOR
općina SUSEDGRAD
KOT. KLANJEC
KOTAR STUBICA
SV. IVAN ZELINA
KOTAR SAMOBOR
ŽUMBERAK
KOT. DUGO SELO
KOTAR VELGORICA
KOTAR ZAGREBAČKI (IZMEĐU DVA RATA)
OPĆINA ZAPREŠIĆ
TUMAČ
BROJNO STANJE ĆELIJA KP I SKOJ-a DO 1941 NA PODRUČJU DANAŠNJE OPĆINE ZAPREŠIĆ
Bivša općina Pušća (kotar ZAGREB vanjski)
Bivša općina BRDOVEC (kotar ZAGREB vanjski)
Bivša općina LUKA (kotar KLANJEC)
Bivša općina ZAPREŠIĆ (kotar ZAGREB vanjski)

0
53

ZAPREŠIĆKI ZBORNIK